

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER

Sobre l'estupidesa
Robert Musil

Una política de la llengua
*Michel de Certeau,
Dominique Julia, Jacques Revel*

La informació glocal
Josep Lluís Gómez Mompert

L'eix mediterrani
o la revenja austracista
Josep Vicent Boira

El mapa en la pàgina
i el llibre inexistent
Salvador Company

Les quatre guerres
d'Israel / Palestina
Michael Walzer

Violència, terror
i política
Charles Tilly

L'economia valenciana:
una perspectiva històrica
Ernest Reig

Els dilemes
de la identitat lingüística
Miquel Nicolás

Benvinguda polèmica
Vicent Alonso

D'una cultura
acomplexada
Sebastià Alzamora

Afirmacions i negacions
de Josep Carner
Jaume Subirana

Els cenotafis de Danilo Kiš
Simona Skrabec

EDITORIAL

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER
SEGONA ÈPOCA / NÚM. 12 / HIVERN 2002

DIRECTOR: Antoni Furió

CAP DE REDACCIÓ: Gustau Muñoz

CONSELL DE REDACCIÓ:

Xavier Antich, Juli Capilla, Olga
Dénia, Martí Domínguez, Ferran
Garcia-Oliver, Vicent Olmos,
Faust Ripoll, Pau Viciano

CONSELL ASSESSOR:

Cèlia Amorós, Joan Becat,
Manuel Borja-Villel, Eudald
Carbonell, Narcís Comadira,
Manuel Costa, Alfons Cucó (†),
François Dosse, Antoni Espasa,
Ramon Folch, Mario Garcia
Bonafé, Salvador Giner, Josep
Fontana, David Jou, John
Keane, Giovanni Levi, Isabel
Martínez Benlloch, Joan
Francesc Mira, Javier Muguerza,
Francesc Pérez Moragón,
Damià Pons, Josep Ramoneda,
Ferran Requejo, Vicenç Rosselló,
Xavier Rubert de Ventós, Pedro
Ruiz Torres, Vicent Salvador,
Josep-Maria Terricabras,
Vicent Todolí, Enzo Traverso,
Josep Antoni Ybarra

Edita: Universitat de València
i Edicions Tres i Quatre

Redacció, administració i subscripcions:

Publicacions de la
Universitat de València
c/ Arts Gràfiques, 13 46010 València.
Tel.: 96 386 41 15 Fax: 96 386 40 67
a/e: lespill@uv.es

Disseny gràfic: Enric Solbes

Fotocomposició i maquetació:

Publicacions de la
Universitat de València

Impressió: Guada Impresores, SL

Distribució: Enlace S.A.

Tels.: 96 166 60 33 / 93 441 27 80 /
971 71 30 78

ISSN: 0210-587 X

Dipòsit legal: V-2686-1979

Preu d'aquest número: 9 euros

La iniciativa que ha polaritzat l'atenció internacional al llarg dels darrers mesos, l'anunciada i ben possible intervenció dels Estats Units a Irak, planteja tota mena de dubtes quant a la seua justificació i conseqüències. Probablement quan aquestes pàgines veuran la llum algunes incògnites s'hauran resolt, en un sentit o en un altre. Però en tot cas continuarà obert el problema de l'unilateralisme sense complexos que reclama per a si Estats Units, i que amenaça amb una profunda desestabilització de les relacions internacionals. A més, si la intervenció es consuma tal i com està aparentment programada, els efectes no previstos (principal reserva adduïda per Alemanya i altres aliats per restar-ne al marge) podrien assolir dimensions catastròfiques, en la mesura que seria percebuda per una part important del món àrab com una agressió dirigida a imposar solucions externes a la regió, producte d'una voluntat hegemònica gens dissimulada. Restaria en peu, d'altra banda, la qüestió de la motivació de fons d'una iniciativa tan carregada de perill. Tot fa pensar que més enllà de la intenció en principi lloable d'acabar amb un règim corrupte i opressor com el de Sadam Hussein, hi ha el gran tema del control de les fonts més importants de subministrament de petroli, en un context en què les reserves mundials tendeixen a esgotar-se. Perquè de règims corruptes i opressors, al món, malauradament, n'hi ha molts. I tampoc és Irak l'únic règim dictatorial que ha promogut, o promou, programes armamentístics de destrucció massiva. L'unilateralisme obert que practica l'Administració Bush, i que ha definit de manera diàfana en els seus documents d'estratègia, introdueix un element altament pertorbador en els equilibris mundials que havien permès nodrir, malgrat tot, l'esperança d'una nova etapa de pau i predomini del dret internacional després de la guerra freda. En pateix la relació amb Europa i, també, l'operativitat i possibilitats de l'ONU i els organismes que tenen com a missió vigilar, aplicar i ampliar els principis del dret internacional. Amb la concentració de poder econòmic i

militar de què disposa, és evident que Estats Units pot imposar les seues opcions, i exercir pressions irresistibles, tot i l'escepticisme i l'oposició demostrada d'una gran majoria de l'opinió pública. Però l'alarma que genera aquesta dinàmica, independentment de la justificació d'alguns dels arguments al·legats, no pot ser passada per alt. Més enllà del desenllaç concret de l'ofensiva actual contra el règim d'Irak, aquesta serà, sens dubte, una de les grans qüestions a debat en els pròxims anys, sobre la qual caldrà tornar. Hi està en joc, com a mínim, la definició d'un ordre internacional just, el paper d'Europa com a actor polític, el sentit actual d'aliances militars com l'OTAN, la relació amb el món àrab, la legitimació internacional de les intervencions exteriors i les perspectives de pau o de guerra en una regió estratègica, i molt carregada de potencials de conflicte. Un panorama excessivament complex per aplicar-hi esquemes simplistes, deutors sovint de la pura propaganda.

Adéu Alfons

A final d'octubre de 2002 moria a València Alfons Cucó. Amb ell la nostra revista perdia un amic, un membre del Consell Assessor que ens va encoratjar tothora, i amb el qual manteníem una relació directa i fecunda. La Universitat de València perdia un professor distingit, que havia fet de la docència i la investigació un dels eixos de la seua existència, i que havia retut fruits ben importants. El País Valencià perdia un dels seus intel·lectuals preclars, un ciutadà compromès amb els valors de la democràcia i l'autogovern en un moment especialment complicat. La cultura catalana en general perdia un referent, un historiador valuós, un observador atent de la realitat, un estudiós que va escriure llibres tan significatius, dels que tants han après tant, com *El valencianisme polític*, *País i estat*, *Els confins d'Europa* o *Roig i blau*. Membre d'una generació decisiva per a la represa nacional dels valencians, autor d'una obra essencial, sempre recordarem el nostre amic Alfons Cucó, la seua actitud i el seu tarannà, el seu compromís amb els més desvalguts i amb el País de tots.

Gustav Klimt, *Judith* (1901)

L'ESPILL

SUMARI

- 1 Editorial
- 6 Les quatre guerres d'Israel/Palestina
Michael Walzer
- 17 Violència, terror i política
Charles Tilly
- 28 Visions i realitats. L'economia valenciana:
una perspectiva històrica
Ernest Reig
- 50 Del jo al nosaltres: els dilemes de la identitat
lingüística
Miquel Nicolás

MÉS ENLLÀ DE CARNER

- 63 Benvinguda polèmica
Vicent Alonso
- 71 D'una cultura acomplexada. El model literari
unívoc i el cànon accidental de la literatura
catalana moderna
Sebastià Alzamora
- 82 Afirmacions i negacions de Josep Carner
Jaume Subirana

DOCUMENTS

- 90** Sobre l'estúpidesa
Robert Musil
- 108** Una política de la llengua
Michel de Certeau, Dominique Julia, Jacques Revel
-

- 116** La informació glocal
Josep Lluís Gómez Mompert
- 125** L'eix mediterrani o la revenja austracista
Josep Vicent Boira
- 134** El mapa en la pàgina i el llibre inexistent
Salvador Company
- 142** Els cenotafis de Danilo Kiš
Simona Škrabec

LLIBRES

- 156** Anthony Smith: La nació en la història
Gerard Horta
- 161** Isaiah Berlin: Freedom and its Betrayal
Vicent Raga
- 167** Zygmunt Bauman: la sociologia com a empresa ètica
Daniel Arenas
- 170** Joan del Alcázar (ed.): Història d'Espanya: què ensenyar?
Carles Sirera Miralles

Les quatre guerres d'Israel/Palestina

Michael Walzer

Els grans simplificadors fan molta feina, però Israel/Palestina no ha estat mai un escenari favorable a la simplificació, i a hores d'ara encara ho és menys. Els simplificadors estan condemnats a equivocar-se, moralment i políticament, i això és particularment greu, perquè és molt el que hi ha en joc. No hi ha només una guerra en curs a l'Orient Pròxim i no hi ha una oposició simple de correcte i errat, just i injust. El que hi ha en curs són quatre guerres entre israelians i palestins.

La primera és una guerra palestina per destruir l'estat d'Israel.

La segona és una guerra palestina per crear un estat independent al costat d'Israel, bo i posant fi a l'ocupació de Cisjordània i Gaza.

La tercera és una guerra israeliana per aconseguir la seguretat d'Israel al si de les fronteres de 1967.

La quarta és una guerra israeliana pel Gran Israel, pels assentaments i els territoris ocupats.

No és gens fàcil dir quina guerra s'està menant en un moment determinat, perquè d'alguna manera totes quatre són simultànies. També són permanents; les guerres continuen fins i tot quan cessen els combats, com si hom volgués confirmar la definició de Thomas Hobbes: «Perquè la guerra no és sols en la batalla, o l'acte de combatre; existeix mentre la voluntat d'enfrontar-se i batallar és suficientment coneguda...». Al llarg del procés de pau d'Oslo, alguns palestins i alguns israelians feien la primera i la quarta d'aquestes guerres o, si més no, estaven compromesos a fer-les (i la seua voluntat de batallar era suficientment coneguda, raó per la qual calia tenir-ho ben present). La decisió real de retornar a la lluita fou presa pels palestins el setembre de 2000; des de llavors, totes quatre guerres es duen a terme activament.

Gent diferent du endavant cadascuna de les quatre guerres al mateix temps, molt a la vora, per bé que la imatge de conjunt és distinta segons el moment. Els nostres judicis morals i polítics haurien de reflectir aquesta complexitat. Preses per separat, dues d'aquestes guerres són justes i les altres dues són injustes. Però no apareixen per separat en el «món real». Amb finalitat analítica, podem començar per considerar-les una a una, però cal anar més enllà.

Michael Walzer és professor de Ciències Socials a l'Institute for Advanced Studies de Princeton, codirector de la revista *dissent*, i autor d'obres com *Les esferes de la justícia*, *Tractat sobre la tolerància* o *Guerres justes i injustes*. Aquest article aparegué al número d'octubre de 2002 de *dissent*.

1. La guerra contra Israel: aquesta és la que es «declara» cada vegada que un terrorista ataca civils israelians. Crec que el terrorisme proclama sempre una desvalorització radical de les persones que passen a ser objectiu d'una mort aleatòria: protestants nord-irlandesos en l'època d'apogeu de l'IRA, europeus a Algèria durant la campanya del Front de Libération National (FLN) per la independència, nord-americans l'11 de setembre. Independentment del que un terrorista expliqui sobre les seues activitats, la intenció que proclama al món, i per damunt de tot a les seues víctimes, és radical i esferèidora: una política de matança i eliminació, d'enderrocament i subjugació. El terrorisme no es pot entendre com una estratègia de negociació; el seu objectiu, en canvi, és la victòria total, la rendició incondicional. La fugida d'un milió i mig d'europeus d'Algèria fou exactament el tipus de victòria que volen els terroristes (el FLN fou ajudat en la consumació del seu projecte —cal recordar-ho— pels terroristes del bàndol europeu).

Els ciutadans jueus d'Israel han d'assumir que quelcom de semblant és el que pretenen avui els terroristes palestins: la fi de l'estat d'Israel, l'eliminació dels jueus. El llenguatge de la incitació —la predicació a les mesquites palestines, els funerals en què es ret homenatge al «martiri» dels suïcides que posen bombes, els eslògans corejats a les manifestacions, el tractament dels terroristes com a herois a les escoles sota control de l'Autoritat Palestina (AP)— fa ben palesa aquesta intenció, que és l'objectiu explícit de les organitzacions terroristes capdavanteres, Hamas i la Jihad islàmica. Ara bé, es pot considerar que aquest és l'objectiu del moviment d'alliberament palestí en el seu conjunt? És això el que

pretén realment Yasser Arafat? No és fàcil interpretar-ho; ben bé podria pensar que està utilitzant els terroristes; fins i tot podria creure que un dia els eliminarà o els enviarà a l'exili, com va fer el govern d'Algèria l'endemà de la independència amb els seus terroristes. Però diguem-ho sense embuts: més enllà de les seues intencions últimes, ara com ara dóna suport o és, com a mínim, còmplice del terrorisme. (Una remarca destinada als crítics europeus d'Ariel Sharon: en totes les anàlisis, incloent-hi les dels opositors palestins, Arafat apareix més implicat en les activitats terroristes que no Sharon en les massacres de Sabra i Xatila.) Els seus gestos de distanciament, les detencions ocasionals i les condemnes rituals després de cada atemptat fa temps que han deixat de ser convincents; no podrà sorprendre'l gaire el fet que els israelians corrents se senten radicalment amenaçats. La primera guerra és una guerra real, tot i que ara es veja com una guerra perduda amb conseqüències terribles per al poble palestí i encara que alguns (o molts) palestins pensen que estan lluitant en una altra mena de guerra.

2. La guerra per un estat independent: aquesta és la guerra que normalment els simpatitzants esquerrans a Europa i Amèrica afirmen que fan els palestins, perquè pensen que aquesta és la guerra que els palestins haurien de fer. I alguns (o molts) d'ells la fan. Els palestins necessiten un estat. Abans de 1967 en necessitaven un per protegir-se d'Egipte (a Gaza) i de Jordània (a Cisjordània). Des de 1967 necessiten un estat per protegir-se d'Israel. No en tinc cap dubte, com tampoc no dubte del dret dels palestins a l'estat que necessiten, tot i que crec que l'ocupació inicial de

Cisjordània i Gaza estava justificada. El 1967 els àrabs estaven fent una guerra del primer tipus de la llista que he plantejat, contra l'existència mateixa d'Israel. No hi havia ocupació en aquells dies; els publicistes egipcis parlaven obertament de llançar els jueus «a la mar». Però els territoris que Israel passà a controlar després de la seua defensa victoriosa, se suposava que s'havien d'utilitzar (això era el que deien els seus dirigents de l'època) com a peces de negociació cap a una pau futura. Quan, en comptes d'això, el govern patrocinà i ajudà els assentaments enllà de l'antiga frontera (la línia verda), donà legitimació a un moviment de resistència que buscava l'alliberament. I com més es va prolongar l'ocupació, com més van proliferar i es van estendre els assentaments, com més terra era expropiada i més drets d'aigua confiscats, més va créixer i es va enfortir aquest moviment. Convé fer memòria de com fou de pacífica l'ocupació els primers temps, de l'escassa quantitat de soldats que hi van caldre quan es pensava, a totes dues bandes, que seria provisional (i quan la guerra número u havia estat decisivament guanyada). Una dècada més tard, el primer ministre Menahem Begin negava que existissin els «territoris ocupats»; tot el territori era Terra d'Israel; el govern adoptà la ideologia de la conquesta i la colonització. I l'ocupació fou molt més pesant, molt més opressiva quan es negava que existís que quan hom l'anomenava pel seu nom.

Així doncs, és certament un objectiu legítim dels militants palestins d'establir un estat propi, lliure d'Israel, i també d'Egipte o de Jordània. La primera intifada (1987), amb els xiquets que llançaven pedres, s'assemblava a una lluita per un

estat d'aquesta mena, limitat a Cisjordània i Gaza, on vivien aquests xiquets. No era exactament una lluita pacífica (tot i que era presentada d'aquesta manera per gent que no l'observava de prop), però denotava disciplina i una alta moral, i els seus protagonistes semblava que posaven límits al combat: no es tractava d'amenaçar els israelians a l'altra banda de la línia verda, on vivia la gran majoria. Per això tingué èxit i promogué el procés de pau, tot i que —em sembla— els dirigents palestins no volgueren després collir els fruits del seu èxit.

La nova intifada que començà la tardor de 2000 és una lluita violenta i no es limita als Territoris Ocupats. Tanmateix, de les entrevistes que han fet els periodistes a molts combatents es dedueix que aquests (o alguns d'ells) consideren que estan lluitant per posar fi a l'ocupació i forçar els colons a anar-se'n; el seu objectiu és un estat independent al costat d'Israel. Així, aquesta segona guerra és també una guerra real, per bé que, de nou, no està gens clar que Arafat s'hi identifique. Per ventura vol el que una part del seu poble, si més no, vol vertaderament: un petit estat al costat del petit (però no tant) estat d'Israel? Voldria canviar l'aura d'una lluita heroica per la feina dura i monòtona de construir un estat? Voldria assumir els maldecaps d'assegurar el subministrament d'aigua a Jericó o de desenvolupar una zona industrial a Nablus? Si la resposta a aquestes preguntes és afirmativa, aleshores caldria confiar que Arafat fes el que desitja. El problema és que molts israelians, que voldrien compartir aquesta esperança, si és que encara els en resta cap d'esperança, no s'ho creuen, i no tenen realment gaires raons per a creure que la resposta siga afirmativa.

3. La guerra per la seguretat d'Israel: a hores d'ara no està clar quants soldats israelians pensen que aquesta és la guerra que estan fent, però el nombre és sens dubte elevat. La crida de reservistes que precedí les «incursions» de març-abril de 2002 a les ciutats i pobles de Cisjordània va produir un resultat sorprenent. Habitualment l'exèrcit crida el doble de soldats que necessita i accepta com a excusa les al·legacions normals: haver d'atendre fills malalts o pares impedits, tenir exàmens o problemes laborals. Un gran nombre de reservistes no s'hi presenten. El març de 2002, en canvi, s'hi presentà més del 95 per cent. Aquesta gent no pensava que estaven lluitant pels territoris ocupats i els assentaments; totes les enquestes d'opinió mostren una animadversió massiva a això. Estaven convençuts que lluitaven pel seu país o, potser millor dit, per la seua seguretat i supervivència al seu país. La resposta del 95 per cent fou el producte directe dels atacs terroristes. És possible, per descomptat, que Sharon explotàs la por al terrorisme per tal de menar un altre tipus de guerra diferent de la que els seus soldats pensaven que estaven fent. Tanmateix, amb independència de la guerra que tingués Sharon al cap, una part substancial de l'exèrcit d'Israel estava defensant el país contra l'amenaça terrorista. La tercera guerra és una guerra real i, moralment, una de molt important: una defensa de la llar i la família en el sentit més immediat. Ara: algunes llars i famílies israelianes estan situades a la banda que no toca de la línia verda, on la seua defensa és moralment problemàtica.

4. La guerra pels Territoris Ocupats: la dreta israeliana està clarament compro-

mesa amb aquesta guerra, però el suport que té al país és (de nou) incert. L'any 2000, a Camp David, el primer ministre Ehud Barak estava convençut que guanyaria un referèndum en què es proposàs una retirada pràcticament total si això formava part d'un acord negociat sobre el conflicte en el seu conjunt. La retirada sota pressió terrorista no tindria, probablement, el mateix suport, però això no diu res quant a l'abast del suport a l'ocupació i els assentaments; només indica que el terrorisme palestí és un desastre polític per a l'esquerra israeliana. Davant el terror, l'esquerra no pot mobilitzar l'oposició als assentaments; es troba en posició marginal; els seus seguidors potencials esdevenen cada vegada més escèptics pel que fa a la seua idea bàsica, que la retirada dels territoris portaria una pau real. I aquest escepticisme obre la porta als polítics de dreta, que defensen els assentaments i diuen que no són diferents dels pobles i ciutats de la banda israeliana de la línia verda: si no lluitem per Ariel i Kiryat Arbah (poblacions jueves de Cisjordània), haurem de lluitar per Tel Aviv i Haifa.

Però la lluita per Ariel i Kiryat Arbah garanteix que no hi haurà una pau real. Perquè el moviment dels colons és l'equivalent funcional de les organitzacions terroristes. M'afanye a afegir-hi que no n'és l'equivalent moral. Els colons no són assassins, per bé que hi pot haver un petit nombre de terroristes entre ells. Però el missatge de l'activitat dels colons als palestins s'assembla moltíssim al missatge del terrorisme als israelians: volem que us n'aneu (alguns grups de la dreta israeliana, incloent-hi grups representats al govern de Sharon, defensen obertament una política de «trasllat»), o volem que accepteu una

posició radicalment subordinada al vostre país. L'objectiu dels colons és el Gran Israel i l'assoliment d'aquest implicaria que no podria haver-hi un estat palestí. Solament en aquest sentit són com els terroristes: ho volen tot. Estan disposats a lluitar pel tot, i alguns israelians pensen probablement que això és precisament el que estan fent ara. La quarta guerra és una guerra real. El vot del Likud, el maig de 2002, per impedir que qualsevol govern israelià futur pugui acceptar un estat palestí indica un fort compromís a continuar l'ocupació i ampliar els assentaments. Tanmateix, sospite que la majoria dels reservistes que foren cridats pel març de 2002, o dels que a hores d'ara fan tasques de patrulla a les ciutats palestines, no estarien disposats a lluitar per aquests objectius si pensaven que aquesta era l'única guerra en què estaven implicats.

Fou un gran error dels dos primers ministres de centreesquerra, Yitzhak Rabin i Barak, no haver-se oposat des del principi al moviment dels colons. Es pensaven que podrien guanyar amb més facilitat als partidaris dretans del Gran Israel si esperaven la culminació del procés de pau. Mentrestant, van fer pactes amb la dreta i permeteren el creixement sostingut del nombre de colons. Si en comptes d'haver fet això haguessen congelat els assentaments i haguessen pres la iniciativa de desmantellar-ne alguns, haurien provocat una batalla política que, n'estic cert, haurien guanyat; i aquesta victòria hauria estat definitiva. Hauria començat aleshores una emigració gradual de famílies de colons des dels territoris. Com que no es va fer així, els radicals palestins van poder convèncer molts dels seus que el compromís era impossible; i que el conflicte només

podia tenir un desenllaç: o bé els palestins o bé els israelians havien d'anar-se'n.

La dreta hi respon dient que aquesta ha estat sempre la idea dels palestins radicals, fins i tot abans que hi hagués cap assentament enllà de l'antiga frontera. I això és, certament, veritat: els radicals impugnen la soberania jueva sobre qualsevol part del territori «àrab»; la línia verda, tant se'ls en dóna. Però els partidaris dels colons, especialment els de caire religiós, són radicals exactament en el mateix sentit. També pensen que no n'han de fer res de la línia verda; i s'oposen a la sobirania àrab sobre qualsevol part de la terra que històricament o per regal diví «pertany» al poble jueu. L'objectiu de la quarta guerra és d'enfortir aquesta concepció de la pertinença.

Haig de dir alguna cosa sobre el «dret de retorn», tot i que els refugiats que reclamen aquest dret, atès que la majoria viu enllà de les fronteres de l'antiga Palestina, no estan implicats en cap de les quatre guerres. Tanmateix, podrien ser el col·lectiu inspirador fonamental de la guerra número u. La insistència d'Arafat que el retorn és una qüestió innegociable s'adreça en part a ells; de sempre, ha obtingut suport de la diàspora palestina. El «retorn» fou probablement un factor crucial en el fracàs de les negociacions de Camp David a final de l'estiu de 2000. En aquest punt, emperò, hi ha disparitat entre els participants: Arafat, insistia en una acceptació simbòlica del dret o en un retorn efectiu? La majoria dels israelians s'estimen més atènyer-se a la literalitat en aquesta qüestió, car pensen que l'acceptació del dret obriria les portes al retorn de centenars de milers de palestins, la qual cosa capgiraria la majoria jueva actual. El retorn, diuen, vol dir dos estats palestins. La majoria dels pales-

tins defensen la importància del simbolisme i sembla que s'estimen més deixar per a més endavant qualsevol discussió sobre xifres. A Taba, el gener de 2001, ambdues parts van parlar de xifres i, segons sembla, les quantitats suggerides per uns i altres estaven molt allunyades.

Entre els palestins, només Sari Nuseibeh, representant de l'Autoritat Palestina a Jerusalem, ha estat disposat a admetre que la renúncia al dret de retorn és el preu que cal pagar per l'estatalitat. Aquesta em sembla que és la posició correcta, per tal com l'exigència del retorn reobriria efectivament el conflicte de 1947-1948, la qual cosa no ajudaria gaire més de mig segle després. Tots els altres refugiats dels anys immediatament posteriors a la Segona Guerra Mundial, d'Europa central a l'Àsia sud-oriental, han estat reassentats de manera reeixida. Els palestins estan encara en camps perquè els seus dirigents o els estats àrabs veïns van decidir mantenir-los així: era una manera d'insistir que la guerra d'independència d'Israel encara no havia acabat. Potser un cert nombre de refugiats retornarà a Israel, i un nombre més gran a Palestina (la quantitat dependrà del ritme de les inversions i del desenvolupament econòmic). La resta haurà de ser finalment reassentada. És hora ja d'ocupar-se de la seua misèria real més que no de les vindicacions simbòliques. Continuarà havent-hi una diàspora palestina, així com continua havent-hi una diàspora jueva. Una declaració clara d'Arafat en què reconegués aquesta simple veritat representaria un gran pas cap a la cancel·lació de la primera guerra.

A qui es pot fer responsables de les quatre guerres? Quina mena de judici podem establir sobre a qui hi dona suport i

qui s'hi oposa, i quan? És molt el que depèn d'aquestes qüestions a les quals no he donat resposta: quants israelians, quants palestins, donen suport a cadascuna de les guerres? O, millor encara, podríem preguntar: què passaria si cadascuna de les parts guanyàs la seua guerra justa? Si els palestins poguessen crear un estat a la seua banda de la línia verda, ho considerarien (o ho consideraria una majoria suficient) com el compliment de les seues aspiracions nacionals? Acceptarien aquesta mena d'estatalitat com la fi del conflicte, o el nou estat patrocinaria una política irredentista i s'emboficaria secretament en una nova guerra terrorista? L'actitud d'Arafat a Camp David i després no suggereix una resposta gaire esperançadora a aquestes preguntes. De manera semblant, la defensa israeliana de l'estatalitat, s'atura en la línia verda o en la concepció de la seguretat de l'estat (o del destí històric) que manté el govern actual, o exigeix territoris enllà d'aquesta línia, o fins i tot molt enllà? L'actitud de Sharon d'ençà que arribà al poder no suggereix una resposta gaire esperançadora a aquesta pregunta.

És evident que allò que passà a Camp David és rellevant a l'hora de bastir els nostres judicis morals pel que fa a les dues parts i les quatre guerres, perquè la incapacitat de Barak per arribar-hi a un acord, al capdavant, segellà la seua sort i portà Sharon al poder. Arafat es negà a fer la pau i sobrevisqué; Barak fracassà a fer la pau i va patir una desfeta (aquest contrast ens podria ensenyar alguna cosa pel que fa als entorns socials d'ambdós personatges). És veritat que hom debat encara el contingut de les negociacions i de les propostes que hi havia damunt la taula a Camp David i Taba. La gent que hi va assistir no es po-

sen d'acord; no tinc cap informació de tipus reservat sobre aquesta qüestió. Però sembla bastant raonable que cada pas endavant en el procés de negociació portava els palestins més a prop de l'estatalitat i del control sobirà sobre quelcom molt semblant (i a cada pas, més semblant encara) a la totalitat dels territoris. L'afirmació que als palestins no se'ls oferiria res més que una sèrie desconnectada de «bantustans» sembla falsa; una Palestina gairebé totalment connectada (Cisjordània i Gaza haurien estat encara territoris separats) era un resultat si més no possible i fins i tot probable de les negociacions, amb independència del que s'oferís en un moment o altre del procés. Així doncs, la decisió d'abandonar el procés i de començar, i després militaritzar, la segona intifada és molt difícil d'entendre —especialment si tenim present que Arafat havia de ser ben conscient del fet que la violència palestina comportaria la desfeta del govern de centreesquerra de Barak. No és esbojarrat pensar que simplement no hi estava interessat o que, en el moment decisiu, no fou capaç d'arribar a un compromís històric que hauria posat fi al conflicte, malgrat que el compromís hauria donat com a fruit un estat sobirà a Cisjordània i Gaza.

Per això he ordenat com ho he fet les quatre guerres en la presentació. He posat la guerra número u, per la destrucció de l'estat d'Israel, davant de la guerra número dos, per l'estatalitat als territoris, perquè és el cas que l'estatalitat hauria pogut ser assolida sense guerra. I he posat la guerra pel Gran Israel després de la guerra defensiva per la seguretat israeliana perquè el govern israelià anterior estava totalment diposat a renunciar a la «grandesa» territorial. Però si els palestins no fan un esforç

seriós per reprimir les organitzacions terroristes, i si aquest esforç no mena el govern Sharon a replantejar-se la seua posició sobre els territoris, aleshores caldria revisar aquesta ordenació. En qualsevol cas, totes quatre guerres es troben a hores d'ara obertes: què podem dir-ne?

La primera guerra ha d'acabar amb una derrota o ha de ser definitivament abandonada. Els crítics d'Israel a Europa i a les Nacions Unides han comès una equivocació terrible, una equivocació moral i política alhora, perquè no han reconegut la necessitat d'aquesta derrota. Han condemnat els successius atacs terroristes contra civils israelians, sovint fent ús d'un llenguatge més dur que Arafat, però no han reconegut, i menys encara condemnat, la seqüència d'esdeveniments, els atacs presos en conjunt, com una guerra injusta contra l'existència mateixa d'Israel. Hi ha hagut massa excuses del terrorisme, massa esforços per «comprendre» el terror com una resposta (terrible, per descomptat) al caràcter opressiu de l'ocupació. És ben probable, en efecte, que alguns terroristes estiguen motivats per les topades personals amb les forces d'ocupació o per un sentiment més general d'humiliació pel fet de l'ocupació. Però molta altra gent ha respost d'una manera molt diferent a la mateixa experiència: hi ha un debat obert entre els palestins (com n'hi va haver a l'IRA i al FLN algerià) sobre la utilitat i la legitimitat moral del terror. Els simpatitzants dels palestins al si de l'esquerra europea, i a tot arreu, haurien de tenir molta cura a no dur aquest argument del costat dels terroristes.

Guanyar la segona guerra per l'establiment d'un estat palestí, depèn de perdre o d'abandonar la primera. Aquesta dependència és, al meu parer, moralment clara;

però no sempre ha estat políticament clara. Si hi ha una intervenció exterior en el conflicte israelià/palestí, un dels seus objectius hauria de ser aclarir la relació entre la primera i la segona guerra (i també entre la tercera i la quarta). Els palestins només podran tenir un estat quan deixen clar als israelians que l'estat que volen conviurà amb Israel. En algun moment un líder palestí (és improbable que siga Arafat) haurà de fer el que va fer Anwar al-Sadat el 1977: donar la benvinguda a Israel com a veí a l'Orient Mitjà. Com que Israel ja existeix i Palestina no, hom podria pensar que la benvinguda hauria de venir de l'altra direcció. Potser sí; fins a cert punt, certament, la benvinguda ha de ser mútua. Però l'abast dels atacs terroristes a hores d'ara exigeix que els palestins troben alguna manera convincent de repudiar l'eslògan que encara se sent a les seues manifestacions: «mort als jueus!».

La relació entre les guerres tercera i quarta és simètrica a la que hi ha entre la primera i la segona: la guerra número quatre, pel Gran Israel, ha de ser perduda o abandonada definitivament per tal de guanyar la guerra número tres, per Israel com a tal. Els atacs de març-abril de 2002 a les ciutats de Cisjordània, i el retorn dels soldats israelians a aquestes mateixes ciutats per juny-juliol, serien molt més defensables si fos ben clar que l'objectiu no és mantenir l'ocupació, sinó només posar fi a l'amenaça terrorista o reduir-ne l'abast. En absència d'una guerra palestina basada en el terror, una guerra israeliana és certament injustificable. Cap estat pot permetre's no defensar les vides dels seus ciutadans (per això hi ha estats). Però un preludi moralment necessari d'aquesta guerra seria que el govern Sharon declaràs

el seu compromís polític de posar fi a l'ocupació i de dur a terme el retorn dels colons (de molts d'ells, com a mínim; el nombre efectiu dependrà d'un acord negociat sobre les fronteres definitives entre els dos estats). Tal vegada els representants de l'ONU haurien condemnat la guerra israeliana en qualsevol cas, amb independència dels compromisos declarats pel govern, però aleshores les condemnes podrien ser vistes com a actes d'hostilitat –que no es podrien confondre de cap manera amb judicis morals seriosos. Siga com siga, la ferotge escomesa contra la massacre-que-mai-existí a Jenin va enfosquir la veritable qüestió moral, que no hi va ser la direcció dels combats, sinó la visió política del govern que els ordenà. La direcció dels combats sembla que s'ajustà als estàndards de la teoria de la guerra justa, per bé que l'ús de la força aèria (per exemple contra un bloc de pisos a Gaza al juliol) no sempre s'hi va atenuar. L'ocupació actual de ciutats palestines i la pràctica del càstig col·lectiu imposa sofriments injustificables a la població civil. En la batalla, tanmateix, l'exèrcit israelià normalment acceptava riscos per als seus homes per tal de reduir els riscos que els combats imposaven a la població civil. El contrast amb la manera com els russos van actuar a Grozny, per evocar l'exemple més recent de guerra urbana a gran escala, és cridaner, i el tret més destacat d'aquest contrast és l'escàs nombre de víctimes civils a les ciutats palestines malgrat la gran duresa dels combats. Però la legitimitat de l'autodefensa israeliana serà determinada finalment per l'abast de l'«auto» –per l'extensió del territori– que s'està defensant.

Gairebé tothom té un pla de pau: una pau per a quatre guerres. I el pla que té to-

thom (deixant de banda aquells palestins i israelians que lluiten pel tot) és, si fa no fa, el mateix. Ha d'haver-hi dos estats, separats per una frontera marcada aproximadament per la línia verda, amb canvis acordats entre les dues parts. Com arribar-hi, i com aconseguir que ambdues parts s'hi atinguen una vegada assolida aquesta solució, són qüestions sobre les quals els desacords són profunds, entre els palestins i els israelians i també al si d'ambdós grups. Tret dels seus aspectes més generals, no puc abordar aquestes qüestions. Els elements bàsics són ben clars: els palestins han de renunciar al terrorisme; els israelians han de renunciar a l'ocupació. En la realitat, cap d'aquestes renúncies sembla probable atès el tipus de dirigents que hi ha ara a les dues bandes. Però hi ha un moviment per la pau a Israel molt significatiu, i molts partits polítics compromesos amb la renúncia, i entre els palestins, tot i que no hi ha un moviment comparable, s'hi poden constatar, si més no, petits signes d'oposició als atacs terroristes. Tal vegada, perquè hi haja un moviment cap endavant haurà de procedir d'àmbits independents de les dues parts i, sobretot, de fora d'allò que hom sol anomenar els «cercles dirigents».

El que segueix és una argumentació complicada, i l'expose sense molta confiança. Em limite a repetir el que diuen a hores d'ara alguns amics meus del moviment per la pau israelià (no puc parlar pels palestins a l'oposició). Afirmen que hi ha una manera de defensar els ciutadans israelians i d'assenyalar, alhora, la disposició a retornar a alguna versió modificada de les fronteres de 1967. Una retirada unilateral dels assentaments aïllats a Gaza i Cisjordània milloraria instantàniament la

posició defensiva d'Israel, tot reduint el perímetre que ha de patricular l'exèrcit, i provocaria la batalla política amb els colons que (com ja he dit) hauria d'haver-se dut a terme fa anys. En un futur pròxim, aquesta retirada és més probable que prenga la forma d'un programa d'esquerra que d'una política del govern, però encara així encetaria la contesa necessària al si d'Israel, i podria encoratjar els palestins de l'oposició perquè començassen la seua pròpia batalla: un esforç seriós per controlar les organitzacions terroristes de forma que, quan finalment s'esdevinga la retirada israeliana, no genere una onada d'entusiasme entre els militants i, per consegüent, una nova sèrie d'atacs. Aquesta perspectiva és el perill evident de qualsevol unilateralisme, i és un perill real, com ho va demostrar la retirada del Líban. Però és un risc que ben bé valdria la pena córrer.

En darrer terme, els partidaris de les guerres segona i tercera haurien de vèncer els de les guerres primera i quarta. El camí de la pau comença amb aquestes dues batalles internes (però no necessàriament descoordinades). Una treva promoguda per Amèrica o per Amèrica/Europa ajudaria els moderats d'ambdues parts però, alhora, l'èxit de la treva dependria de la força dels moderats. Ara com ara és difícil saber si la «reforma» de l'Autoritat Palestina augmentaria aquesta força. No totes les coses bones es presenten juntes en la vida política: alguns dels més moderats dels palestins són també dels més corruptes, mentre que els suïcides que posen bombes són, sens dubte, idealistes. Les eleccions democràtiques a Palestina podrien ben bé potenciar el paper dels demagogs nacionalistes i religiosos; aquesta és una possibilitat molt real també a Israel. De totes ma-

neres, una vida política més oberta entre els palestins podria permetre l'expressió pública de suport a una pau de compromís, i això seria un gran avanç.

Podria ajudar el fet de portar una força internacional, sota l'auspici de l'ONU, per vigilar (temporalment o permanentment) les línies de separació entre Israel i Palestina? Aquesta és una idea cada vegada més popular, però planteja dificultats quant a la reciprocitat. Els colons israelians haurien de ser derrotats abans que qualsevol força d'aquesta mena intervingués, perquè la frontera en què s'hauria de desplegar exclouria sens dubte molts dels assentaments actualment existents. Però els terroristes palestins no podrien ser igualment derrotats, perquè es troben còmodament instal·lats a un costat de la línia de frontera. És fàcil de predir què passaria llavors: els terroristes s'infiltrarien a través de les línies vigilades per les patrulles multinacionals de l'ONU i matarien civils israelians. Aleshores Israel demanaria que els soldats de l'ONU perseguissin les organitzacions terroristes i com que això exigiria una campanya militar molt considerable, l'ONU refusaria la demanda. Què passaria després? Una força internacional disposada a fer servir la força (i a acceptar baixes) bé podria portar la pau a l'Orient Mitjà, però no sé de cap país disposat seriosament a comprometre els seus soldats en batalles autèntiques. El balanç de l'actuació de l'ONU a Bòsnia, Rwanda i Timor Est és esfereïdor. Així doncs, l'única força que es podria desplegar seria una força destinada a mantenir la pau, però no a fer la pau. La seua efectivitat dependria, en conseqüència, de la victòria prèvia dels moderats israelians i palestins. La internacionalització no pot substituir aquesta

victòria i està, per descomptat, condemnada a fracassar si es produeix únicament després de la victòria dels moderats israelians.

Hi ha una forma de compromís internacional, més ideològic i polític que no militar, que podria ser autènticament útil. La deslegitimació dels terroristes i dels colons té una importància cabdal. Però això ha de fer-se de manera simultània i amb una mica d'intel·ligència moral. La campanya actual de boicot contra Israel, que segueix el model de la campanya contra Sud-àfrica dels anys 80, té una tendència molt unilateral de deslegitimació. I atès que l'altra banda no està dirigida per una organització que s'assemble ni de lluny al Congrés Nacional Africà, ni per un home que es puga comparar ni de lluny a Nelson Mandela, l'èxit d'aquesta campanya seria desastrós. Potenciaria la força dels qui estan duent a terme la primera guerra. Només si els crítics europeus d'Israel estiguessen disposats a deixar clar als palestins que no ajudaran una AP còmplice del terrorisme, podrien demanar als crítics americans dels palestins que enviassen un missatge paral·lel al govern israelià. El millor servei que poden fer a la seua causa els intel·lectuals compromesos amb l'internacionalisme és explicar i defensar tots dos missatges simultàniament.

He tractat de reflectir la complexitat del conflicte israelià/palestí. No puc pretendre una objectivitat perfecta. La dreta nacionalista israeliana, i fins i tot la dreta religiosa, és un enemic familiar per a mi, mentre que la ideologia de la mort i el martiri amb la qual s'identifiquen avui tants palestins, m'és aliena; no l'entenc. Així que potser algú altre podria oferir una anàlisi més adient de les quatre guerres.

Per a mi té una importància fonamental el reconeixement de totes quatre. La majoria dels comentaristes, especialment de l'esquerra europea, però també entre la dreta jueva i cristiana als Estats Units, no les reconeixen, i produeixen, en comptes d'això, caricatures ideològiques del conflicte. Les caricatures serien sense més ridícules, cosa de riure, si no fos perquè tenen efectes tan mortífers. Perquè encoratgen els palestins i els israelians a combatre en les guerres primera i quarta. Aquells que estan atents al que passa a l'Orient Mitjà, i se'n preocupen, tenen, com a mínim, l'obligació de no simplificar. □

Traducció de Gustau Muñoz

L'atracció de Barcelona

Migracions del segle XX

Febrer de 2003

L'AVENÇ
REVISTA D'HISTÒRIA I CULTURA
nòm. 277 • febrer 2003 • 5 €

L'ATRACCIÓ DE BARCELONA Migracions del segle XX

Anna Cabré, Nàlk Miret, Mercè Tatjer
Jaume Botey, Jordi Borja
(coord. Joan Roca)

En aquest número, cinc especialistes analitzen l'impacte que ha tingut la immigració en l'àmbit barceloní, destacant aspectes tan diversos com els fluxos migratoris, els espais d'assentament de la nova població, la seva procedència, la integració i els drets de ciutadania

📍 **L'Avenc** Consell de Cent, 278, 1r 2a
08007 Barcelona - 93 488 34 82
avenc@retemail.es/www.lavenc.com

I al març

**València,
la difícil modernitat**

Violència, terror i política

Charles Tilly

Al llarg del segle xx, el món ha patit les estrebades de la violència col·lectiva amb més intensitat –en termes absoluts, i probablement també per càpita– que en els deu mil anys precedents. El període dels estats en guerra a la Xina, la conquesta de Sargon d'Accad, l'expansió mongola i la guerra dels Trenta Anys a Europa foren èpoques d'una destrucció terrible. Però les guerres antigues no posaven en joc res que es pugui comparar, ni de lluny, amb els armaments anorreadors i els exterminis de civils promoguts pels estats, característics dels conflictes del segle xx. Entre 1900 i 1999 es van produir al món unes 250 noves guerres, internacionals o civils, amb una mitjana de morts en combat de, com a mínim, 1000 per any. És a dir, dues o tres noves grans guerres l'any, que produïren un milió de morts, també cada any. Tot plegat ens diu que uns 100 milions de persones van morir al llarg del segle com a resultat directe d'una acció militar organitzada i amb el suport d'algun govern. Es calcula que un nombre semblant de civils també va morir per malalties provocades per la guerra o altres efectes indirectes.¹

Les dues grans guerres mundials del segle són una part cabdal d'aquesta història de violència de masses: els morts en combat de la Primera Guerra Mundial arriben als 10 milions de persones, inclosos tots els fronts, i el total de morts de la Segona Guerra Mundial s'acosta als 15 milions. Però només en la dècada dels noranta del segle xx aquest tipus de violència catastròfica arribà al Caucas, l'antiga Iugoslàvia, Libèria, Sierra Leone, Angola, Rwanda, Congo-Kinshasa, Haití, Colòmbia, Iraq, Algèria, el Líban, Palestina, Israel, Iemen, l'Índia, Afganistan, Sri Lanka, les Filipines, Indonèsia, Papua Nova Guinea i Laos. Solament a Rwanda van morir un milió de persones com a efecte de la violència col·lectiva al llarg de la dècada de 1990.

No pretenc oferir una explicació d'aquesta història, sinó esbossar els quatre aspectes en què ha canviat radicalment la violència col·lectiva al llarg de la segona meitat del segle xx, amb unes implicacions per a l'evolució futura de la política global que no auguren res de bo.

1. D'ençà de la Segona Guerra Mundial, les guerres civils han desplaçat les guerres internacionals com a principals escenaris on es produeixen morts violentes i a gran escala.
2. La violència a càrrec de forces irregulars, com ara milícies, mercenaris

Charles Tilly és professor de Ciències Socials a la Columbia University. L'any 2003 apareixerà el seu llibre *Politics of Collective Violence*. Aquest article fou publicat a la *Boston Review* set./oct. 2002.

- i paramilitars, ha augmentat espectacularment, al mateix temps que la disminució del nombre de guerres interestatals ha reduït el predomini de la violència de les forces armades nacionals regulars (inclosa la policia).
3. Les forces irregulars sovint s'han centrat en atacs sobtats a objectius civils —el que podríem anomenar «terror des de baix»—, però els mateixos grups que han fet servir aquestes tàctiques de terror també n'han emprat altres de caire polític.
 4. En general, els participants en aquesta violència col·lectiva, incloent-hi la de tipus terrorista, han lluitat pel poder i per interessos econòmics per vies que se solapen amb els procediments polítics dels seus homòlegs menys violents.

En resum, la violència i el terror han mantingut grans afinitats amb les conteses polítiques tradicionals; a l'igual que les guerres convencionals, han esdevingut una forma de política «per altres mitjans».

PAUTES DE VIOLÈNCIA QUE CANVIEN

Al llarg de la primera meitat del segle XX, les guerres a gran escala entre els estats van provocar la major part de les morts del món per causes polítiques, per bé que els esforços deliberats que esmerçaven algunes autoritats estatals per eliminar, desplaçar o controlar poblacions subordinades també van donar com a resultat un nombre significatiu de víctimes. A la segona meitat del segle, les guerres civils, les guerres, els conflictes separatistes i els conflictes entre poblacions dividides per mo-

tius ètnics o religiosos, dominaren cada vegada més el panorama de la violència col·lectiva. Entre el 1950 i el 2000, hi ha hagut guerres civils en què han mort més de mig milió de persones a Nigèria, Afganistan, Sudan, Moçambic, Cambodja, Angola, Indonèsia i Rwanda. A mesura que avançava el segle, la proporció de morts de civils provocades pels conflictes bèl·lics augmentava d'una manera alarmant: segons un estudi, passaren del 5 % a la Primera Guerra Mundial al 50 % a la Segona, i d'ací al 90 % a les guerres dels anys noranta.² Tot i que les xifres poden ser discutibles, el tombant és evident.

Aquests canvis pel que fa a les pautes de violència reflecteixen canvis polítics a gran escala posteriors a la Segona Guerra Mundial. Al principi, la descolonització i la guerra freda van provocar la implicació de les grans potències occidentals en els conflictes interns dels nous estats: a Indonèsia, els francesos i els americans; a Indonèsia, els holandesos; a Malàisia, els britànics. La major part de les antigues colònies europees accediren a la independència com a democràcies nominals, però de seguida van esdevenir règims oligàrquics de partit únic o governats per militars, o totes dues coses alhora. Els cops d'estat militars es van multiplicar al llarg dels anys seixanta, a mesura que alguns segments de les forces armades nacionals es decantaven per obtenir un tros del pastís del poder.

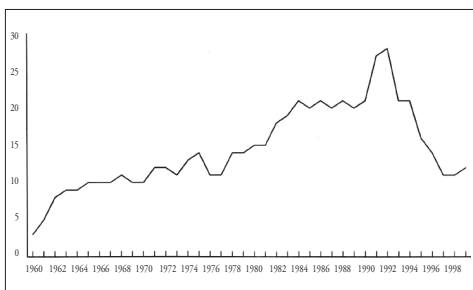
A partir del anys setanta els cops d'estat deixaren de sovintejar i foren menys efectius. Tanmateix, i amb el suport de les grans potències, els governants postcoloniais començaren a consolidar el control que tenien sobre els aparells governamentals, a emprar-lo en benefici propi i a ex-

cloure els seus rivals del poder. Mentrestant els dissidents, sovint amb el suport dels rivals internacionals de la potència que patrocinava el partit dominant, tendien a iniciar revoltes armades, amb la intenció o bé d'aconseguir el poder a tot el país o bé de segregar territoris autònoms i sotmetre'ls al seu control. Les guerres civils, doncs, cada vegada eren més freqüents.

La figura 1 mostra el nombre de guerres civils importants que va haver-hi entre 1960 i 1999.³ Mentre que el nombre d'estats independents passà d'uns 100, el 1960, a uns 161, el 1999, la quantitat de guerres civils augmentà molt més. Un primerenc punt culminant s'esdevingué el 1975, amb guerres civils de grans dimensions a Angola, Birmània, Cambodja, Etiòpia, Indonèsia, Iran, Iraq, el Líban, Marroc, Moçambic, Pakistan, les Filipines, Vietnam i Zimbabwe. Però les guerres civils van continuar multiplicant-se fins que arribaren al màxim, el 1992, quan 28 conflictes militars interns feien estralls arreu del món. El nombre de guerres civils es va reduir a finals dels anys 90, però els mortífers conflictes intestins tenien encara un abast superior als dels anys 60.

Figura 1

Nombre de guerres civils per any, 1960-1999

Font: P. Collier-A. Hoeffler, «Greed and Grievance in Civil War», document inèdit, Banc Mundial, 2001.

Al llarg del període de postguerra es pot constatar també un augment esfereïdor dels genocidis (matances, dirigides o autoritzades per un estat, de poblacions identificades per la raça, l'ètnia i/o la religió) i dels politicidis (matances sistemàtiques de poblacions identificades per l'opció política). En molts casos, com ara en el conflicte entre hutus i tutsi, tots dos fenòmens coincidien. Grans onades de genocidis i politicidis s'esdevingueren abans del 1980 a la URSS, la Xina, Indonèsia, Pakistan, Uganda i Cambodja. Al llarg dels anys 80, van tenir lloc, a una escala semblant, a l'Afganistan, Uganda, El Salvador, Iran, Síria, Sri Lanka, Etiòpia i, probablement, Iraq.

El 1989 semblava que la fi de segle veuria la relativització d'aquesta mena de matances de masses. Els genocidis i els politicidis, certament, començaren a minvar. D'un màxim històric de 27 guerres (tant civils com interestatals) el 1987, només en prosseguien 15, i aquell any no començà cap guerra de més de 1000 morts. Els conflictes armats d'Angola, Colòmbia, Timor Oriental, El Salvador, Guatemala, Iran, el Líban, Etiòpia, Moçambic, Perú, les Filipines, Sri Lanka i Sudan anaven acabant-se. Fins i tot a l'Afganistan, on la guerra havia matat un milió de persones (dels 17 que hi havia al país) des del cop militar del 1978, la massacre s'acabava a mesura que les tropes soviètiques es retiraven. Les revolucions de 1989 a l'Europa de l'Est van ser virulentes, però amb un vessament de sang relativament escàs. Només a Romania el conflicte vorejà la guerra civil.

Però la tendència a la baixa només era passatgera. El 1990-1991 va esclatar la guerra als Balcans i al Golf Pèrsic; a Somàlia s'intensificà la violència entre fac-

cions i la guerra civil s'estengué a Geòrgia i l'Azerbaidjan. Nous o renovats conflictes a l'Índia, Kuwait, Libèria, Somàlia, Sud-àfrica i el Tibet ultrapassaren el llindar de les mil morts el 1990. Quasi sempre (excepte potser en el cas de Kuwait) les organitzacions paramilitars o no militars mataren un gran nombre de civils desarmats en raó de la seua identificació de grup.

D'ençà de la Segona Guerra Mundial, doncs, hem estat testimonis d'una violència cada vegada més gran desplegada no per forces armades nacionals constituïdes, sinó per forces paramilitars, guerrillers, escamots de la mort, policia secreta i altres forces irregulars, i també d'un canvi cap a la violència patrocinada o instigada per l'estat contra civils, especialment grups sencers de població amb l'estigma d'una determinada identitat religiosa, ètnica i/o política. Aquestes tendències superen amb escreix l'augment de la població i la multiplicació dels estats independents: l'increment per càpita i per estat n'és formidable. Paradoxalment, una guerra mundial caracteritzada per la intervenció d'exèrcits immensos i per l'ús de tecnologies molt elaborades amb una planificació centralitzada i armes de destrucció massiva, donà pas a l'allunyament de l'activitat militar definida i separada que fou analitzat per Clausewitz, i que ell mateix considerava l'essència de la guerra moderna. El resultat de tot plegat és un seguit de passos decisius i terribles tendents a esborrar les distincions entre forces armades i població civil, entre guerra i pau, entre guerra civil i guerra internacional, entre aplicació letal i no letal de la força.

PER QUÈ?

Des del segle XVII fins a la Segona Guerra Mundial, la violència havia seguit, en termes generals, dues tendències: les guerres internacionals es van fer cada vegada més mortíferes, però també va predominar la pau i una seguretat més gran en la vida interna dels països, bo i reduint-se les matances a gran i a petita escala. Totes dues tendències són resultat del monopoli creixentment efectiu dels mitjans de coerció per part dels estats i del seu perfeccionament. Certament, les potències occidentals van prosseguir al llarg de la major part d'aquest període la conquesta de regions no occidentals, i normalment van aixafar sense contemplacions les resistències que s'oposaven a la seua dominació. També és veritat que en temps de guerra la distinció entre matances internes i matances internacionals s'esborra sovint i, si tenim presents els efectes de l'acció dels estats pel que fa a la fam i les malalties, el canvi de tendència pot ben bé semblar més primerenc i menys sobtat. Malgrat tot, el període que arrenca de la Segona Guerra Mundial destaca per un predomini marcat de les guerres civils, els genocidis i els politicidis. Com i per què s'han produït aquests canvis tan dramàtics? Algunes de les causes són bastant evidents:

Més objectius. Amb suport internacional, la descolonització i els moviments separatistes van menar a la duplicació, si fa no fa, del nombre de països formalment independents i, per tant, també va augmentar el nombre de governs el control dels quals podien temptar d'aconseguir dissidents i oportunistes.

Estats més dèbils. L'absència del suport de les forces de la metròpoli provocà que molts dels governs postcoloniais no tinguessin els mitjans per controlar els seus territoris de manera efectiva.

Suport extern. Al llarg de la guerra freda, tant la Unió Soviètica com els Estats Units van promoure ben sovint l'oposició interior als règims que els eren contraris.

Més armes. Tant els països occidentals com els del bloc soviètic van incrementar d'una manera impressionant els subministraments –legals o il·legals– d'armes a la resta del món.

Suport financer. L'enorme expansió del tràfic internacional de cocaïna, heroïna, prostitució, emigrants il·legals, diner negre, cautxú, petroli, diamants i altres minerals va proveir fonts de finançament als insurgents, a les forces d'intervenció de països fronterers i a tota mena de negociants que s'aprofitaven d'uns governs corruptes i dèbils; cal tenir en compte que els mercats de contraban als països rics, especialment als Estats Units, van sustentar bona part d'aquest comerç.

Suport dels emigrants. En una època de millora en les comunicacions i de viatges relativament barats, cada vegada més emigrants tenien contacte amb els països d'origen i, o bé donaven suport als moviments d'oposició, o bé els ajudaven a donar eixida al contraban, o totes dues coses alhora.

En resum, un nombre més gran d'estats dèbils va haver de fer front a moviments d'oposició cada vegada més ben armats i més ben finançats. El *World Report* anual del Human Rights Watch, l'informe *Freedom in the World* de la Freedom House, i l'anuari de l'Stockholm

International Peace Research Institute (en endavant, SIPRI), ofereixen una documentació esfereïdora sobre els resultats terribles de tot plegat.⁴

Agafem, per exemple, els informes del Human Rights Watch sobre Sierra Leone, Perú, Sri Lanka, Kirguizistan i Estats Units corresponents al 1999. A Sierra Leone, l'anuari compta almenys dos mil assassinats brutals per part del Front Revolucionari Unit, a més d'un gran nombre d'amputacions de mans, braços, llavis, cames i altres parts del cos a gent que no va voler cooperar amb el Front. Pel que fa a Perú, s'hi descriuen les incursions de Sendero Luminoso a les ciutats, sovint seguides de tiroteigs i matances de civils. A Sri Lanka, Human Rights Watch dona detalls de com alguns destacaments dels separatistes tàmls mataren sinhalesos a coltellades, i com les forces armades sinhaleses i tàmls es lliuraren a una espiral d'assassinats de represàlia. Quant a Kirguizistan, els autors de l'informe es concentren a denunciar la presa d'hostatges per part de militants musulmans que exigien l'alliberament dels seus companys uzbeks. I, pel que fa als EUA, l'informe descriu el cas de l'africà Amadou Diallo, al qual van disparar 41 vegades i fou destrossat per dinou bales de funcionaris de la Unitat de Delinqüència de Carrer, del Departament de Policia de Nova York. El tiroteig va fer que les pràctiques d'aquesta unitat, i del Departament de Policia de Nova York en general, foren creixentment qüestionades.⁵

Malgrat el títol tan optimista, *Freedom in the World* és ple de males notícies. De Sri Lanka, per exemple, l'informe diu que la guerra civil ja ha provocat la mort de cinquanta a seixanta mil persones, moltes d'elles civils.

L'anyari del SIPRI, per la seua banda, publica un catàleg molt complet de les guerres més grans que s'han produït al món, tant civils com internacionals. Entre els països que he esmentat abans, Sierra Leone, Perú i Sri Lanka formen part de la llista de conflictes armats del 1999, mentre que Kirguizistan no. El SIPRI estableix clarament un llinar elevat de morts a l'hora de prendre en consideració un conflicte. Tanmateix, els experts d'aquest organisme consideren que el 1999 encara hi havia 27 grans conflictes armats: onze a l'Àfrica, nou a l'Àsia, quatre a l'Orient Mitjà, dos a Amèrica (Perú i Colòmbia) i dos a Europa (Kosovo i Txetxènia).

Les víctimes d'aquestes guerres i d'altres tipus de violència col·lectiva a gran escala es concentren de manera desproporcionada a països on la majoria de la gent viu miserablement. A més, la disponibilitat de recursos valuosos fàcilment transportables (com ara els diamants de Sierra Leone i la cocaïna colombiana), el gran nombre d'emigrants que ajuden als rebels i/o els faciliten l'accés d'aquests productes als mercats de contraban, i el suport extern dels governs als dissidents, són factors que acreixen la probabilitat que es produeixen conflictes violents a gran escala.

La correlació entre misèria i conflicte no és pas resultat d'una propensió general de la gent pobra a deixar-se dur per la violència. Més aviat és un efecte de les grans o petites tiranies que floreixen en règims no democràtics, en què l'estat és incapaç d'actuar en benefici de tots.

És clar que la tirania també apareix en règims democràtics i amb una elevada capacitat d'acció, incloent-hi els Estats Units. Però en aquests casos la violència col·lectiva es fa present en una proporció

molt inferior del conjunt d'interaccions polítiques públiques. Als règims no democràtics però amb una elevada capacitat d'acció, la violència col·lectiva pren formes diverses. Els episodis de violència que s'hi donen es divideixen clarament entre guerres externes, interaccions ciutadans-estat i atacs esporàdics, inclosos aquells que les autoritats anomenen «terrorisme». Els règims democràtics, d'alta o baixa capacitat d'acció, sovint participen en guerres externes, però la seua violència col·lectiva generalment és més intermitent i fragmentària que la dels règims no democràtics. Tot sovint deplorem la violència que algunes vegades altera la vida política de les democràcies, però les xifres de conjunt donen als amants de la pau raons molt convincents per preferir règims democràtics altament capacitats.

Tres condicions coincideixen a situar la major part de la violència als règims no democràtics i amb escassa capacitat d'acció. En primer lloc, tenen governs vulnerables que, malgrat tot, aporten poder i beneficis econòmics als grups que els controlen. En segon lloc, qui detenta el govern obté avantatges externs en forma de renda procedent del tràfic de mercaderies valuoses i/o de reconeixement internacional del domini local exercit amb la seua facció ètnica o religiosa. En tercer lloc, els especialistes en coerció, com ara milícies o mercenaris, poden actuar més o menys autònomament als seus territoris. Al capdavall, davant aquesta mena d'objectius valuosos i alhora relativament dèbils, i en situacions en què és relativament fàcil organitzar moviments insurgents, el resultat lògic no és un altre que l'extensió progressiva de la violència col·lectiva i de les guerres civils.

EL TERROR COM A ESTRATÈGIA POLÍTICA

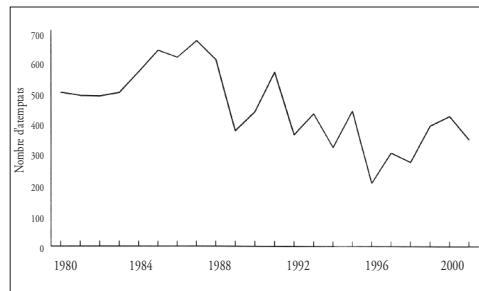
Els grups violents sovint actuen per mitjà d'actes de terror concentrat: atacs sobtats a objectius civils. Al llarg de les últimes dècades, diferents variants d'aquesta estratègia han mort un gran nombre de persones, no sols als EUA, sinó també a l'Índia, Rússia, Rwanda, Irlanda, El Salvador, Algèria, Colòmbia, Uganda, el Caucas i Sud-àfrica. L'enumeració mostra clarament que aquesta mena de terrorisme se solapa àmpliament amb altres variants d'acció política. El terror sovint identifica l'estratègia de conflicte d'un partit, més que no un objectiu extrapolític diferenciat. Els atacs sobtats a objectius civils per part de forces irregulars es produeixen en un ampli ventall d'escenaris polítics. Després de tot, als Estats Units hem vist recentment no només segrestaments suïcides, sinó també enviaments de cartes amb àntrax, bombes a clíniques d'avortaments i accions d'ecoterrorisme.

El Departament d'Estat nord-americà afegeix encara un altre informe anual a les ombrívoles publicacions que acabe d'esmentar: un document anomenat *Pautes del terrorisme global*. Segons aquest departament, el terrorisme és «violència de motivació política perpetrada contra objectius no combatents per part de grups subnacionals o d'agents clandestins, normalment pensada per influir en l'opinió». L'informe assenyalava especialment els atacs a objectius no combatents a càrrec d'agents que no són forces militars nacionals regularment constituïdes, i la significació afegida del fet que hom transmeta reivindicacions polítiques en nom dels atacants. El document del Departament d'Es-

tat dels EUA té en compte només aquells atacs que els seus especialistes consideren que travessen fronteres internacionals, perquè els atacants venien d'un altre país, o perquè tenien suport substancial de l'exterior, o perquè atemptaven contra estrangers. A la figura 2 es pot veure la tendència d'aquest tipus d'incidents en termes quantitativs entre 1980 i 2001.⁶

Figura 2

Atemptats terroristes internacionals, 1980-2001

Font: Departament d'Estat dels EUA, «Patterns of Global Terrorism 2001», 21 maig 2002.

La freqüència dels incidents terroristes considerats internacionals va arribar al punt àlgid el 1987 i en termes generals, ha baixat d'aleshores ençà. La major part de les demandes dels autors d'aquests atacs se centra en l'autonomia o la independència de poblacions subnacionals o de regions, en la caiguda dels governs existents o en la reparació de greuges comesos contra una organització. A grans trets, els incidents terroristes internacionals han fluctuat segons l'activitat dels moviments independentistes. Encara no sabem si la nova tendència a l'alça que es constata d'ençà del 1996 continuarà al segle XXI, i si representa una nova manifestació d'una campanya política.

És interessant observar una altra vegada les dades corresponents a 1999. Aquell any, el Departament d'Estat dels EUA comptava 392 atemptats, amb 233 persones mortes i 706 ferides, que contrastaven amb els 741 morts i 5.952 ferits del 1998. El fet que el 1999 hi hagués menys morts és conseqüència d'un canvi de les massacres cap a la pràctica, cada vegada més estesa, de la presa d'hostatges i dels atacs a la propietat, especialment a la propietat empresarial, com ara els oleoductes. La col·locació d'explosius (fins i tot als oleoductes) continuà sent, de molt, el tipus d'acció més freqüent: quasi la meitat del total registrat.

L'informe distingeix molt acuradament entre escenaris dels atemptats terroristes i bases d'operacions per atacar interessos americans. Pel que fa al primer aspecte, Àsia i Àfrica han sofert els darrers anys més morts que tots els altres continents junts. Pel que fa a les bases, l'informe assenyalava l'Afganistan, Pakistan, Iran i Síria com a principals aixoplucs i suports de grups terroristes internacionals. De l'Afganistan, per exemple, diu que «tot i que no són directament hostils envers els EUA, els *taliban*, que controlen la major part del territori afganès, continuen amagant Osama Bin Laden i acollint altres terroristes relacionats amb ell, que amenacen directament els EUA i altres països de la comunitat internacional».

El 1999, doncs, el Departament d'Estat dels EUA avançava ja una distinció que prendria una força política enorme, després que escamots suïcides musulmans van estavellar avions de passatgers al Pentàgon i al World Trade Center el setembre del 2001. Per una banda, hi ha el terro-

risme que afecta els interessos dels EUA; per l'altra, els conflictes essencialment locals i regionals.

Al llarg dels anys vuitanta i noranta, la major part del terrorisme mundial, tal com el defineixen els experts del Departament d'Estat nord-americà, fou del segon tipus, és a dir, al marge dels interessos dels EUA. Pel que fa als països que hem considerat abans, l'informe de 1999 inclou els «incidents terroristes significatius» següents: a Sierra Leone, gran quantitat de preses d'hostatges amb exigència de rescat; al Kirguizistan, més segrestos; a Sri Lanka, cap «incident significatiu» segons la denominació oficial, però sí que hi hagué moltes matances i assassinats a més petita escala; a Perú, cap «incident significatiu», només topades mortíferes entre Sendero Luminoso i forces armades del govern. Atès que se centra en esdeveniments d'arreu del món, amb un rerefons i conseqüències que van més enllà de les fronteres internacionals, el document no informa de terrorisme als EUA.

Per als països dels quals s'ocupa, tanmateix, fa dues observacions importants de manera implícita: en primer lloc, no hi ha un tipus específic d'acció, persona, grup o causa política dominant als episodis que els especialistes d'aquest departament anomenen «terror». En segon lloc, els esdeveniments en qüestió es relacionen amb un ventall molt ampli de grups, escenaris, accions i demandes. Potser l'aspecte més cridaner és el predomini cada vegada més gran del segrest, dins del repertori d'actes definits com a terroristes. Això suggereix que l'oportunisme augmenta. En el món actual, el terror i l'aprofitament econòmic sovint convergeixen.

Les guerrilles txetxenes, per exemple, han promogut un negoci sinistre: prendre hostatges com a revenja i (sobretot) per aprofitar-se'n econòmicament. Quan poden agafen periodistes, perquè aquests normalment treballen per a companyies que volen que tornen, i poden permetre's de pagar grans rescats. El periodista Dimitrii Balburov, per exemple, quasi va ser assassinat pels txetxens que el capturaren:

Quan els van dir que un periodista rus els arribaria com a hostatge, tots es van enfurismar perquè, després de l'atac a Dagestan, havien començat els bombardeigs a Txetxènia, amb morts. «Li farem de tot», va dir un d'ells que havien pensat, fent referència a tortures o fins i tot a l'assassinat. «Però quan et trageren del cotxe i et llevaren la caputxa i les cordes que duies, vam veure el teu rostre i ens vam oblidar de tot allò. —Mireu, no és rus! Ets un calmuc?» Sí, els vaig dir, sóc un calmuc. «Però vosaltres, els calmucs, també foreu deportats, per què no lluiteu contra els russos? Per què no us hi enfronteu?» Més tard aquell guàrdia em va dir que m'haurien mort si hagués sigut rus, perquè en dues ocasions havien tingut la intenció de tallar-me el cap i d'exposar-lo com a amenaça, com van fer amb uns anglesos: quan el bombardeig s'intensificà i quan un d'ells va perdre la casa i la família. La meua vida penjava d'un fil, però les dues vegades van canviar d'idea.⁷

Les faccions asiàtiques de Balburov l'havien posat del costat dels rebels en la distinció que els soldats-bandits txetxens havien establert entre «ells» i «nosaltres» de cara a la violència i les represàlies; hauria d'haver estat del costat dels oprimits,

contra els russos i els occidentals que oprimien els no cristians en un front molt ampli. Però el fet de treballar per als mitjans russos el deixava penjant entre les dues categories. En la nova era de conflictes violents, aquesta posició poques vegades resulta còmoda.

A finals dels noranta, la presa d'hostatges s'intensificà, especialment al nord del Caucas. A tota la Federació Russa van haver-hi uns 1.100 segrestos el 1997, 1.400 el 1998 i més de 1.500 el 1999.⁸ Per donar força a les seues exigències, els segrestadors sovint mutilaven o executaven els presoners, ho gravaven, i després enviaven els vídeos als qui es resistien a pagar.

La forma més organitzada del negoci dels segrestos operava sota el patrocini de comandants de la guerrilla. A la fi, una part significativa (no la totalitat, però) dels guanys servia per finançar el moviment guerriller, i no anava a raure només a les butxaques dels segrestadors. Quan una figura militar destacada s'embolicava en segrestos, gairebé mai feia intervenir-hi les forces que dirigia. Com un cap de la màfia, el que ofería era protecció, seguretat i una reputació de brutalitat, a canvi d'una participació en els guanys. Però a banda d'aquesta mena de segrestos ben coordinats, molts emprenedors independents aprofitaven les condicions de guerra civil per agafar captius i aconseguir-ne un rescat, o per cometre violacions, o per utilitzar-los com a revenja. Els segrestos dels txetxens tenien una bona part d'oportunisme.

Els periodistes americans han titllat aquesta mena de pràctiques d'exemple típic de terrorisme. Iuri Zakharovic, el corresponent de la revista *Time* a Moscou, ho explicava així:

No buscaven una excusa per al terrorisme, sinó que intentaven esbrinar com aquest terrorisme havia estat provocat per la guerra. La violència genera violència. Aquest cercle viciós horroritzava els periodistes, perquè no s'acabava mai. Trobem rastres d'aquest motiu dominant en la cobertura que van fer els periodistes de la famosa acció de Basajev a Buddenosk.⁹

Per bé que els periodistes americans han interpretat tradicionalment els atacs terroristes com a part d'una espiral d'acció i reacció sense sentit, una mirada més acurada de la qüestió ens suggereix que aquest terrorisme combina la negociació política amb la recerca de guanys econòmics. Com diu Valery Tishkov, els segrestadors txetxens mutilaven habitualment els hostatges, i a voltes els feien morir lentament o de manera espectacular i s'asseguraven que la seua crueltat fos ben coneguda. Practicaven, certament, el terror. Però feien servir aquest terror per obtenir concessions i guanys econòmics dels seus enemics. No tots els que practiquen el terror negocien fredament sobre la vida de les víctimes, ni molt menys. Alguns ho fan. Aquesta és la qüestió: el terror no és una religió, sinó una estratègia política per traure recursos i augmentar el poder.

I DESPRÉS, QUÈ?

Els fets de l'11 de setembre, l'estavellament d'avions segrestats amb passatgers contra el World Trade Center i el Pentàgon, soscaven aquestes conclusions? Sense cap mena de dubte, aquells fets han demostrat que les ciutats americanes són molt més vulnerables a atacs letals a gran

escala del que molts americans pensaven. Amb gran dramatisme, han esborrat la línia de demarcació entre la vida política interna, pacífica en termes generals, de les democràcies poderoses i la violència sense fi de molt règims no democràtics de poca capacitat. A curt termini, si més no, han fet canviar ràpidament la política exterior i militar americana, que s'ha orientat cap a la intervenció directa. Però, tal com hem vist, aquests atacs realment seguien una pauta que s'ha anat covant des de la Segona Guerra Mundial.

L'ús del terror és comú a una gran diversitat de grups, ideologies i objectius. Als Estats Units mateix, activistes antivortament, defensors del medi ambient i un ampli ventall de grups contraris al govern han fet servir l'assassinat, les bombes i la destrucció d'instal·lacions al llarg de les darreres dècades. Sovint, els atacs inductors de terror es produeixen com a elements d'un conflicte d'abast més ampli: els bombardeigs de Dresden, Londres, Tokio, Hiroshima i Nagasaki a la Segona Guerra Mundial tenien totes les característiques del terror. Com demostra la Irlanda de postguerra, els mateixos actors, de vegades, alternen en els conflictes les estratègies convencionals amb les de tipus terrorista.

El mateix podríem dir de Sierra Leone, Perú, Sri Lanka, Kirguizistan, els EUA i el País Basc. És un error corrent, però greu, creure que una mena de gent diferent, anomenats terroristes, motivats per l'extremisme ideològic, duen a terme la major part dels actes terroristes. Com es diu popularment, el qui per a uns és un terrorista, per a uns altres és un lluitador per la llibertat.

De tota manera, la creença comuna que els que fan servir tàctiques de terror

són un tipus de gent diferent, té algun fonament. Ben sovint, els règims han permès l'actuació d'especialistes en violència, com ara les forces paramilitars o la policia secreta, i han utilitzat assassins a sou per silenciar els opositors, però aquests assassins han actuat normalment, els darrers segles, a l'ombra. A més a més, quan grups no autoritzats han fet ús del terror, habitualment han format part de dues categories d'actors polítics: grups activament arrengrerats amb enemics internacionals dels règims als quals ataquen (el cas de la major part dels atacants suïcides de les dècades recents) i faccions de coalicions dissidents més àmplies que trenquen amb l'estratègia de la moderació (el cas freqüent dels activistes armats d'Irlanda i del País Basc). Però la qüestió central és encara aquesta: el mateix tipus de procés polític que genera altres formes de conflicte violent produeix les formes especials que les autoritats i els observadors horroritzats anomenen terrorisme.

La violència col·lectiva ocupa un lloc perillós però coherent en la política del conflicte. Emergeix dels alts i baixos de les reivindicacions col·lectives i de les lluites pel poder. S'entrellaça sempre amb les polítiques no violentes, varia sistemàticament segons els règims polítics i canvia com a conseqüència de les mateixes causes, si fa no fa, que actuen en els àmbits pacífics de la vida política col·lectiva. Entendre aquestes causes ens ajudarà a minimitzar el mal que els humans ens fem els uns als altres. En aquest temps de violència que és el nostre, els defensors de la lluita política pacífica necessiten tota l'ajuda que se'ls pugui donar. □

Traducció de Maite Insa

1. Estadístiques i catàlegs de J.-C. Chesnais, *Histoire de la violence en Occident de 1800 à nos jours*, París, Robert Laffont, 1981; M. van Creveld, *The Transformation of War*, Nova York, Free Press, 1991; K. J. Holsti, *Peace and War: Armed Conflicts and International Order 1648-1989*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Holsti, *The State, War, and the State of War*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996; M. Kaldor, *New & Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Cambridge, Polity, 1999; Evan Luard, *War in International Society*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1987; R. J. Rummel, *Death by Government*, New Brunswick, Nova Jersey, Transaction Publishers, 1994; C. Tilly *et al.*, «State-Induced Violence, 1900-1999», en *Political Power and Social Theory* 9, 1995, pp. 161-225.
2. S. Chesterman (ed.), *Civilians in War*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner, 2001.
3. P. Collier i A. Hoeffler, «Greed and Grievance in Civil War», working paper, World Bank, Washington D.C., 2001.
4. Human Rights Watch, *World Report 2000*, Nova York, Human Rights Watch, 2000; A. Karatnycky (ed.), *Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*, Piscataway, New Jersey, Transaction, 2000; SIPRI [Stockholm International Peace Research Institute], *SIPRI Yearbook 2001: Armaments, Disarmament and International Security*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
5. Human Rights Watch, *World Report 2000*, p. 391.
6. Extret del Departament d'Estat dels EUA, Office of the Coordinator for Counterterrorism, *Patterns of Global Terrorism 1999*, www.usis.usemb.se/terror/rpt1999/index.html [17 de maig del 2002]; Office of the Coordinator for Counterterrorism, *Patterns of Global Terrorism 2000*, www.usis.usemb.se/terror/rpt2000/index.html [17 de maig del 2002].
7. V. Tishkov, «The Culture of Hostage Taking in Chechnya», en A. P. Schmid (ed.), *Countering Terrorism Through International Cooperation*, Milà, International Scientific and Professional Advisory Council of the United Nations Crime Prevention and Criminal Justice Programme, 2001, p. 348.
8. Tishkov, «Hostage Taking in Chechnya», p. 341.
9. *Ibid.*, p. 346.

Visions i realitats. L'economia valenciana: una perspectiva històrica

Ernest Reig

Un dels economistes més influents del segle XX, John Maynard Keynes, assegurava que era un error menystenir la força de les idees enfront de la dels interessos creats i que fins i tot els homes de negocis més pràctics i que es creuen més lliures de qualsevol influència teòrica són freqüentment «esclaus de les idees d'algun economista difunt». Les concepcions que circulen entorn de l'economia d'un país afecten notòriament la imatge que se'n fan, d'ell i de les seues possibilitats de futur, els seus habitants, i això atorga a aquestes concepcions una dimensió ideològica i cultural que va més enllà del seu contingut empíric. Les pàgines que segueixen pretenen destacar algunes de les idees que més profundament han influït en la percepció canviant del que eren els punts forts i els problemes de l'economia valenciana, no tant amb una pretensió descriptiva, sinó amb la intenció de posar de relleu el fet que en distints moments històrics s'han fet servir *visions* distintes, que transcendien l'àmbit estricte del treball profes-

sional dels economistes i afectaven la forma en què els valencians podien contemplar la inserció del seu País en espais territorials més amplis.

QUAN ÉREM *IMPORTANT*S: HISTÒRIA D'UNA PEÇA CLAU EN L'ENTRELLAT ECONÒMIC ESPANYOL

Una de les reflexions més interessants i influents que mai s'han fet sobre l'economia del País Valencià té data de naixença als convulsos anys trenta del segle passat, encara que la seua rellevància abasta un moment històric molt més ampli. La interpretació de la funció de l'economia valenciana dins el context espanyol que va fer Romà Perpinyà Grau, primer director del Centre d'Estudis Econòmics Valencians (CEEV), mantingué una gran força explicativa anys després de la Guerra Civil, i fins i tot n'ha perviscut una versió vulgaritzada en dates encara molt recents.

Dues idees fonamentals van inspirar els treballs i les conferències d'aquest economista de Reus cordialment valencianitzat. La primera consistia a desvelar l'alt grau de dependència de les relacions comercials amb l'exterior que caracteritzava l'economia espanyola al primer terç del

Ernest Reig és catedràtic d'Economia Aplicada a la Universitat de València i membre de l'IVIE. Ha publicat, entre altres, *Agricultura, comercio y alimentación. La OMC y las negociaciones multilaterales* (amb J. M. García i R. Compés) i fou codirector del volum col·lectiu *Estructura económica de la Comunidad Valenciana*. L'any 1997 va rebre el Premi Catalunya d'Economia.

segle XX, un fet real però amagat pel fortíssim proteccionisme comercial, que reservava el mercat intern per a les produccions *nacionals*. La virtut i l'originalitat de l'anàlisi de Perpinyà rau en la seua capacitat per a captar que l'equilibri essencial que permetia, mal que bé, la pervivència d'allò que avui els historiadors de l'economia espanyola anomenen «model nacionalista-proteccionista de desenvolupament» girava precisament entorn de les exportacions hortofrutícoles, el pols de les quals bategava al ritme que marcaven els mercats internacionals. Els ingressos, i per tant la capacitat de compra, que aquestes exportacions generaven mantenien la dinàmica de la demanda interna espanyola de la qual, al seu torn, depenien activitats industrials escassament competitives fora del mercat intern espanyol. Encara que, únicament per raons de pes demogràfic, la major part de la demanda de productes industrials procedia en aquells moments de regions d'agricultura protegida i tradicional, el lent creixement del nivell de vida en aquestes zones de l'Espanya interior no permetia absorbir a un ritme adequat les conseqüències de l'augment, lent però progressiu, de la capacitat productiva industrial del país i era la *perifèria agrícola exportadora* la que finalment influïa, a través de la seua conjuntura expansiva o recessiva, en les possibilitats d'expansió de la producció industrial.

Ara bé, la conjuntura agrícola de les regions exportadores estava determinada per l'evolució dels ingressos en els països europeus desenvolupats que constituïen el destí de les exportacions de fruites, hortalisses, oli i vi, i és per aquesta via que a la indústria espanyola, pretesament *independent de l'exterior* i *autàrquica*, li calia el

cordó umbilical amb què les exportacions de la part més dinàmica de l'agricultura del país la lligaven indirectament amb els mercats internacionals. Espanya, país pobre i proteccionista, importava aleshores estrictament allò que no podia produir, el que implicava no solament renunciar als avantatges del comerç internacional, sinó que les seues importacions —energia, matèries primeres d'ús industrial, maquinària— assolissen un caràcter vital per a la continuïtat dels processos productius industrials. Cada nova onada de prosperitat a l'Europa industrial provocava temporalment l'expansió de la producció agrícola d'exportació i aportava així noves possibilitats d'importació i de creixement industrial. Un perill però envoltava aquest fràgil equilibri econòmic: la ineficiència de l'agricultura tradicional —cereals, llegums— i d'una producció industrial que treballava amb costos excessius elevaven contínuament els costos de producció de l'agricultura d'exportació, que no podia beneficiar-se de preus protegits ni comptava amb la reserva d'un mercat intern. Als anys trenta, un altra amenaça enfosquia la continuïtat d'aquest mecanisme econòmic, i era l'anunci de mesures restrictives de la importació per part dels grans països industrialitzats, a mesura que la crisi internacional desencadenava reaccions unilaterals de caràcter proteccionista que lluny de constituir una solució solament agreujaven la situació general.

A les pàgines de *De Economía Hispana*, Perpinyà tradueix el model que s'acaba de descriure en termes territorials: la *perifèria agrícola exportadora*, pal de paller de l'equilibri econòmic espanyol, és bàsicament el País Valencià, que s'abasteix de productes alimentaris de les zones interiors però

que a penes els ven la seua producció, destinada als mercats estrangers. La indústria es localitza principalment al País Basc i a Catalunya, que constitueixen la *perifèria industrial*, i l'*interior* és l'Espanya pobra, amb cultius de baixos rendiments i ramaderia poc productiva. L'estat de la Restauració i de la dictadura de Primo de Rivera havien construït un sistema econòmic cada cop més intervencionista, havien fomentat el corporativisme i establert una xarxa radial de comunicacions, però a pesar de tot la perifèria continuava atraient població i era aquí on es donaven les condicions més favorables per al desenvolupament econòmic.

Podria dir-se que més enllà de les seues virtualitats explicatives de l'articulació econòmica espanyola,¹ als textos de Perpinyà hi ha subjacent tota una plataforma d'articulació dels interessos econòmics valencians en uns moments particularment delicats, en què la transició cap a la Segona República coincideix amb les conseqüències de la depressió que en aquells anys està patint l'economia mundial. La seua interpretació revaloritza el paper de l'exportació valenciana, posa en relleu les contradiccions a què aboca la política econòmica espanyola, més *prohibicionista* en matèria d'importacions que no pas merament proteccionista, i permet l'articulació dels punts de vista lliurecanvistes, majoritaris –encara que no únics– al si de la burgesia valenciana.² A més a més, en uns anys en què s'albiren projectes d'unitat europea, lligats per exemple a la publicació del *Memorandum Briand*, Perpinyà assenyalava les *condicions* –un autèntic manifest– que requereix l'economia valenciana per progressar: «prosperitat europea, llibertat de comerç, i baixos costos espa-

nyols» i fa una anàlisi detallada de les possibilitats del que avui anomenaríem *sinèrgies* entre l'economia catalana i la valenciana, en què troba un camp comú de col·laboració i exposa l'interès mutu en la reorientació de la política econòmica espanyola.

Heus ací, per tant, una *visió* que articulava sobriament mercat intern i extern a l'hora d'explicar la posició de l'entramat econòmic valencià en el context espanyol i a la qual els esdeveniments posteriors no van fer perdre rellevància fàcilment. De fet, després de la Guerra Civil, el model espanyol *nacionalproteccionista* de desenvolupament acabaria assolint característiques autènticament patològiques, que reforcen encara més els arguments de Perpinyà. Ara l'exportació s'havia de fer a un tipus de canvi de la pesseta fix i creixentment irreal, a mesura que la inflació interna progressava ràpidament, i la importació romania regulada per la burocràcia estatal, que distribuïa d'acord amb els seus criteris les escasses divises disponibles. L'exportació citrícola valenciana era, doncs, una de les escasses vàlvules que permetien respirar a una economia rígida i encotillada la qual, tot i que pretenia un desenvolupament basat en la substitució d'importacions per producció nacional, acabà paradoxalment desembocant, a finals de la dècada dels cinquanta, en una greu crisi de la balança comercial exterior.

Durant l'autarquia, la *perifèria agrícola exportadora* continuà aportant uns ingressos en divises literalment insubstituïbles. Tanmateix, la política de tipus de canvi, amb una pesseta artificialment sobrevalorada i que mancava de lliure convertibilitat, restringia la rendibilitat de les exportacions cítriques en benefici d'aquells sectors o empreses industrials que podien

accedir a les cobejades llicències d'importació.³

No és estrany, per tant, que la importància, durant llargues dècades, de les exportacions hortofrutícoles, i particularment dels cítrics, en la cobertura de les importacions necessàries per a l'equipament industrial espanyol calàs molt profundament en la consciència col·lectiva dels valencians, i s'integràs en un discurs conservador que destacava el caràcter *predominantment agrari* de l'economia valenciana, regió rica i ben integrada en el conjunt espanyol, al qual desinteressadament aportava divises via exportació, i on eren absents conflictes socials d'importància. La potent revifada econòmica dels seixanta-setanta, arran de l'estabilització econòmica de 1959 i de la posterior apertura externa de l'economia espanyola, va posar en qüestió les mateixes bases d'aquest discurs.

El País Valencià s'industrialitzà ràpidament una vegada s'abandonaren les vel·leïtats autàrquiques, però ho va fer en uns moments en què el conjunt de l'estructura econòmica espanyola experimentava també canvis substancials. A partir dels anys seixanta, la difusió territorial de l'activitat industrial farà que progressivament deixe de ser útil o possible la radical distinció que encara hom podia fer als anys quaranta entre *regions industrials* i *regions agràries*. L'emigració des de les segones cap a les primeres permeté trencar el cercle viciós de l'agricultura tradicional de seca—excedents de població rural, baixa tecnificació i baix nivell de vida— i modificà també la situació de relatiu estancament de la gran *regió interior* que havia descrit Perpinyà. A partir d'aquest moment les relacions comercials amb l'exterior de l'e-

conomia espanyola ja no tindran com a intermediari obligat els citricultors valencians, i tot un conjunt d'activitats econòmiques, com ara el turisme i un nombre creixent de sectors industrials, mostraran una important capacitat exportadora,⁴ a la qual s'afegiran noves partides compensadores del dèficit de la balança comercial, com ara les transferències dels emigrants espanyols a l'Europa comunitària, o les inversions de capital provinents de l'exterior.

Aquest canvi tan radical de papers no va ser fàcilment assimilat. Un cert desconcert amara les declaracions que emanen, als anys seixanta, dels cercles dirigents de la societat valenciana. La complaença deixa pas a la intranquil·litat davant d'una situació que no s'acaba d'entendre i hom observa perplex com la diferència entre la renda per habitant de les tres províncies i la mitjana espanyola disminueix.⁵ La *regió rica*, ja no ho és tant? Estan perdent els valencians el tren de la industrialització que ara es consolida àmpliament entorn a Madrid i va quallant en moltes ciutats que ja no són solament les de la vella perifèria industrial basca i catalana?

Les reaccions des del món oficial valencià, contagiats del mimetisme dels *pols de desenvolupament* i de les *grans indústries bàsiques* com a prototipus d'una industrialització de debò, han estat ben descrites⁶ i no cal tornar a comentar-les ací. Ara bé, com analitzen els professionals de l'economia la nova inserció de l'economia valenciana en un món tan canviant? Podríem dir que hi ha un esforç important per distingir els trets particulars del nou «model valencià» de creixement industrial, que es produeix una mica a contracorrent de les tendències imperants, i en pocs llocs

es fa més palesa aquesta voluntat que a *La via valenciana* d'Ernest Lluch, professor a primeries dels anys setanta d'una jove Facultat d'Economia a la Universitat de València. Les tesis defensades en aquest llibre han contribuït en gran manera a establir el que cal entendre per «model valencià de desenvolupament industrial»: continuïtat amb un passat artesanal, desenvolupament a partir d'empreses petites i mitjanes especialitzades en la producció de béns de consum que compten amb una oferta de mà d'obra abundant i barata, localització en els nuclis artesanals tradicionals, formant una geografia econòmica especialitzada —el que avui anomenem «districtes industrials»— i una tendència exportadora remarcable.

A les pàgines de *La via valenciana* Lluch anunciava la bona nova de l'existència d'una industrialització de base autòctona, amb un llarg fil històric que la lligava a nuclis artesanals preexistents, i que no depenia massa d'una prèvia acumulació de capital en el sector agrari —en el qual la citricultura però també el vi havien tingut un paper important com a motors de la modernització. Aquesta industrialització era ben present, encara que alguns no la veiessen, i la *burgèsia* industrial autòctona, tot i que era feble, existia. Ara bé, les capes socials dominants, amb prebosts tan notoris com el Marqués de Campo a l'època de la Restauració, havien estat històricament contràries a afavorir el desenvolupament industrial i hi havien conreat en canvi una ideologia agrarista i conservadora, en què la cultura idiomàticament catalana tans sols es feia servir com a element folkloritzant. Als anys setanta aquestes mateixes capes intentaven continuar manant aliant-se amb el capital

estranger i patrocinant grans projectes d'inversió que les legitimaren, com la IV Planta Siderúrgica de Sagunt. Això implicava una visió del futur econòmic en la qual *enclavaments industrials* aliens a la realitat econòmica del País, havien de representar l'autèntica arrencada de la industrialització.

És clar que l'autor entreveia un futur distint. Acostant-se a l'experiència social i econòmica de la Itàlia *del Mezzo* —no la de la Llombardia industrial ni la del Mezzogiorno subdesenvolupat—, on l'agilitat d'un capitalisme de petita i mitjana empresa havia creat teixit industrial i alhora societat civil, concebia la possibilitat, també per a les terres valencianes, d'una futura col·laboració entre un empresariat progressiu, de fortes arrels locals, i els partits d'esquerra, i suggeria fins i tot la creació d'entitats econòmiques que hi podrien fer costat,⁷ en un futur democràtic i amb autonomia política. Hi havia per tant un *programa polític*, en els seus aspectes més generals i cívics, al substrat de l'obra, que contribuïa a completar la *codificació* dels trets bàsics del model econòmic valencià que Ernest Lluch duia a terme.

Els treballs d'economia que veuen la llum la segona meitat dels anys setanta —coincidint amb la fi de la llarga etapa expansiva iniciada amb el Pla d'Estabilització de 1959— no es limitaven a constatar els canvis d'estructura productiva, sinó que introduïen nous temes de reflexió econòmica.⁸ Ja no es tractava solament de mostrar que en aquesta «regió agrària» el valor de les exportacions industrials superava de bon tros, a l'inici de la dècada dels setanta, el de l'exportació hortofrutícola,⁹ sinó d'endinsar-se en la quantificació de les relacions financeres del País Valencià amb l'Estat espanyol i de fer propostes que

per primera volta superen l'artificios marc provincial i es vinculen a propostes democràtiques i d'autonomia política. Diversos estudis comencen també a posar en relleu unes relacions entre l'aportació d'ingressos als pressuposts de l'Estat per part de particulars i d'empreses valencianes i les despeses governamentals al País Valencià de caràcter deficitari, encara que les dificultats de treballar amb una base estadística molt feble limiten en certa manera la fiabilitat de les conclusions a què era possible arribar en aquells anys.¹⁰

DEL CAS HISTÒRIC
A L'ECONOMIA
DEL CREIXEMENT: CRÒNICA
D'UNA AMPLIACIÓ
D'HORIZONS
I D'ALGUNS OBLITS

Un quart de segle després de la transició política, quan hom contempla la major part dels treballs sobre l'economia valenciana que veien la llum aleshores i els compara amb els actuals s'adona ràpidament que s'ha produït un canvi notable de perspectiva: una nova *visió* hi emergeix. El llenguatge econòmic i les *històries que els economistes conten* són ara uns altres. Del *cas valencià* discutit en el context de debats sobre l'absència d'una revolució industrial primerenca, com la catalana, o sobre el sentit de la paraula *burgèsia* per designar la classe dominant valenciana, o també de les relacions entre l'esplendor agrària i la petitesa de les iniciatives empresarials en altres sectors de l'economia, s'ha passat a ubicar el País Valencià al si d'una reflexió més general sobre els processos de creixement econòmic i els desequilibris regionals. L'a-

nàlisi ha guanyat en coherència i s'ha beneficiat dels avenços generals en precisió conceptual aportats per la ciència econòmica, alhora que s'han obert noves vies de comparació de la trajectòria seguida pel desenvolupament econòmic valencià. Al mateix temps, els límits d'aquest tipus de reflexió s'han evidenciat també.

L'eix articulador de gran part dels estudis recents és l'anomenada *comptabilitat del creixement*, amb un rerefons teòric que és el del model neoclàssic de creixement econòmic. La idea bàsica és que hom pot explicar el creixement de la producció d'un país o d'una regió partint d'una sèrie d'elements que s'addicionen: fonamentalment el ritme de variació de l'ocupació, el ritme o taxa d'acumulació del capital —és a dir, del conjunt de béns d'equip i infraestructures públiques i privades— i finalment un *romanent*, que representa genèricament la contribució global al creixement de la producció que es deriva de les millores en l'eficiència productiva i del progrés tecnològic.¹¹ D'aquesta manera, hom pot copsar algunes característiques elementals del *model de creixement* d'un determinat espai econòmic i esbrinar en quina mesura aquest ha tingut un caràcter extensiu, a través de l'ampliació de la població ocupada i de l'augment de l'estoc de capital productiu que ha tingut lloc mitjançant la inversió pública i privada, o, al contrari, s'ha mostrat procliu a dependre d'una ràpida assimilació d'innovacions tecnològiques (i/o institucionals) amb capacitat d'elevat el ritme general de progrés econòmic. Expressat d'una altra forma, el que es pretén és conèixer la importància relativa de l'augment quantitatiu en l'ús de factors de producció (treball, capital i d'altres) *en relació amb* l'augment en la productivitat

d'aquests factors –que es derivaria de les millores en l'eficiència empresarial i en les tecnologies aplicades–, a l'hora d'explicar la trajectòria del creixement econòmic.

Ara bé, la contribució al creixement dels factors de producció està en funció no solament dels canvis quantitius registrats, diguem-ne, en el nombre d'hores treballades, la potència en maquinària instal·lada o la superfície d'hectàrees cultivades, sinó també en els canvis qualitius que han influït en la disponibilitat d'aquests factors. Així, les millores en la qualificació educativa de la població activa, i els avenços en la funcionalitat dels béns de capital –per exemple, quant a les possibilitats d'estalvi energètic que ofereixen les versions més recents de vehicles de transport– són també importants per dur endavant el procés de desenvolupament econòmic d'una societat.

En el cas valencià tant la producció o renda per habitant com la producció global de béns i serveis eren, al començament de la dècada dels noranta, àmpliament superiors, en pessetes constants, als valors assolits cap al 1955, quan va començar a Espanya la publicació sistemàtica d'informació econòmica regional. La primera havia crescut a una taxa anual lleugerament superior al 3 % i la segona havia quasi assolit un 4,5 % d'expansió anual. La diferència entre ambdues magnituds, per càpita i global, ve donada per la demostrada capacitat de l'economia valenciana d'atreure població immigrant, principalment al llarg dels anys seixanta i setanta, que li fa guanyar pes en la demografia espanyola. D'altra banda, entre 1964 i 1991, la contribució al creixement de la producció regional tant per part de la formació de capital, com de l'ocupació,

com del canvi agregat en la productivitat d'aquests factors, fou de signe positiu i més important quantitativament que a escala del conjunt d'Espanya.¹²

La importància d'aquest esquema interpretatiu no es limita solament a la seua utilitat directa –descriure els trets bàsics, o *fets estilitzats*, del canvi econòmic a escala regional–, ja que també serveix com a element d'articulació de la reflexió econòmica i com a planter de suggerències de política econòmica. En efecte, si podem arribar a estimar l'aportació quantitativa que l'educació i la formació professional fan a la taxa general de creixement i comprovem, com és freqüentment el cas, que aquesta és d'un relleu singular, podríem orientar les prioritats en aquesta direcció, però potser els nostres «veïns» de la regió del costat puguen descobrir, emprant el mateix mètode, que en el seu cas la contribució decisiva hauria de venir d'una millora de les infraestructures públiques de transport, i encara en una tercera regió potser tenen clar que no els cal més ciment, sinó més iniciatives empresarials, i dirigir en consonància l'orientació de les prioritats de política econòmica. La *comptabilitat del creixement* i el concepte subjacent de *funció de producció*,¹³ són per tant eines poderoses d'ordenació de les idees, i de les discussions, en matèria de desenvolupament regional.

Sembla clar però, que el cos requereix un esquelet, però que els esquelets a soles no van molt lluny. Al costat de la reflexió inspirada per la *comptabilitat del creixement* hi resten per explicar les conseqüències sobre l'estructura social dels canvis econòmics, l'evolució de la desigualtat en la renda¹⁴ i en l'accés als serveis bàsics, com ara l'educació i la sanitat, i també la

incidència sobre el territori –i les conseqüències mediambientals– de diferents models de desenvolupament. En aquests camps, no solament l'Economia, sinó d'altres ciències socials –Sociologia, Geografia, Història– tenen molt a dir.

L'estudi del desenvolupament econòmic utilitzant eines àmpliament compartides al si de la comunitat acadèmica s'ha adaptat molt bé a gran demanda d'anàlisis comparatives que l'*Estat de les Autonomies* ha generat tot al llarg de la pell de brau, i els vells rànquings provincials de renda per càpita han estat substituïts per una informació econòmica més àmplia i complexa que de forma molt natural ha pres les comunitats autònomes com a unitats de referència. Fins i tot ha florit tota una indústria d'anàlisi de la conjuntura econòmica a escala regional, que abans era patrimoni reservat de l'àmbit estatal. S'ha perdut una mica, en canvi, el tarannà més particularista, i més historicista per tant, dels estudis fets a l'època de la transició, però aquest no és l'únic canvi d'òptica que s'ha esdevingut: la recerca s'ha obert també cap a temes nous.

VELLS I NOUS TEMES
EN EL LLINDAR DEL SEGLE:
LA UNIÓ EUROPEA,
EL COMERÇ EXTERIOR
I TAMBÉ MADRID

ENS ACOSTEM O ENS ALLUNYEM
DE L'EUROPA DESENVOLUPADA?

Al llarg dels anys noranta l'economia valenciana s'ha trobat plenament inserida en un bloc econòmic de 360 milions de consumidors, que ha anat assolint una inte-

gració creixent a mesura que desapareixien o s'atenuaven les barreres comercials no aranzelàries –controls duaners, diversitat nacional de reglamentacions tècniques– i es configurava un Mercat Únic Europeu. El fet d'haver de jugar en un espai caracteritzat per una amplíssima diversitat institucional, cultural, d'especialitzacions productives i de nivell de vida, on alguns dels *players* tradicionals gaudien d'uns estàndards més favorables pel que fa a la productivitat del treball, les infraestructures públiques i la qualificació educativa de la seua població, ha estimulat l'interès per la construcció de tipologies regionals que permetessen la comparació entre grups de regions dotades d'una certa homogeneïtat. D'altra banda, la política regional europea ha utilitzat una classificació de les regions destinatàries de la seua assistència que ha ubicat el País Valencià dins les anomenades *regions d'objectiu 1*, és a dir aquelles que no arribaven a superar el 75 % del Producte Interior Brut per càpita (PIBpc) mitjà de l'àrea comunitària, i li ha permès així beneficiar-se d'un volum significatiu de recursos provinents dels Fons Estructurals.¹⁵

En el terreny de la investigació econòmica tot això s'ha traduït en un intent sistemàtic per detectar la possible existència d'una *convergència a llarg termini* en els resultats econòmics de les regions. Es tracta de comprovar si les regions que inicialment es troben en una situació econòmica més desfavorable –amb menors nivells de PIBpc– han pogut mostrar al llarg d'un període de temps prolongat, un ritme de creixement econòmic superior que els haja permès de reduir distàncies amb les més desenvolupades. Normalment l'emigració dels excedents laborals de les regions en

què el nivell de vida és més baix –amb més aturats o persones ocupades en llocs de treball d'escassa productivitat–, la difusió territorial dels avenços tecnològics i l'aprofitament d'oportunitats d'inversió rendible en aquestes mateixes regions, on els equipaments productius encara són relativament escassos en relació amb la població, se citen com a factors que afavoreixen la convergència. En canvi, la millor dotació d'infraestructures públiques amb què solen comptar les regions més riques, els seus nivells superiors de capital humà, adquirits en gran part a través de sistemes educatius més consolidats i amb qualitat superior, i la seua capacitat per sostenir un esforç més intens, i d'efectes acumulatius, d'innovació tecnològica, són elements que més aviat retarden o impedeixen la *convergència*, i que concedeixen un *plus* de creixement a les regions més avançades.

La conclusió més general que es desprèn dels múltiples treballs que han abordat aquest tema és que no es pot parlar al llarg de les dues últimes dècades d'una *convergència* intensa i sistemàtica entre les regions europees, probablement per la considerable disminució dels fluxos migratoris entre elles i per la davallada general del ritme d'expansió econòmica des de la mitjanja dels anys setanta, entre altres aspectes rellevants.¹⁶ Es tracta naturalment d'una qüestió empírica i per tant els resultats poden ser notòriament diferents entre regions. Ens interessa recollir l'experiència valenciana, que és globalment positiva: des de la integració a la Comunitat Europea, el PIBpc i l'ocupació han augmentat més ràpidament al País Valencià que al conjunt de l'àrea comunitària, seguint més o menys la trajectòria del conjunt de l'economia espanyola. Això ha representat pas-

sar d'aproximadament el 73 % de la mitjana de PIBpc comunitari el 1985 al 80 % en l'actualitat. És important destacar però que, quan es considera un lapse històric de referència més ampli, el període en què el diferencial positiu de creixement fou màxim és el que transcorregué entre 1960 i 1975. Aleshores no hi érem, a la Comunitat Europea, i no gaudíem del suport dels Fons Estructurals, però compartíem l'onada general de prosperitat que vivien les economies occidentals, i l'economia espanyola s'acabava d'alliberar, des del Pla d'Estabilització del 1959, de la cotilla *antiglobalitzadora* del primer franquisme. És convenient retenir aquest fet, si més no per relativitzar l'impacte efectiu que tenen els factors institucionals i les polítiques públiques sobre les tendències de fons del creixement econòmic.

Els debats sobre la *convergència* econòmica de les regions enllacen directament amb la *comptabilitat del creixement* a què feiem referència adés, ja que se suposa que al darrere de l'èxit o el fracàs de la *convergència* hi ha tot un conjunt d'elements interrelacionats que l'expliquen. La Comissió Europea, en els seus informes periòdics sobre les tendències de les regions europees ha volgut privilegiar uns quants d'aquests elements sobre la base de l'associació estadísticament significativa que presenten amb les disparitats regionals de PIBpc: *a*) l'estructura econòmica regional, més favorable com més centrada estiga en la indústria i els serveis privats; *b*) l'amplitud de l'activitat innovadora; *c*) l'accessibilitat regional als grans centres urbans i als eixos d'activitat econòmica europeus –ser geogràficament *perifèric* sempre resta possibilitats–, i *d*) les habilitats o capacitats de la força de treball, mesurades

indirectament per la proporció de població entre 25 i 59 anys amb nivells educatius elevats (universitaris), mitjans o baixos. Aquests quatre aspectes *expliquen*, en el sentit estadístic del terme, quasi les dues terceres parts de les variacions del PIBpc entre les regions de la Comunitat Europea. Si es revisen les insuficiències de l'economia valenciana en aquests aspectes, es pot bastir tot un veritable programa d'actuació en política econòmica: millora del capital humà, foment de la investigació, augment de la capacitat innovadora del teixit productiu, i consolidació dels eixos de transport amb Madrid i Barcelona –i a través del darrer amb els territoris centrals de la Unió Europea–, i reduir així les conseqüències econòmiques d'una *perifericitat* imposada per la geografia.

Una conseqüència de l'èmfasi en l'anàlisi de la *convergència real* per part de la investigació econòmica, encara que òbviament aliena a la voluntat dels investigadors, ha estat, però, un cert empobriment, per reduccionisme, del debat politicoeconòmic. S'hi ha guanyat en elements de reflexió i en presentació coherent i sistemàtica de la informació econòmica, però, paradoxalment, el terreny polític de discussió, la dialèctica entre els governs i l'oposició, que és la que te ressò als mitjans de comunicació, ha restat excessivament limitada al comportament d'unes poques variables econòmiques, i sobretot de dues: el Producte Interior Brut per habitant i la taxa d'atur.¹⁷ No cal oblidar però que una part important de l'explicació d'aquest fet rau en la fàcil disponibilitat d'informació sobre aquestes dues variables i en la seua capacitat per a sintetitzar elements fonamentals del benestar o malestar econòmic d'una societat.

COMERÇ EXTERIOR: «L'ESTRANY CAS DE LA TAXA DE COBERTURA MINVANT»

El *mercantilisme*, una fal·làcia econòmica divuitesca convenientment desmuntada pels economistes clàssics,¹⁸ sembla que no és mort del tot, almenys reviscola amb freqüència a les pàgines de la premsa local valenciana. La disponibilitat d'estadístiques regionals de comerç exterior ha permès copsar tota una sèrie d'aspectes interessants relacionats amb les característiques –volum, preu, especialització, destinació geogràfica– de les exportacions i importacions que tenen com a origen o destí el País Valencià. Desafortunadament el que més sovint ha cridat l'atenció és l'aspecte potser més irrellevant del tema, com és ara la diferència entre els ingressos derivats de les exportacions i el cost de les importacions, és a dir, el saldo comercial, o bé –amb el mateix significat pràctic– la *taxa de cobertura*, és a dir la proporció que representen els ingressos per exportació sobre el pagaments per importació. Com que generalment aquesta *taxa de cobertura* ha estat molt superior al 100 % en el cas valencià –cosa que comporta un saldo comercial positiu–, això s'ha considerat, de forma extremadament favorable, com un element destacadíssim de superioritat de l'economia valenciana sobre regions més orientades cap a la importació. Alhora, i com que els darrers anys aquesta taxa sembla haver disminuït, la lectura ha estat inevitablement en termes de decadència de les potencialitats tradicionals del País Valencià, en la seua vessant econòmica.

Si té sentit qualificar d'irrellevant aquesta obsessió per la famosa *cobertura* és en primer lloc perquè a ningú no se li acudiria jutjar les relacions comercials amb

l'exterior d'un país com Espanya basant-se per exemple en les que manté amb França i Portugal i oblidant-se alegrement de la resta, o valorar les exportacions d'automòbils i oblidar-se de les importacions de petroli. Ara bé, això és exactament el que es fa quan s'analitza el saldo de la balança comercial valenciana amb l'estranger, oblidant-se en canvi de les importantíssimes relacions comercials que es mantenen amb la resta de l'Estat espanyol. Per pura lògica, aquestes no poden deixar-se de banda, i la seua consideració provoca algunes sorpreses. La primera és que el saldo comercial de les mercaderies intercanviades pel País Valencià amb la resta d'Espanya és molt probablement de signe negatiu –de fet ho era el 1990,¹⁹ l'únic any de què, ara per ara, disposem d'informació– i d'un volum tan important que determinaria un saldo comercial global –sumant el que es manté amb l'estranger i el que es manté amb la resta d'Espanya– de signe negatiu, si no fos per la importància del superàvit de la balança de serveis turístics. La segona *sorpresa* important és que la balança comercial agrària valenciana té signe deficitari, atès que les exportacions de fruites i hortalisses –aqueixa agricultura valenciana que a Vicent Ventura li agradava definir molt gràficament com *d'ensalada i postre*– no són suficients per a compensar la importació de la resta de la dieta –carns, cereals, llegums, llet, greixos, peix, etc.–, que prové fonamentalment d'altres regions espanyoles.

Com que no sabem com han evolucionat al llarg dels últims anys els saldos de la balança comercial amb la resta d'Espanya, tampoc no estem en condicions de dir si la reducció de la *taxa de cobertura* amb l'estranger ha estat compensada o no

per un possible augment de la *cobertura* en les relacions comercials amb els altres territoris de l'Estat. Situem-nos però en la perspectiva hipotètica que efectivament la *taxa global de cobertura* d'exportacions sobre importacions valencianes amb la resta del món –Espanya inclosa– i no solament amb l'estranger, hagués experimentat una davallada, ¿seria necessàriament això una mala notícia, preludi d'un deteriorament del nivell de vida o d'una altra catàstrofe qualsevol? La resposta és naturalment que no, que es tracta de qüestions que no estan directament relacionades.

La producció valenciana global de béns i serveis és equivalent a la suma de despeses en béns de consum i d'inversió que fan els ciutadans i les empreses residents al País Valencià –i també el sector públic–, més el saldo entre exportacions i importacions amb la resta del món.²⁰ Per tant, d'una reducció d'aquest saldo no es dedueix necessàriament una reducció paral·lela de la producció, ja que la *composició* de la demanda agregada, és a dir, de les despeses internes totals, pot haver-se modificat a favor d'un augment del pes relatiu del consum intern i de la formació de capital (inversió), en detriment de la importància relativa de la demanda externa. Si el que ens preocupa és el nivell de vida dels valencians, no és per tant cap a la balança comercial que hem de mirar, sinó que hem de posar l'atenció en les variacions de la producció per habitant i en les variables que ens indiquen com es reparteixen entre la població els ingressos que aquesta producció genera. De fet, un deteriorament del saldo comercial pot ser fins i tot la *conseqüència* d'un ràpid augment de la inversió, que aniria molt per damunt de la generació interna d'estalvi al si

de l'economia regional, i en aqueix cas seria preludi de futurs *augments* de la productivitat del treball i del nivell de vida.²¹

En tot cas, l'anàlisi global de les relacions comercials amb l'exterior, i no solament amb els països estrangers, és interessant per si mateixa, per entendre millor el paper que juga l'economia valenciana en la divisió internacional del treball, encara que s'haja de restringir forçosament, per ara, a un any, 1990. Això no representa, però, una gran limitació, tenint en compte la lentitud amb què es produeixen les modificacions en el perfil de l'especialització comercial. Les branques productives industrials més deficitàries són les de productes metàl·lics, màquines i material elèctric, productes químics i energètics, minerals i metalls, mentre que les que presenten un major superàvit comercial són les de productes tèxtils, cuir, calçat i vestit, joguines, indústria ceràmica, i en una mesura menor, automòbils i altres materials de transport. Una consideració exclusiva del comerç amb l'estranger atorgaria un pes més rellevant a les exportacions d'automòbils, però cal tenir presents les fortes importacions d'aquests que els residents a la regió realitzen d'altres regions espanyoles. Pel que fa a l'agricultura, les exportacions de cítrics i hortalisses destaquen particularment, i no cal dir que les exportacions de serveis turístics tenen també una gran importància.

Aparentment, per tant, podem considerar l'economia valenciana com una gran plataforma de transformació, que absorbeix matèries primeres, energia i maquinària industrial, i envia cap a l'exterior productes elaborats, majoritàriament béns de consum produïts amb tecnologies madures o senzilles i generalment amb una

utilització relativament àmplia del treball com a factor de producció. Els mercats de destí de la producció industrial valenciana se situen principalment a la resta de l'Estat espanyol (51 %), el mateix mercat regional valencià (29 %) i l'estranger (20 %).

ENS EXPLOTA «MADRID»?

LA BALANÇA FISCAL VALENCIANA

No solament el comerç, també les relacions fiscals amb autoritats supraregionals marquen l'entorn dins el qual es desenvolupa l'economia i la societat valencianes. La relació entre el que «paguem», per mitjà dels impostos, a autoritats foranes i el que «rebem» d'elles en forma de despesa pública, ha estat sempre un tema suggestiu i carregat d'implicacions polítiques.

Un estudi recent²² ha fet una anàlisi permenoritzada dels fluxos financers entre l'Administració Pública Central espanyola –Estat, organismes de l'administració central i administracions de la Seguretat Social no transferida–, i les comunitats autònomes, amb dades per al període 1991-1996. Aquest estudi mostra que les aportacions més importants per habitant als ingressos de l'Administració Pública Central (APC) provenen de Madrid, Balears i Catalunya, seguides per Aragó, La Rioja, Astúries i Cantàbria, mentre que les més petites són les que tenen el seu origen a Andalusia, Navarra, País Basc, Extremadura, Ceuta i Melilla, i Canàries. La contribució per càpita del País Valencià és lleugerament inferior a la mitjana espanyola. Pel que fa a les despeses provinents de l'APC i dirigides cap a les regions, els beneficiaris més importants, de nou amb el càlcul per càpita, són els habitants d'Astúries –atesa la gran importància rela-

tiva de les prestacions socials i dels ajuts a la mineria—, seguits dels de Cantàbria i les dues Castelles, Aragó i Extremadura. Els que menys se'n beneficien són els bascos i navarresos —per raons directament vinculades al seu especial règim de concerts fiscals—, i també de nou els valencians apareixen per sota de la mitjana. En tot cas, cal fer notar que el ventall de diferències en termes de despeses públiques per habitant procedents de l'APC és molt més reduït que el corresponent als ingressos per habitant aportats des de les regions a l'administració susdita.

Si hom avalua el *saldo* per habitant entre ingressos i despeses, les regions que apareixen en una millor posició són Extremadura, Astúries, Castella-la Manxa, Andalusia i Canàries, mentre que com a contribuents per habitant en termes nets —és a dir, amb saldos de signe negatiu— apareixen Madrid, Balears i Catalunya. Ara bé, fent ajustaments que tinguen en compte l'existència permanent durant els anys estudiats de dèficits de l'APC,²³ podrien considerar-se també contribuents nets Aragó i, en menor mesura, el País Valencià.

Aquest resultat potser sorprendrà aquells valencians que s'han construït una imatge mental del País Valencià com una regió «rica» en el context espanyol, i per tant contribuent neta en una magnitud important, des del moment en què hom espera, intuïtivament, que les regions més riques contribueixen proporcionalment més i que les més pobres es beneficien també proporcionalment més de les despeses —inversions, transferències socials— de l'APC. Ara bé, el País Valencià, a despit de molta literatura jocfloralesca, *no* és una regió particularment rica, com clarament mos-

tra el seu PIBpc, que es mou entorn a la mitjana espanyola i de tant en tant lleugerament per sota.²⁴ També sustenta clarament aquesta afirmació la seua pertinença durant els anys estudiats al grup de regions espanyoles classificades per la Unió Europea com regions desfavorides, incloses per tant al seu *objectiu 1* de Política Regional, el que les fa beneficiàries amb caràcter prioritari dels recursos dels Fons Estructurals. Per tant, la qüestió s'hauria de reformular de la manera següent: els saldos financers regionals per càpita, estan ordenats de forma coherent amb l'ordenació de les regions espanyoles segons el PIB per càpita?

La resposta a aquesta qüestió és un sí, però fortament condicionat i amb excepcions notables. El País Valencià apareix en el lloc vuitè en l'ordenació regional del PIBpc, però en canvi és la sisena regió en termes de la contribució neta a les arques estatals. També Aragó i La Rioja contribueixen més del que teòricament els pertocaria. Al contrari, Navarra i el País Basc, que en funció del seu PIBpc ocupen els llocs quart i cinquè, passen als llocs setè i vuitè en funció del seu saldo financer amb l'APC,²⁵ i una cosa semblant passa a Astúries. Podríem dir per tant que aparentment el saldo en què incorre el País Valencià en les seues relacions amb el sector públic central és excessiu, en relació amb el nivell de vida de la seua població.

Què es desprèn d'aquestes xifres? A un nivell general la discussió no pot centrar-se en la desaparició completa dels saldos negatius de les comunitats autònomes més riques amb l'Estat —necessaris mentre formen part d'un mateix Estat amb importants diferències internes en renda per habitant, i que per altra banda resulten ha-

bituals als estats federals—, però sí, en canvi, en el grau o la importància relativa d'aquests saldos, tema recurrent en les negociacions periòdiques entre l'Estat i les comunitats autònomes sobre financiació autonòmica. Tanmateix, també resulta equívoca la postura alternativa dels que neguen qualsevol possible alternativa a l'actual sistema de financiació i fins i tot defensen que les regions més benestants no fan en realitat cap aportació a la resta sinó que simplement «compensen» amb els seus saldos financers negatius les balanques comercials positives que mantenen amb la resta de l'Estat.²⁶ Els que defensen aquest últim punt de vista es basen en la identitat comptable que ha d'existir entre la suma de les partides de la columna d'ingressos i de la columna de pagaments a la balança de pagaments d'una regió, i adueixen que un saldo negatiu fiscal amb l'exterior és la contrapartida necessària de qualsevol saldo positiu en la part comercial de la balança. S'obliden, però, còmodament, de l'existència d'altres partides que també formen part de la balança i que podrien encarregar-se de dur a terme aquesta mateixa compensació, com ara els préstecs als particulars i empreses d'altres regions, les inversions directes fora del territori regional o l'adquisició d'empreses industrials o de xarxes comercials a la resta del territori de l'Estat. És clar que l'efecte econòmic d'aquestes formes d'aportar capacitat de compra a altres regions, adquirint a canvi actius físics o financers rendibles, resulta notòriament distint de la transferència sense cap contrapartida que es deriva de mantenir una balança fiscal negativa amb l'Administració Pública Central.

En descendir d'una panoràmica tan general com la dels balanços fiscals, a la

més concreta i particular de la insuficiència inversora de l'Estat a terres valencianes, hom ha pogut constatar que les dotacions de capital públic per habitant s'han mantingut habitualment per sota de la mitjana espanyola. A pesar d'un fort ritme expansiu, la inversió de les administracions públiques al llarg de les darreres dècades no ha eliminat aquestes diferències, o dit d'un altra forma, no ha estat capaç d'acomodar-se a la intensa dinàmica d'expansió demogràfica i econòmica del País Valencià, situació que d'altra banda sembla haver-se donat també en el cas d'altres comunitats autònomes de l'Arc Mediterrani.

EL FUTUR

Fins ací s'ha intentat assenyalar com la reflexió econòmica sobre el País Valencià ha anant canviant amb el pas del temps. En un principi es tractava d'una *visió* orientada a explicar la singularitat d'un cas històric de desenvolupament econòmic, que transita des d'una agricultura orientada en el seu segment més significatiu als mercats internacionals, cap a una industrialització —real però tardana— que actua sobre una base de petites empreses i que manté un caràcter singularment obert de cara a les relacions comercials exteriors. Diversos treballs que veieren la llum a les acaballes dels seixanta i principis dels setanta del segle passat desvelaren una realitat social i econòmica que havia evolucionat i canviat profundament, però que mantenia una continuïtat amb el passat a través d'un fil industrial que connectava les noves realitats industrials amb els nuclis tradicionals manufacturadors de finals del segle XIX. Es trencava per tant el discurs

econòmic dels últims gestors del franquisme i del postfranquisme més immediat. Segons aquests, la industrialització valenciana era el fruit dels *Plans de desenvolupament* oficials, de la instal·lació de la IV Planta Siderúrgica Integral a Sagunt i de l'arribada de la multinacional Ford a Almussafes. Les noves anàlisis desmunten també una visió excessivament agrarista de l'economia valenciana, mantinguda fins i tot des de posicions socialment i políticament crítiques, i que en bona part era el resultat de la inèrcia d'interpretacions més antigues i de la falta de costum d'utilitzar informació econòmica quantitativa a l'hora d'argumentar les reflexions.

Posteriorment, la consideració del cas valencià com un *cas singular*, que cal explicar a partir de tot un seguit d'experiències locals, combinant reflexions històriques i anàlisis en termes d'estructura social, ha evolucionat cap a una perspectiva distinta que treballa en un marc analític tècnicament superior des del punt de vista econòmic i que situa l'evolució de l'economia valenciana dins els models més comunament acceptats de creixement econòmic. Ara les preguntes que es formulen són també una mica diferents: quins factors han influït més decisivament en el ritme d'expansió econòmica?; una dotació insuficient d'infraestructures públiques, o la mancança d'un nivell educatiu més elevat al si de la població activa valenciana, pot retardar el creixement econòmic?; convergim amb els nivells de vida de l'Europa comunitària? Les respostes poden ser quantificades i permeten la comparació amb l'evolució d'altres territoris, ja que en definitiva el mètode d'anàlisi aplicat condueix a treballar simultàniament amb

diverses entitats regionals, que són «unitats» a efectes de càlcul.

D'aquesta forma s'ha arribat en l'actualitat a un tipus de coneixement econòmic sobre el País Valencià que és més complet i sistemàtic que en qualsevol època passada, i s'adreça més a la dinàmica del seu entramat econòmic i no merament a glossar-ne les característiques estructurals. La comparació amb altres experiències és ja habitual, i això ha estat facilitat per la popularització de les tipologies regionals —regions de l'*objectiu 1*, regions de l'*objectiu 2*...— per part de la política regional europea. Per una altra banda, el vell tema dels fluxos financers entre el País Valencià i l'administració central també s'ha diluït al si d'un embolcall més ampli, com és el del sistema estatal de finançament autonòmic, en què afloren tota una sèrie de criteris de descentralització fiscal i distribució territorial dels recursos públics, que per afectar de forma desigual les diferents comunitats autònomes, donen lloc a distintes preses de posició per part dels governs autonòmics.

Ara bé, l'anàlisi del creixement a partir d'un conjunt de *fets estilitzats*, fortament simplificats per la seua pròpia naturalesa, tot i ser útil no deixa, però, de presentar algunes mancances. En primer lloc, difumina el paper del territori en els processos de creixement, tant pel que fa a la ubicació d'una regió econòmica en l'espai econòmic europeu com a la seua estructura territorial interna. En el cas del País Valencià, els elements geogràficoterritorials són particularment importants. La seua situació en un dels extrems de l'Arc Mediterrani Europeu no és la ideal, però resulta comparativament favorable, en relació amb moltes altres regions espanyoles i

portugueses que també són perifèriques respecte de l'eix Llobregat-Rhur-París-Benelux-Londres, ja que aquest –juntament amb el conjunt de l'Alemanya Occidental– constitueix el cor econòmic de la Unió Europea. Potenciar les possibilitats que ofereix aquesta ubicació demanaria probablement una estratègia territorial que aprofités les sinèrgies amb l'àrea metropolitana de Barcelona, millorant les comunicacions al llarg del litoral i superant les discontinuïtats que apareixen entre la part nord de la província de Castelló i el nucli industrial de Tarragona. D'altra banda, el caràcter *multipolar* de l'organització econòmica del territori valencià articula bona part del dinamisme industrial a través dels anomenats *districtes industrials*, amb un caràcter d'intensa especialització comarcal (joguines, calçat, tèxtil, ceràmica, mobles...). Aquests *districtes* creen fortes economies de localització que faciliten la concentració de factors productius altament especialitzats i la difusió del *saber fer*, així com la incorporació de noves tecnologies. La política econòmica no pot desconèixer aquestes realitats, ja que la millora de l'eficiència i la productivitat al si d'aquestes aglomeracions industrials és en certa manera una tasca col·lectiva i no merament un afer individual des del punt de vista empresarial. Això entronca també amb el paper de les xarxes de ciutats com a element de difusió de les noves pautes econòmiques i culturals.

Al llarg de l'última dècada, tota una sèrie de nous desenvolupaments teòrics estan contribuint a enriquir la *visió* econòmica dels temes regionals, particularment amb el seu vincle territorial, palesant tot un nou conjunt d'elements interpretatius, molts dels quals poden ser aplicables al cas

valencià. Entre ells, cal esmentar-ne tres: la *Nova Teoria del Creixement*, amb el seu èmfasi en els models de creixement endogen, la revalorització de la *Geografia econòmica*, principalment de la mà del professor nord-americà Paul Krugman, i l'interès suscitat pels *sistemes productius locals*, a partir de la popularització i renovació de la idea del *districte industrial*, plantejada ja a començaments del segle XX per l'economista Alfred Marshall, però fortament negligida posteriorment.

No és possible, en el breu espai d'aquestes planes, sintetitzar ni tan sols els aspectes més bàsics d'aquestes línies de recerca, però sí almenys plantejar alguns dels seus trets comuns i sobretot algunes de les seues conseqüències.

Primerament, l'admissió que el progrés tècnic que registren les economies no cau del cel, sinó que deriva en gran part d'acions intencionades dutes a terme per persones que responen als incentius de mercat, i la constatació també que la informació tècnica sobre productes i processos de producció no és un *pool* de lliure accés per als agents econòmics, ens ajuda a entendre per què són possibles altes taxes de rendibilitat de la inversió privada en regions desenvolupades on, segons plantejaments més tradicionals, *hauria* de dominar una tendència a la disminució de la productivitat marginal física del capital. D'aquesta forma resulten plausibles, en virtut d'una superioritat tecnològica contínuament recreada, processos acumulatius d'aglomeració a les regions més industrialitzades que operen en contra de la hipòtesi de convergència.

Però hi ha un altra perspectiva una mica més subtil que ha resultat també il·luminada pels debats teòrics recents. La

qüestió rau en la gran importància de les *economies externes tecnològiques*²⁷ a l'hora d'explicar la creació d'aglomeracions locals o comarcals d'empreses a l'entorn d'una mateixa branca d'activitat econòmica, fenomen que com ja s'ha indicat resulta molt freqüent al País Valencià. Una part important d'aquestes economies és el resultat indirecte de l'activitat de recerca i innovació de certes empreses, de la qual es beneficien, per imitació i adaptació, altres empreses geogràficament pròximes. Com que aquest I+D produeix *beneficis socials* i no merament *privats*, els governs han tractat freqüentment d'utilitzar instruments com les subvencions i les desgravacions fiscals per tal d'incentivar-lo. Ara bé, com l'obra del Premi Nobel d'Economia Ronald Coase va posar en relleu, l'aparició d'externalitats sol comportar la creació d'institucions que les internalitzen, tot i que aquesta tendència es veu després limitada per l'existència de costos de transacció entre els agents econòmics. Són molt diverses les institucions que poden fer-se càrrec de la internalització dels *efectes externs* derivats de l'activitat d'I+D, i entre elles ocupen un paper destacat les associacions empresarials sectorials, que poden finançar directament activitats d'interès comú per als seus membres, contribuir a la formació professional dels treballadors, difondre informacions especialitzades i facilitar la realització de convencions, fires i d'altres activitats d'interès per als seus membres.²⁸ D'aquesta forma es poden reforçar els avantatges competitiu lligats al *districte*, és a dir al *territori*, sempre que hi haja una certa correspondència entre associacionisme empresarial i localització geogràfica, és a dir, quan el criteri d'afiliació té una base territorial.

L'anàlisi econòmica ens suggereix, per tant, que podem considerar la creació de certes institucions, el *disseny institucional*, amb tot el que culturalment comporta, com una eina bàsica per al futur progrés de la societat valenciana. L'aparició als anys vuitanta del segle passat dels *instituts tecnològics*, com a associacions empresarials per a la recerca –amb suport de la Generalitat– o, encara anant més endarrere en el temps, de la Fira Internacional de Mostres (1917), constitueixen sens dubte experiències positives. També els intents per coordinar als anys noranta una xarxa de ciutats de les *comarques centrals* del País representa una iniciativa fortament interessant de defensa d'interessos econòmics d'un territori on floreix el model clàssic valencià de forta especialització productiva municipal i comarcal, i de defensa, alhora, de valors culturals identitaris. En la part negativa de la balança podria figurar l'eliminació fa pocs anys del Consell Metropolità de l'Horta, òrgan que podria haver-se convertit en una eina important de planificació urbanística i coordinació per a una comarca que acull l'activitat industrial més potent de tot el territori valencià.

Les futures anàlisis de l'economia valenciana estaran probablement més lligades a una *visió* territorial que no fins ara, i probablement prestaran més atenció també a la creació d'institucions del tipus de les esmentades, així com d'altres que puguem reflectir la pluralitat d'interessos d'una societat moderna i desenvolupada.²⁹ Probablement això farà més complexa i difícil la reflexió econòmica i social sobre la realitat valenciana, però també més interessant. La seua plena eficàcia no serà possible, però, sense anar de la mà d'una

mínima recuperació, si més no, d'un sentiment d'identitat, de pertinença, més ampli i complet que a hores d'ara, necessari per articular una societat civil quan hom s'endinsa en una perspectiva en què el desenvolupament institucional assoleix una importància crítica.

Un altre aspecte contribuirà també a conformar el futur discurs econòmic: el medi ambient. Cal recordar que una anàlisi estricta del creixement en termes purament d'augment del Producte Interior Brut, deixa fora de consideració els elements de deterioració del medi ambient i dels valors paisatgístics i culturals —en sentit ampli— més apreciats per la població. En pura lògica, aquestes *externalitats negatives* del creixement s'haurien de *restar* a l'hora de valorar la producció de béns i serveis, i construir així mesures del PIB que estiguen més en consonància amb la seua aportació al benestar global de la societat.³⁰ Probablement la sensibilitat de la societat valenciana davant d'aquests temes, i davant la impunitat amb què s'han pogut produir danys irreparables al patrimoni natural col·lectiu, anirà creixent cada cop més, i serà també un dels elements que contribuiran en un futur a una nova *visió* de l'economia valenciana i de les seues perspectives.

Finalment, pot constituir la base econòmica d'aquesta entitat territorial que hom anomena *País Valencià* un suport adequat per a una presa de consciència identitària? Pot servir la reflexió econòmica per assenyalar camins en aquesta direcció? Respondre aquests interrogants és una tasca massa difícil per arriscar ara com ara una resposta, ni tan sols provisional. Resulta més realista contribuir a l'obertura d'un debat necessari que pose en relleu algunes qüestions bàsiques.

La primera és que l'*homogeneïtat* d'una estructura econòmica fa temps que ha deixat d'entrar en el conjunt de característiques que poden servir per a configurar un concepte funcional de regió, ja que, cas de produir-se, tan sols permetria definir espais territorials d'abast molt reduït. La segona és que l'alternativa de la *polarització* econòmica, és a dir, definir un espai regional a l'entorn d'un nucli potent dotat d'un fort dinamisme que subordina d'altres nuclis de segon i tercer ordre a través d'intensos fluxos de mercaderies i moviments de factors productius, no sembla particularment adient per a un territori com el valencià, clarament multipolar, i on l'àrea metropolitana de València no exerceix plenament un paper de centre articulador del conjunt del territori regional. Per tant, el caràcter de la societat valenciana no es pot definir des del punt de vista econòmic ni per compartir un mateix tipus d'activitat econòmica, ni pel caràcter conformador de l'espai econòmic i polític del *cap i casal* de l'antic regne. Això no vol dir naturalment que no es puguen individualitzar trets concrets —importància relativa d'un teixit de petita i mitjana empresa, intenses relacions comercials amb l'exterior...— moltes vegades compartits amb altres territoris de l'Arc Mediterrani, que en certa manera atorguen una imatge singularitzada a l'economia del País Valencià.

Potser fóra més realista capgirar el sentit de la qüestió anterior: pot un grau superior de consciència identitària dels valencians recolzar les perspectives de progrés econòmic? Crec fermament que la resposta hauria de ser clarament afirmativa. No tan sols per les conseqüències òbvies en termes de defensa més potent i efi-

caç del interessos comuns, que requereix prèviament l'autoidentificació com a membres d'un col·lectiu humà que va més enllà dels límits administratius municipals i provincials, sinó també per la capacitat inductora de creació de *capital social* que tindria aquest sentiment identitari.

Aquesta expressió, *capital social*, ha estat definida com el conjunt de les característiques de l'organització d'una societat, com ara són la confiança mútua entre els ciutadans, les xarxes de relació, les normes acceptades, l'esperit cívic, que poden incrementar l'eficiència amb què aquesta societat funciona facilitant les accions coordinades entre els seus membres. Un concepte que pot ser entès com una mena de *recurs*, basat en les relacions de confiança entre els individus, que es recrea a partir de l'associacionisme i el desenvolupament institucional i que allibera, entre altres efectes positius, energies útils per al creixement econòmic. *Capital* és ací sinònim de riquesa, de recursos que la societat genera i que poden fer una contribució positiva al millorament de l'eficiència econòmica i conseqüentment també del benestar social.³¹ A diferència d'altres tipus de capital però, el *capital social* te caràcter *públic* i es genera *ahora* que s'utilitza: una interacció social positiva entre els conciutadans genera nous vincles de confiança.

La investigació empírica entorn a la mesura i els efectes d'aquest tipus particular de capital, i la seua promesa potencial d'engegar *cercles virtuosos* d'acumulació i creixement, es troba encara als inicis. Caldrà però romandre atents per tal de connectar més i millor el que anem sabent de la trajectòria econòmica del País Valencià amb factors potser més eteris que les fàbriques o les autopistes, però no per això

menys importants, i que es vinculen al grau de consciència col·lectiva dels seus habitants. □

1. No en va *De Economía Hispana* té com a subtítol el de «Contribución al Estudio de la Constitución Económica de España y de su Política Económica, especialmente la Comercial Exterior».
2. Jordi Palafox ha copsat molt bé el context econòmic i social del sorgiment del CEEV i dels treballs del seu director, en el seu pròleg a *De economía crítica (1930-1936)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982, obra que recull els principals estudis econòmics de Romà Perpinyà Grau.
3. L'Institut Valencià d'Economia, hereu del CEEV dels anys trenta, es fa ressò de les crítiques a la «ficció del canvi» i assimila la política de canvis a un impost o gravamen sobre les vendes de taronja de l'ordre del 40 %. Així mateix defensa, enfront de les tesis del Ministeri d'Indústria, la conveniència d'una devaluació de la pesseta. Vegeu Instituto Valenciano de Economía: *Informe sobre el control de los cambios exteriores* (Informe núm. 193), 1951.
4. Amb dades del 1971, la contribució a l'exportació espanyola des de Catalunya i el País Basc superava o igualava, respectivament, la del País Valencià, cosa que palesava un canvi radical d'orientació respecte al paper que tenia l'antiga *periferia industrial* dins l'esquema de Perpinyà, que havia mantingut la seua vigència durant l'autarquia.
5. La publicació periòdica del rànquing provincial de renda per càpita als *Informes sobre la Renta Nacional de España y su Distribución Provincial*, elaborats pel Servei d'Estudis del Banc de Bilbao, donava aquestes sorpreses.
6. J.A. Martínez Serrano: «L'IPI, Adán i companyia», en D. Bramón et al.: *Raons d'identitat del País Valencià*, València, Eliseu Climent editor, 1977.
7. Així, Lluç proposa la creació d'un *Institut Valencià de Comerç Exterior* que atenga les necessitats exportadores de les petites i mitjanes empreses. Aquesta i algunes altres de les seues idees van passar del paper a la realitat durant les primers legislatures amb govern socialista a la Generalitat Valenciana.

8. El professor Vicent Soler ha recollit i comentat àmpliament els textos més destacats de la literatura econòmica valenciana, al seu epíleg a la nova edició de *La via valenciana* (Afers, 2001).
9. Els primers *Informes Econòmics* d'abast regional que elaborà el Gabinet d'Estudis de la Cambra de Comerç de València, dirigit per l'economista Antoni Rico, a l'entorn de 1973, ho deixen ja ben clar.
10. Entre els treballs que s'ocupen d'aquest tema cal citar els de J. Ros: «L'estructura financera del País Valencià: una aproximació» i de Joan Josep Pérez, Joaquim Mafé i Vicent Soler: «L'activitat financera del sector públic al País Valencià», tots dos publicats a la revista *Arguments*, 2 (1975).
11. La taxa de variació de les quantitats de cada factor productiu (capital, treball i d'altres que es puguem considerar) s'ha de ponderar d'acord amb la participació de les rendes atribuïdes a cadascun d'ells dins la Renda Nacional o Regional.
12. Una anàlisi més detallada de l'economia valenciana, feta sota la perspectiva de la *comptabilitat del creixement* i amb abundant informació estadística, es pot trobar en Ernest Reig i Andrés J. Picazo: *Capitalización y crecimiento de la economía valenciana 1955-1995*, Fundación BBV, 1997. Amb un enfocament metodològicament semblant però abastant una àmplia anàlisi comparativa interregional, vegeu el llibre de Francisco Pérez, Francisco J. Goerlich i Matilde Mas: *Capitalización y crecimiento en España y sus regiones 1955-1995*, Fundación BBV, 1996.
13. La *funció de producció* és una funció, en el sentit matemàtic del terme, que lliga les quantitats utilitzades dels diversos factors productius (treball qualificat i no qualificat, terra agrícola, capital físic privat, infraestructures públiques) amb els volums màxims de producció que es poden obtenir fent ús eficientment d'aquests recursos i treballant en el marc d'un determinat nivell tecnològic. Es tracta d'un concepte inicialment desenvolupat prenent com a referència l'empresa i utilitzat posteriorment a nivell macroeconòmic, considerant per tant una regió o un país com si es tractàs d'una gran unitat productiva.
14. Una anàlisi recent que estudia simultàniament el creixement econòmic i l'evolució de la desigualtat en la distribució personal de la renda, prenent com a referència la unitat administrativa provincial, és la de Francisco J. Goerlich i Matilde Mas: *La evolución económica de las provincias españolas 1955-1998*, Fundación BBV, 2001. Les tres províncies valencianes mostren índexs menors de desigualtat interna que la mitjana espanyola. Les últimes dades utilitzades corresponen a 1990-91.
15. Incidentalment, això ha provocat sovint una certa esquizofrènia per a les autoritats econòmiques valencianes, sempre obligades a exaltar davant del seu electorat el bon comportament de l'economia regional i alhora a adoptar una actitud molt més modesta davant la Comissió Europea, que atorgava recursos en virtut de la situació relativament *desfavorida* d'aquesta. La contradicció s'ha resolt en la pràctica apel·lant al «realisme monetari»: com més *duros* (o *euros*) ens arriben d'Europa, millor.
16. La falta de *convergència*, o la seua migradesa al llarg de les darreres dècades, no és sinònim d'absència de progressos en el desenvolupament econòmic de les regions amb menor nivell de vida, ja que una regió pot créixer ràpidament encara que no ho faça a un ritme suficient per a reduir distàncies amb les capdavanteres. Des del punt de vista estricte de les millores de benestar, és evidentment més important créixer al 3 % anual i no convergir, si per exemple les regions més riques estan creixent al 3,5 %, que créixer al 2 % i convergir, quan les regions més riques travessen per dificultats econòmiques i tan sols creixen al 1,5 %. En tot cas, el consens més general dels especialistes és que les regions de l'Europa comunitària han *convergit* però, des dels anys setanta, amb una taxa molt lenta.
17. Resulta paradoxal que s'intente utilitzar, conscientment o inconscient, l'evolució d'aquestes dues variables per jutjar la validesa de l'actuació dels governs regionals, quan la incidència real a termini curt i mitjà de les seues polítiques sobre elles és pràcticament nul·la. Ara bé, quan l'economia creix, cap govern autònom no pot estar-se d'atribuir-se el mèrit, mentre que redescobren, en canvi, la influència dels factors internacionals, la conjuntura general de l'Estat etc., quan les coses marxen malament. Resultaria més rellevant i útil per als ciutadans valorar els governs autònoms per allò que fan en els seus camps reconeguts d'actuació –educació, sanitat, assistència social, obres públiques i, en alguns casos, seguretat pública– i no per allò que en gran part resta al marge de les seues capacitats reals d'actuació. La teoria de la Hisenda Pública fa temps que ha reconegut que la *funció d'estabilització* –inflació, nivell d'activitat econòmica, ocupació– correspon als nivells centrals o federals de govern, mentre que la *funció d'assignació* –distribució de les despeses públiques

d'acord amb les preferències dels ciutadans— és molt més descentralitzable.

18. Els mercantilistes dels segles XVII i XVIII basaven el poder econòmic dels països en la seua capacitat per a obtenir superàvits en les relacions comercials amb l'estranger i d'aquesta forma importar metalls preciosos que augmentaven la circulació monetària. Això els conduïa a concedir uns privilegis comercials especials, freqüentment en règim de monopoli, a les companyies comercials d'exportació. Un ressò popular d'aquells plantejaments encara es percep en la ingènua idea segons la qual hi ha alguna cosa de particularment «bona» en les exportacions i de «dolenta» en les importacions. En realitat, els beneficis que aporta a un país la participació en un sistema internacional basat en la llibertat de comerç són independents del signe que tinga la seua balança comercial i estan basats en la comparació entre els costos relatius de producció interna de les diferents mercaderies o serveis i els costos relatius d'importació d'aquestes. El comerç d'exportació és, en definitiva, un *procediment indirecte de producció* (a través de la importació) de les mercaderies que volem, i que en molts casos resulta més barat i convenient que el procediment *directe* consistent a produir-les a l'interior.
19. La publicació el 1996 de la *Taula Input-Output i Comptabilitat Regional 1990*, per part de l'Institut Valencià d'Estadística ens permet basar-nos en dades concretes per a aquest últim any. Per als altres anys solament podem fer conjectures.
20. Aquesta identitat matemàtica es deriva de la necessària igualtat existent entre la suma de *recursos* disponibles per part de l'economia regional (producció regional + importacions) i la suma de les *utilitzacions* d'aquests recursos (consum privat i públic + inversió privada i pública + exportacions).
21. Un dèficit comercial es pot considerar com una situació en què la resta del món ens permet comprar els seus productes (importar) per un valor superior al valor dels productes d'exportació que lliurem a canvi, i per tant és una mena de «préstec o crèdit exterior» que rep la nostra economia. Aquest «préstec» serveix per a complementar la possible insuficiència de l'estalvi intern davant les necessitats internes d'inversió, fenomen que es dona particularment en situacions econòmiques expansives. Naturalment no anuncia un esdevenidor igualment brillant «endeutar-se» (rebut aquest «préstec») per adquirir noves capacitats de producció —mitjançant la inversió en equips productius o en educació—, que fer-ho simplement per augmentar o mantenir el nivell de consum a curt termini.
22. E. Uriel: «Análisis de la incidencia regional de los ingresos y gastos de la administración Pública Central», en J. M. González Páramo (coord.): *Bases para un sistema estable de financiación autonómica*, Fundación BBV, 2001. Estudis fets amb criteris metodològics diferents donen lloc de vegades a variacions perceptibles en les conclusions. És per això que cal sempre interpretar amb prudència els resultats quantitatius obtinguts en aquesta mena de treballs.
23. Com que els pressuposts de l'APC tenien dèficit durant els anys estudiats, és clar que la suma de les *contribucions* regionals (ingressos de l'APC) resultava inferior a la suma de les *despeses* (provinents de l'APC) rebudes a canvi per les regions. En conseqüència, el saldo mitjà per habitant espanyol (despeses menys ingressos aportats) havia de ser forçosament positiu. Per tant, per tal de conèixer si una regió fa o no fa una aportació neta positiva a l'APC s'hauria de calcular *descomptant* aquest saldo mitjà, que és un resultat purament aritmètic, del dèficit global. Si ho fem així, el País Valencià apareix entre aquelles regions que tenen un caràcter de *contribuidores* en termes nets.
24. La recent aparició de dades del Cens de Població de 2001 i de la *Contabilidad Regional de España (base 1995)* han tornat a posar en relleu que el PIB de l'economia valenciana ha crescut entre 1995 i 2000 per damunt de la mitjana espanyola (un percentatge acumulat del 28,1 % en termes reals, enfront del 23,8 %), però que també la població continua augmentant a un ritme més fort (7,9 % enfront del 5 %, de forma acumulada per al període 1991-2001), amb un fort component immigratori. Les xifres de PIB per habitant mai no acaben d'allunyar-se, per tant, dels nivells mitjans del conjunt espanyol. De fet, l'any 2001 es trobaven per sota (el 96,6 % de la mitjana espanyola).
25. El règim especial de financiació autonòmica del País Basc i Navarra, completament diferent del de la resta de comunitats autònomes, els atorga una situació privilegiada, per tal com els permet defugir una contribució substancial a la correcció de les desigualtats interregionals de renda de la qual, en canvi, s'han de responsabilitzar altres regions riques, com Madrid, Catalunya i Balears. El

seu sistema *actual* de financiació resulta per tant més propi d'un règim polític estatal de tipus confederal, que no pas del sistema autonòmic o fins i tot que d'un sistema plenament federal. El resultat més concret és que la disponibilitat de recursos per part de les autoritats forals és clarament superior, per habitant, a la de les altres autoritats regionals autonòmiques.

26. Aquest últim tipus de plantejament ha aparegut de vegades com una justificació suposadament «progressista» del dèficit fiscal de Catalunya amb l'Estat.
27. Es tracta de l'existència d'efectes de desbordament del coneixement referent als productes i processos tècnics de fabricació i de gestió (*knowledge spillovers*) dins la mateixa branca industrial, que es produeixen com a resultat de la freqüent interacció de les persones que operen en un espai físic reduït –*districtes industrials*– on hi ha una alta densitat d'empreses amb característiques semblants. Aquestes empreses obtenen els seus recursos laborals d'un mateix mercat local de treball i tenen accés a una xarxa de proveïdors i clients molt concentrada en el mateix entorn territorial. L'expressió *economia externa tecnològica* fa referència a aquells efectes externs (sobre altres empreses i consumidors) que es deriven de l'activitat d'una empresa i que no operen a través dels preus de mercat, com és el cas de la transmissió per canals informals d'informació sobre aquells nous productes que estan tenint més èxit dins la clientela d'una empresa rival.
28. La internalització significa en concret que els membres d'una associació podrien esgotar les oportunitats d'aplicació comercial de les innovacions generades per les seues empreses *abans* que la informació corresponent estigués disponible per a les empreses del sector alienes a ella. Vegeu R. Weder i H. G. Grubel: «The New Growth Theory and Coasean Economics: Institutions to Capture Externalities», *Weltwirtschaftliches Archiv* (1993), 129(3).
29. Una mena de *comitès econòmics i socials* modelats a l'estil de l'existent a escala de la comunitat autònoma, però amb àmbit local i comarcal resultarien d'interès.
30. L'economia actual es troba en condicions de fer front amb les seues eines metodològiques a aquesta tasca, que presenta dificultats importants però no insuperables. Un dels problemes bàsics és la valoració monetària dels impactes mediambientals, positius i negatius, de l'activitat econòmica, cosa que requereix primerament un coneixement en profunditat dels intercanvis entre el medi natural i la producció dels béns i serveis. Disposar d'una base informativa regularment actualitzada sobre aquests intercanvis –biològics, fisicoquímics– seria una condició important.
31. Alguns autors han suggerit que les diferències en la quantitat de *capital social* existent a les regions italianes –alt a l'Emília-Romanya, Llombardia i altres regions del nord; baix a Calàbria i Sicília–, contribueixen a explicar la divergència econòmica que mostraren ambdós tipus de regions als anys vuitanta del segle passat. Les regions del nord gaudiren d'una capacitat superior per a fer ús dels nous poders regionals que a principis de la dècada els atorgava la nova regionalització de l'Estat italià, basant-se en l'existència prèvia d'un nivell de cultura cívica comunitària molt superior. Vegeu John Helliwell i Robert Putnam: «Economic Growth and Social Capital in Italy», *Eastern Economic Journal*, 21 (3) (1995).

Del jo al nosaltres: els dilemes de la identitat lingüística

Miquel Nicolás

LA CRÍTICA D'UN CONCEPTE SOCIAL

L'anomenat *nou ordre internacional* –un parany ideològic dels molts que han sorgit en la història contemporània– ha difós, com a part del seu lèxic, nocions com *multiculturalisme* i *multilingüisme*. La mundialització de l'economia, l'homogeneïtzació cultural i l'intercanvi comunicatiu a gran escala impliquen la imposició de les grans interlingües del futur: l'anglès, en primer terme, l'espanyol, el xinès mandarí... Però també han comportat, entre molts altres efectes, el revifament en la petita escala de les cultures i les llengües locals. El sociòleg britànic Anthony Giddens ha resolt aquesta aparent antinòmia sota l'etiqueta *glocalització*, que pretén conciliar les dues cares del procés postmodern. Una tal conceptualització implica que, més enllà de la seua escaiença empírica, els dos pols de la controvèrsia actual estan prefixats. Qualsevol fenomen lingüístic pertany inexorablement a l'ordre local o al regional, s'arreglera del costat de les llengües hegemòniques o dels idio-

mes minoritaris que malden per sobreviure. Qualsevol fet comunicatiu expressa una identitat excloent i glotofàgica o una d'inclusiva i respectuosa amb la pluralitat circumdant.

Els mitjans de comunicació, la cultura del llibre i l'escola s'han fet ressò, en grau divers, d'aquest esquema. Un esquema repetit fins al punt que, virtuts de la paraula pública, els termes designats s'han carregat de raó i ens han persuadit que es referien a fets incontestables i no a construccions col·lectives, acceptades per un nombre significatiu de subjectes històrics. Al redós d'aquestes i d'altres expressions anàlogues (*diversitat, interculturalitat, transculturalitat...*) s'ha fet més intens l'ús de nocions anteriors, com ara *identitat cultural* i *identitat lingüística*, que es presenten també com a objectes consolidats per la història i la dinàmica evolutiva de les societats modernes. I com que la comunicació pública és una parcel·la de la pràctica social, on es confonen dir i fer, informar i actuar, l'extensió virtual dels conceptes n'implica *de facto* l'existència efectiva.

Si aquesta descripció és correcta, la més elemental cautela crítica ens obliga a revisar tant la gènesi històrica, com les bases lògiques i els valors funcionals dels dits conceptes. Aquestes notes esbossen una indagació preliminar en la pertinença del

Miquel Nicolás és professor de Filologia Catalana a la Universitat de València i membre de l'IIIFV. És autor, entre altres, de *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs* (1998).

terme *identitat lingüística*, el qual difícilment es pot separar del conjunt nociónal suara al·ludit. S'hi pretén problematitzar una certa imatge canònica de la identitat lingüística, que, com es despendrà de l'argumentació, està molt més arrelada en contextos sociolingüístics conflictius o inestables, entre els quals se situa la llengua catalana. Naturalment es tracta d'assajar una primera temptativa parcial. La complexitat de la discussió i la quantitat de dades que cal manejar-hi només permeten ara iniciar el plantejament del debat.

Seguint el solc de les aproximacions plurals, la crítica de les identitats lingüístiques s'ha de fer amb arguments manllevats de camps diversos. En aquest sentit, caldria, si més no, recabar l'ajut conceptual de l'epistemologia, la història social i política, l'antropologia cultural i la teoria sociològica. Val a dir que l'exercici no es presenta gaire fàcil a causa de tres raons principals. Les dues primeres tenen a veure amb la naturalesa de l'objecte. En primer lloc trobem la ja al·ludida inflació terminològica, que reclama un ardu treball de delimitació signica: una gairebé impossible denúncia de les paraules tramposes que s'instal·len en el llenguatge de carrer i en la jerga mediàtica.

Hi ha, en segon terme, la dificultat d'identificar una noció, *identitat lingüística*, dividida entre fenòmens observables d'un costat i hipotètics esquemes mentals de l'altre. Pertanyen al primer tipus les actuacions socials objectives, incloses les conductes verbals empíriques, i al segon les representacions compartides per una mateixa col·lectivitat. En altres termes, la identitat lingüística es concreta en allò que els subjectes socials fan, però també en

aquells valors i creences que diuen compartir i que són reals en les seues conseqüències (axioma de Thomas).

La tercera dificultat, comuna a tots els estudis socials, concerneix la perspectiva d'anàlisi: l'observador no pot establir un tall rotund amb l'objecte d'estudi, sinó que, paradoxalment, es troba immers en la situació que descriu i n'és jutge i part. A més, en la mesura que participa de les realitats que pretén interpretar, les modifica inscrivint-les en una categorització que mai no és neutral. Resulta comprensible, doncs, que si la naturalesa i el mètode d'estudi són contradictoris en la seua pròpia definició, les conclusions a què hi arribem acusen un marcat caràcter dilemàtic. Recordem que, en la lògica tradicional, el dilema és un tipus de sil·logisme que conclou amb una disjuntiva els dos termes de la qual són igualment insatisfactoris. Examinem tot seguit algunes de les antinòmies o dilemes de la identitat lingüística.

IDENTITATS SUBJECTIVES, IDENTITATS GRUPALS

La identitat és un mecanisme de discriminació i reconeixement dels éssers humans: un mecanisme d'identificació i diferenciació. La identitat ens fa passar de simples realitats fisiològiques a individus d'una espècie animal particularment complexa, agrupada en famílies vinculades però distintes. En uns primers estadis, els mecanismes de discriminació degueren ser visuals, però en el decurs de la constitució de l'espècie, el llenguatge prengué el relleu i es convertí en l'habilitat cultural més rellevant de la condició humana. A l'igual que els mecanismes d'identitat/identifica-

ció, el llenguatge té un doble vessant: és un fet personal, lligat a l'autopercepció, i és alhora el fet social per antonomàsia. Per tant, iniciarem l'anàlisi amb els lligams entre la identitat lingüística, la identitat personal i la identitat col·lectiva.

La nostra experiència de la realitat es reparteix entre la consciència subjectiva i la participació en diversos grups o esferes de sociabilitat. Com a humans, ens desenvolupem pel joc de forces que ens configura individualment (el jo) i col·lectivament (el nosaltres), joc que no es dona en abstracte, sinó que està pautat històricament. La identitat personal té, doncs, una doble dimensió, funciona de portes enfora: identitat civil o identitat sancionada pel grup. I també actua de portes endins, com a consciència de si: el jo reflexiu que s'analitza, se sotmet a escrutini i es pensa com un tot continu. Tant la identitat civil com la consciència subjectiva han evolucionat al llarg del temps en la manera de representar-se, en la regulació jurídica i en les conseqüències socials.

Comptat i debatut, l'acceptació de la subjectivitat depèn d'un bon nombre de variables físiques: la forma del cos, el sexe, els trets «racials», l'edat... Variables que es reelaboren culturalment per factors com la pertinença a un context històric: a un temps, un espai i un estatus socioeconòmic i polític precís; l'adscripció a un credo religiós; a un o diversos sistemes culturals i a un o diversos sistemes lingüístics. Al capdavall, el jo és una creació lingüística, que s'expressa de manera diferent segons tinga sols una manifestació oral o una d'oral i, alhora, una altra d'escrita. Com ha fet veure en pàgines impagables Emilo Lledó, la gènesi de la subjectivitat apareix associada al desenvolupament històric de

l'escriptura i de la memòria col·lectiva, terme metafòric que, en la línia de Durkheim, elaborà Maurice Halbwachs.

És evident que la vivència del jo civil i el jo individual, tal i com l'ha reconstruïda, entre altres, Richard Sennet, ha variat històricament. Cal dir, d'entrada, que només podem reconstruir les identitats individuals, i no totes, de l'exigua població alfabetitzada en èpoques pretèrites. Només una minoria lletrada ens ha deixat testimonis de la seua reflexió al llarg dels temps. Pels documents sabem que la consciència de si de l'elit dirigent a la polis grega diferia de la que va assolir el patriciat urbà o la dels clergues medievals que conservaren la memòria escrita. Tampoc no coincidí ben bé amb la dels humanistes del Renaixement o amb la de l'erudició enciclopèdica, que desembocà en la Revolució Francesa. Aquesta, com se sap, va posar les bases polítiques i ideològiques de la modernitat, en delimitar legalment les nocions complementàries de *ciutadà* i *nació*. No és per atzar que la reglamentació legal dels drets de l'home coincideix en el temps amb el reconeixement jurídic dels drets lingüístics, que s'exerciran a favor del monolingüisme exloent.

Al marge de les contingències històriques, la identitat individual té per objecte la reconstrucció de la continuïtat perceptiva. Cadascú de nosaltres té una percepció fragmentària i discontinua de la realitat. Vivim en cada moment, atents a la interacció amb els altres i amb l'entorn, submergits en la multiplicitat de línies de força que s'hi entrecreuen. Dificilment podem obtenir una representació global i abstracta de la multiplicitat de moments viscuts o imaginats. Però la consciència de si reuneix els fragments i crea la ficció que

s'integren en un ordre, en una seqüència significativa. La consciència ens permet passar dels records a la biografia, de l'acumulació càdica de detalls al sentit de l'evolució personal, soldant-hi avatars, sentiments i volicions de tota mena.

Ara bé, en la cultura occidental, la identitat civil i la subjectiva no sempre han dissortat en paral·lel. Des de l'inici dels temps moderns, sota l'empenta de les classes burgeses, s'inicia arreu d'Europa una certa homogeneïtzació de la cultura llibresca, del laïcisme i de les transformacions polítiques. Aquest processos convergeixen en l'ascens de les burgesies nacionals al llarg del segle XIX, que buscaran l'hegemonia política, social i cultural i forçaran una nova distribució de la vida privada enfront de la vida pública. Però des de la fi del segle XIX, la identitat subjectiva conformada per l'esperit burgès entra en crisi. L'efecte combinat de l'avanç científic, el pensament social i filosòfic, sobretot amb els *pensadors de la sospita* (Freud, Marx i Nietzsche) i dels diversos camps de l'experiència estètica somouran les certeses de la subjectivitat burgesa. Aquesta quedarà definitivament erosionada amb les hecatombes històriques del segle XX i amb la deriva moral que, a la fi del segle passat, inaugura l'era tecnològica. La identitat subjectiva ja no es viu com un *a priori* de partença, sinó com un horitzó al qual s'intenta arribar amb prou feines. La identitat subjectiva es mostra definitivament contingent i precària.

Més enllà de les fites històriques, la comprensió de la identitat personal es resumeix en dues tendències bàsiques: l'objectivista i la subjectivista. La primera, representada per Plató, Aristòtil, el pensament cristià i el Romanticisme, defensa

que la identitat individual és substantiva i posseeix continguts essencials. La segona tendència, que encarnen Sant Agustí, Descartes, la fenomenologia o l'existencialisme, concep la identitat com un receptacle buit, que s'ompli de continguts contradictoris. La identitat essencialista o metafísica sol dur emparellada una epistemologia i una ètica tancades. Així, Plató afirmava que conèixer és recordar i que la veritat és una i l'error múltiple. No cal ara exposar les conseqüències funestes d'aquesta visió. Per contra, la identitat existencial posa l'èmfasi en el caràcter acumulatiu de la memòria i en la lluita per assignar-li un sentit.

INTROSPECCIÓ I CRISI D'IDENTITAT

Fet i fet, es pot observar que la identitat subjectiva tendeix a subsumir-se en la civil en la mesura en què aquesta segona s'universalitza dins un territori i adopta unes formes més explícites, regulades per les institucions polítiques i jurídiques. Ras i curt, a partir d'un cert nivell de desenvolupament material, l'Estat acapara la identitat dels ciutadans, que esdevenen súbdits. D'altra banda, la identitat subjectiva només aflora quan és objecte de dues activitats específicament humanes: l'art i la reflexió filosòfica. La immensa majoria dels ciutadans només en fan una recepció passiva. Solen ser comptades les ocasions en què l'home del carrer recapacita sobre el sentit de l'existència o viu una emoció creativa de rang superior. Per a una majoria, només un gran trasbals personal pot induir, ni que siga uns instants, a la reflexió o a l'experiència estètica. En general

s'accepta que, tret dels individus especialment dotats, el filòsof o l'artista, ningú no pot exercir de manera sostinguda aquesta tensió que, paradoxalment, pot esdevenir autodestructiva.

Sense arribar a tal extrem, és clar que la identitat individual pot entrar en crisi si es desdibuixen ostensiblement els seus perfils o si perd la capacitat de reconstruir les connexions de la memòria i reomplir les discontinuïtats vivencials. La resolució d'una crisi d'identitat requereix uns mecanismes defensius, que depenen de l'entorn i de factors psicobiològics. És molt més fàcil si l'individu està protegit per un entorn receptiu i sol·lícit, si disposa de recursos econòmics, si posseeix un bagatge cultural o si hi ha una afirmació volitiva que neutralitzi els efectes devastadors d'una pèrdua identitària. Conseqüentment, la identitat es viu com una herència acceptable o rebutjable. Un dels temes centrals de la literatura i l'art del segle XX és justament la tensió entre la identitat de grup, imposada a l'individu, i el desig d'afirmació d'una identitat individual, més o menys allunyada del grup. Els herois literaris de Proust, de Musil, de Kafka, de Joyce, de Canetti, de Beckett o de Bernhard, entre molts altres, sobreviuen a la recerca d'una impossible identitat subjectiva, despallada dels atributs de la sociabilitat industrial.

Els factors biològics que sustenten la consciència tampoc no se situen al marge dels condicionaments socials i de l'evolució històrica. Sabem que el cos humà renova totes les cèl·lules, tret de les neuronals, diverses vegades al llarg d'una vida. I, tanmateix, l'individu conserva la continuïtat corporal i mental. Envellim, mentre la base orgànica que ens fa ser el que

seblem i transformem la nostra experiència, la substància dels records i les sensacions en una segregació continuada del jo. Així doncs, herència, volició i contingència històrica són factors interdependents en la constitució de la identitat personal. Si la dimensió civil d'aquesta està ben consolidada, a penes requerirà d'introspecció o qüestionament de la identitat en un nivell més profund. En altres paraules, les identitats personals es viuen i només es verbalitzen explícitament en cas de crisi. La introspecció insistent, obsessiva, constitueix, doncs, el símptoma primer d'una anomalia, d'una manca de retrobament de l'individu amb l'entorn i amb la pròpia autopercepció.

EL MITE DE LA IDENTITAT COL·LECTIVA

Si la identitat civil i la identitat subjectiva es mostren com a mecanismes inherents a la sociabilitat humana, amb una base empírica feble i inestable, el mateix es pot afirmar de les identitats col·lectives, salvades les diferències de magnitud. En efecte, com que el conjunt social és més gran que la suma de les parts, l'escala dels processos que condueixen a la gènesi de les identitats col·lectives és notablement més complexa. També ho són les distorsions que provoca. Com ha fet veure l'antropòleg Manuel Delgado, amb arguments força plausibles que beuen de fonts diverses, la identitat no és sinó «un simulacre més o menys convincent, en el qual es diposita l'esperança d'una comunió identitària impossible en una vida real fragmentària i deficitària d'instruments de cohesió social».

La identitat del grup es presenta en dues vessants interdependents: la cultural i la política, que solen confluir en el principi de la identitat nacional. La presumpta cultura nacional identifica un ventall de produccions culturals heterogènies, que van des de les formes tradicionals a la cultura de masses, incloent-hi la cultura elitista. La identitat nacional se sustenta en un hipotètic substrat d'elements cohesius, que se superposa a les diferències de classe, gènere, grup social, creença religiosa, opció partidista, etc. I encara sol afegir-s'hi la identitat lingüística com un factor transversal a les identitats col·lectives, les identitats de cultura o grup nacional. De fet, la manca d'una diferenciació nítida entre tots tres nivells d'identificació grupal es troba a la base de la majoria dels conflictes socials que registra la història contemporània.

Ara bé, la feblesa de la identitat col·lectiva, siga d'orientació cultural o política, sembla inapel·lable si es pretén fonamentar-la en fets «objectius» dissociats dels subjectes històrics. Entre aquests, se sol acudir al territori ocupat pel grup; a la llengua dominant utilitzada per la majoria de la població en els intercanvis públics; a la història com a dipòsit d'experiències compartides i al pretès caràcter nacional. Les anàlisis històriques demostren que les nacions modernes i les cultures nacionals que les acompanyen resulten de processos socials complexos. Són construccions reeixides totalment o parcialment a còpia de tensions profundes i de sacrificis indicibles. Cap dels quatre factors té un valor absolut; ni tan sols són condicions necessàries o suficients per a l'emergència d'una identitat de grup. Al capdavant, les úniques definicions de nació o cultura nacional

que semblen operatives són les que posen èmfasi en la voluntat col·lectiva dels subjectes històrics. Com va afirmar Ernest Renan en la famosa conferència de 1882, «l'existència d'una nació és un plebiscit de cada dia, com l'afirmació d'un individu és una afirmació perpètua de vida». I Benedict Anderson no se n'apartava gaire quan el 1983 definia la nació com «una comunitat política imaginada, i imaginada com inherentment limitada i sobirana alhora».

EL SIMULACRE DE LA IDENTITAT LINGÜÍSTICA

Les identitats col·lectives poden ser inconsistentes, d'acord. Però, en paràfrasi cinèfila, val a dir allò de «sempre ens quedarà la identitat de llengua»? La reserva nostàlgica es pot avalar amb declaracions sollemnes d'autors prestigiosos. Del Dante a Victor Hugo, d'Unamuno a Joan Fuster –i perdó pel tàndem–, de Josep Pla a Paul Valéry, no falten citacions lapidàries que afirmen com a única pàtria o identitat visible la que es vincula a l'esperit d'un idioma. Però la persuasió retòrica sol ser un recurs fàcil quan ens falta munició conceptual. Mirem, per tant, quina consistència té aquest succedani de l'ànsia identitària que és la identitat lingüística.

En primer lloc, cal fer notar que parlem de *llengües* i de *sistemes lingüístics* perdent de vista que es tracta de grans abstraccions contingents. En efecte, això que anomenem emfàticament *llengua X* és una etiqueta superlativa que designa tres tipus d'elements: els repertoris formals, els àmbits de comunicació i les representacions simbòliques dels parlants. Les formes d'una llengua varien d'acord amb els canvis tem-

porals, espacials o comunicatius. Els condicionants sociopolítics, culturals i demogràfics determinen en cada context les necessitats comunicatives i la distribució de les varietats verbals. També determinen els patrons d'identificació del grup al voltant d'una varietat de referència.

Tot això és ben conegut, com ho és que les fronteres lingüístiques tenen a veure molt més amb la conformació política de les consciències individuals i col·lectives que amb les dades formals, pretesament objectives. La identitat lingüística resulta, doncs, una mena de trassumpte de la identitat col·lectiva i no pareix que es pugui fonamentar d'una manera més sòlida i incontestable que la ja referida identitat grupal. Es pot pensar que, a diferència de la identitat cultural o política, la identitat idiomàtica té una base molt més ferma, en la mesura que disposa d'un referent material. En efecte, una llengua es concreta en una tradició de textos, en uns usos actuals orals i escrits, en unes formes comunes i compartides. Ara bé, la identitat com a concepte té una denotació definida?

Potser no es pot respondre l'interrogant des de la lògica del terç exclòs. La identitat lingüística és de manera tangible; existeix perquè es fonamenta en l'autopercepció d'un grup de parlants, la *comunitat lingüística*, que se senten relligats entre si. La identitat de llengua es defineix intensivament mitjançant una sèrie de trets empírics que els parlants perceben com a fonament històric i expressió d'una voluntat col·lectiva. I, extensivament, la identitat es concreta en els membres de la referida comunitat de parlants a la qual dona nom. Notem que es tracta d'una tautologia perfecta: hi ha una identitat perquè es manifesta en una comunitat que la fa seua, i

aquesta comunitat se sent relligada per la pròpia identitat compartida.

L'aparent joc de paraules té, però, conseqüències pràctiques en la determinació política de les comunitats idiomàtiques. Com que la identitat, ho hem vist més amunt, funciona identificant (els nostres) i exclouent (els altres), és important inflar el nombre de parlants que integren una comunitat de llengües. Ara bé, la competència externa entre les llengües serveix per a dissimular les contradiccions internes. A l'igual que la identitat civil, la de llengua és una façana externa; que oculta un interior molt menys uniforme, com s'esdevé amb la identitat subjectiva. Posem-ne exemples.

L'omnipresència de l'anglès l'eximeix en part d'exhibir una poderosa comunitat internacional. No li cal, atès que ha esdevingut llengua planetària. Tanmateix, les dissensions hi són. I no sols entre els tres grans estàndards actuals: el britànic, l'americà i l'internacional, cadascun amb una variació interna més gran que no sembla. A més, l'antiga metròpoli no ha jugat massa net amb els súbdits de la Commonwealth. La diversitat lingüística d'aquests és valuosa al Regne Unit de portes enfora, però fa nosa de portes endins, encobrint el que en el fons és un rebuig racista inconfessable. Més cridaners són els casos de la *Francophonie* o de la *Hispanidad*. Les respectives llengües d'Estat fan servir una retòrica abrindada i hipòcrita a l'hora de sumar «efectius» mentre continuen estigmatitzant com a *patois* inferiors els dialectes antillans o africans, el francès *quebecois*, suís o belga o les jergues diverses dels *sudacas*.

Mirem ara com hem presentat la identitat lingüística de la comunitat catalano-

parlant. A l'efecte, hauríem de contrastar la identitat de llengua, i la identitat col·lectiva que genera, amb els resultats polítics. L'exercici entranya simplificacions abusives. Certament no es poden tractar en bloc les imatges externes i les autopercepcions estereotipades. Tampoc no es pot fixar en termes absoluts el grau de desenvolupament polític i d'avanç social de la llengua al marge dels interessos i les posicions dels l'observadors. Salvant, però, els esculls de mètode, acceptarem que una certa visió canònica s'ha imposat *inter nos*. Segons aquesta visió hem convingut que els catalanoparlants tenim una llengua comuna. Una llengua que, en allò essencial està ben normativitzada, i que té pendent l'extensió de l'ús social o, si es vol, que reclama urgentment una normalització efectiva. Ara bé, la reproducció d'aquest estereotip simplificador amaga una gran quantitat de processos socials, una diversitat d'expressions culturals, una disparitat d'ideologies i estratègies de representació dels grups i dels individus. El discurs de la identitat lingüística pot arribar a desvirtuar la identitat dels discursos.

La sospita té encara un corollari: no deu ser que hem anat suplint la manca d'identitat política amb una vehement insistència en la identitat lingüística? La qüestió és que la identitat lingüística pràcticament no s'ha discutit, tret que s'accepten com a arguments els bràmuls de la caverna secessionista valenciana. En part perquè és d'aquelles realitats difícilment conceptuals, en part perquè amaga interrogants incòmodes. De què serveix practicar la truculència aritmètica, posar-nos la bena quadrada als ulls i confondre el desig amb la realitat? Com es poden recomptar més de deu milions de

parlants formant part d'una comunitat prèviament definida, que s'hauria de constituir en tot cas com a meta i no abans d'efectuar el càlcul?

Però els desequilibris en la consideració igualitària de la identitat lingüística també es donen a casa nostra. La virulència del secessionisme lingüístic valencià ha eclipsat sovint la manca de vertebració del conjunt de la comunitat catalanoparlant. Ara bé, l'extensió dels prejudicis no coneix límits i es dona tant a les societats amb una relativa cohesió interna com en aquelles que pateixen dèficits de vertebració seculars. Potser ha arribat l'hora d'indagar a fons en la manca d'una consciència efectiva de comunitat idiomàtica en un ampli segment catalanoparlant del Principat i de les Illes Balears. Un tracte igualitari és un requisit indispensable perquè es materialitzi una comunitat de llengua real i no nominal. Almenys és un dels molts factors que ens ajudaria els valencians a superar vells complexos d'inferioritat i a retrobar els vincles identitaris perduts.

Encara afegirem un altre element de problematització al terme *identitat lingüística*. Hem recordat més amunt que una llengua és un sistema de relacions entre tres conjunts de factors: les formes, els usos i la consciència lingüística. És clar que tots tres elements coincideixen indistintament en la interacció verbal dels individus. A més, en situacions de contacte de llengües, els parlants disposen d'una gamma més o menys extensa de repertoris verbals. També és clar que, donada la varietat inherent a la comunitat de parla, la relació que mantenen els parlants amb la realitat lingüística és igualment diversa. Factors com l'origen personal, l'estatus, la professió, el nivell cultural, l'edat,

entre altres, intervenen en la modulació de la identitat idiomàtica que percep cada individu. Això vol dir que uns parlants tendiran a relacionar la llengua més amb les ocasions d'ús, uns altres més amb les formes i uns tercers més amb els valors simbòlics.

Per a la majoria dels parlants, i especialment per als més joves, la llengua és sobretot un instrument per a satisfer necessitats comunicatives. D'aquí que l'ocasional commutació de llengua que es pot fer a diari no es visca en cap cas com una pèrdua traumàtica o una deserció culpable, sinó que s'assumeix amb total naturalitat. No és el mateix cas el dels professionals de la llengua, siguen lingüistes, docents, publicistes o escriptors. Per a tots ells, la prioritat és la selecció de les formes, per tal com els continguts cognitius o vivencials que vulguen comunicar o els valors amb què pretenguin seduir o persuadir els parlants depenen de l'encert en la tria dels mots. Ara, la identitat lingüística és, per sobre qualsevol altra consideració, una lluita aferrissada amb els significats socialment construïts.

Això no lleva que l'eina expressiva es pugui triar i que no estiga condicionada per la identitat de naixement. S'insinua per aquí un territori vastíssim que ultrapassa les pretensions d'aquestes notes: el de les identitats literàries extraterritorials, poblat d'escriptors insignes. Alguns d'ells (Joseph Conrad, Franz Kafka, Elias Canetti, Vladimir Nabokov, Samuel Beckett, E. M. Cioran...) ocupen els capítols principals de la literatura contemporània. Hi ha encara un problema lligat a la identitat sobrevinguda per una llengua d'adopció. Es pot representar una cultura i la llengua que l'expressa mitjançant la literatura pro-

duïda en una llengua forana? En altres paraules, Joyce representa la Irlanda del primer terç del segle xx? I les narracions de Blasco Ibáñez o Gabriel Miró, expressen una part de les terres valencianes durant el mateix període del segle passat? I algunes novel·les d'Eduardo Mendoza, evoquen prou bé la Barcelona en què es gesta la societat de masses del Noucents?

En un tercer àmbit se situen aquells parlants que viuen la identitat lingüística com un problema, sobretot, de representació simbòlica. Per a ells la qüestió central no és la llengua en tant que capacitat de generar comunicació pràctica o crear sentit expressiu, sinó en tant que símbol o emblema del grup. Un símbol que es retroalimenta de la pròpia facultat de discriminar els parlants propis dels forans. Per a aquesta agudització identitària es poden trobar diversos principis causals. Un d'ells pot ser la compensació funcional que es dona en tot conflicte inter i intracomunitari. L'explicació és la següent. La manca d'ús d'una llengua, generalment a causa de constriccions polítiques, provoca en els altres dos àmbits (formes i consciència) efectes contradictoris d'atròfia o hipertròfia. En situacions anòmales, els inventaris formals o bé s'afebleixen i són progressivament reemplaçats pels equivalents d'una altra llengua o bé es repleguen en la prescripció més formal i en el conreu literari més artificiosos. Correlativament, la consciència lingüística es fa més i més magra fins arribar a l'anomia o s'exacerba i pren un biaix narcicista igualment irreal.

Segurament les raons històriques fan més que justificada la preocupació per la «pèrdua» d'identitat col·lectiva i lingüística. Notem, però, que la solució no es pot trobar en aquesta insistència a remarcar el

«fracàs» històric d'un poble o una comunitat idiomàtica. En contra del que es creu i es repeteix sovint encara, les possibilitats de redreçar el present amb argumentacions etnohistoricistes són gairebé nul·les. De la mateixa manera que la construcció de la identitat subjectiva no ajuda a l'emergència de la identitat civil, que s'articula amb uns altres paràmetres, els de la praxi social col·lectiva, el discurs de la identitat lingüística no pot restituir tautomàticament l'espai negligit de la llengua. A més, aquesta «pèrdua irreparable» tendeix a ocultar que, en l'economia lingüística, en el mercat de la comunicació, cal deixar a banda les identitats immutables i acceptar la disposició als pactes efectius i a la recerca de consensos.

Les identitats es viuen i no poden subsistir si només són verbalització d'experiències vicàries. Si creiem tenir identitat lingüística, però no podem viure-hi, estem presoners d'un miratge. Es pot defensar el dret inalienable a usar una llengua sentida com a pròpia sense cap altre argument que l'exercici d'una voluntat sobirana. Si la identitat lingüística només es pot viure com una experiència adolorida, sinuosament traumàtica, paga la pena buscar una causa millor. Comencem parlant de mals, de dolors, de contagis indesitjats, de malalties... i acabem obsessiots amb la idea de la mort lingüística. Si es té mal, si el dolor és molt intens, no es pot pensar bé. El dolor de llengua no és ni bon principi ni bon viàtic per a assolir el coneixement.

Davant de les objeccions dels incrèduls quant a l'existència de la identitat lingüística, un parlant convençut pot enarborar la gramàtica i el diccionari normatius com a prova fefaent que la llengua té una

corporeïtat identitària indiscutible. Fins i tot podria invocar Wittgenstein per tal de concloure que, al capdavant, les identitats no es poden dir, pertanyen gairebé a l'ordre de l'experiència inefable. Però són, per això mateix, immanents i es poden mostrar. També a l'empara del filòsof vienès podria argüir que, en el fons, les paraules només es carreguen de significat en l'ús dins un context. La qüestió és, com deia un altre gegant, saber qui mana, qui configura els contextos i qui imposa els significats.

A TALL DE CONCLUSIÓ: LA REDEFINICIÓ DE LES IDENTITATS

Això ens porta de nou a l'origen d'aquestes notes. La proliferació informativa dels *media*, i en part també de les altres instàncies del sistema cultural, ha posat de moda un seguit de termes vacus o poc fonamentats. Així, es pressuposa que hi ha cultures, llengües i identitats, com si aquests termes formassen part de les dades òbvies, immediates que se li subministren al ciutadà. Hem vist, però, que, per analogia amb les identitats individuals i de grup, les identitats lingüístiques són construccions mentals amb escassa base empírica. Parteixen d'estructures perceptives integrades en la psique humana i el seu dinamisme cohesionat es troba en la cruïlla de l'herència col·lectiva, els canvis històrics i la voluntat dels subjectes i les comunitats. No obstant això, el concepte està lluny de perfilar-se amb nitidesa i sembla pertànyer més aviat al domini dels simulacres compartits o les estratègies d'afirmació ritual sense contingut explícit.

També hem suggerit que l'obstinació amb què de vegades apareix en la bibliografia especialitzada, i fins i tot en els cursos públics, pot ser inversament proporcional a la vigoria amb què l'assumeixen o experimenten els individus i les col·lectivitats. Finalment, hem insinuat que la identitat lingüística catalana participa en aquest llinar de segle de les febleses inherents a tota construcció identitària i que, a més, la seua situació de dependència socioeconòmica i política és un estímul addicional perquè se'n redefinesquen els perfils i perquè, sense incórrer en la temptació etnicista, s'orienta el seu discurs envers l'eficàcia comunicativa.

Si tant la identitat subjectiva, rerefons de la identitat civil de l'individu, com la identitat política i cultural del grup són contingents i precàries, es pot esperar que la identitat lingüística siga alguna cosa més que una etiqueta prefabricada, amb referent imprecís? La pregunta pot semblar irreverent si no acceptem, ni que siga a tall de provatura, que les seguretats sobre les

quals creiem estar ben instal·lats es poden dissoldre a poc que les sacsegem. L'exigència d'autocrítica resulta imprescindible en una cultura com la catalana, que per mor del resistencialisme sense fissures, és remissa a l'autocrítica i sol tancar files al voltant d'unes poques conviccions primàries.

S'hi pot aduir que el moment no és oportú, que l'ofensiva reespanyolitzadora de la dreta en el poder demana l'adhesió incondicional a les creences de la tribu assetjada. Tanmateix, les crides a la mobilització no ens poden fer dimitir la crítica. Ans al contrari, intuïm que el reconeixement de les febleses argumentals ens pot mostrar camins oblics i estratègies inèdites. L'experiència històrica ens mostra que molts conflictes socials s'han resolt tan bon punt les parts en litigi han abandonat el conflicte frontal o hi han intervingut factors marginals capaços d'exercir un arbitratge eficient. Ho proposava Miquel Martí i Pol en un haiku bellíssim: «Perduts els símbols,/ ens queda el risc/ de creure més en nosaltres». □

els sentits del vi

Palau Robert

Centre d'Informació
de Catalunya

Passeig de Gràcia, 107
08008 Barcelona
Tel. 93 238 40 00
Fax 93 238 40 10

www.gencat.net/probert

Horari de visita:

dilluns de 16 a 19.30 h
de dimarts a dissabte
de 10 a 19.30 h
diumenge i festius
de 10 a 14.30 h

Visites concertades:

telèfon de reserves
93 292 11 71

Com arribar-hi:

Metro: línies 3 i 5
estació Diagonal
Ferrocarrils de la Generalitat;
estació Provença
Autobusos: 6, 7, 15, 17, 22,
24, 28, 33, 34, 68 i T1

Més enllà de Carner

PRESENTACIÓ

Al llarg de la primavera de l'any 2002 les planes dels diaris van ser escenari d'un intercanvi apassionat d'opinions i dicteris que preniem com a tema, en principi, la valoració de la poesia de Josep Carner. La polèmica, sens dubte, es prolongà fora del paper imprès, i hi va participar un estol atapeït d'escriptors i crítics. Feia temps que hom no veia res de semblant, tan agitat, en el panorama de les discussions literàries a casa nostra. D'entrada causà més d'una perplexitat. Per què Carner, i per què ara? Aviat, però, es va poder veure clar que la picabaralla prenia volada i que les qüestions que s'hi posaven en joc depassaven de bon tros l'estricta consideració de la vàlida pretèrita i actual de l'obra d'un poeta concret. Sota les aigües aparentment encalmades d'un establiment literari que la polèmica aconseguia sacsejar momentàniament, hi havia raons i arguments de fons que delataven un malestar difús, una certa incomoditat. Tot d'una assolia rellevància de símptoma. De fet, velles conteses pendents d'elucidació i de debat obert sorgien a la llum. Qüestions com ara la viabilitat del model lingüístic i literari consagrat, la migradesa i estretor del cànon català, la relació entre acadèmics i mundans o l'existència o no d'una mena de neonoucentisme primmirat que prolongaria vells vicis limitadors, han estat airejades i debatudes. Més enllà de Carner, la confrontació palesava un secret de domini públic: que cal repensar la tradició literària i obrir-se a una reconsideració del llegat històric en sintonia amb les necessitats actuals d'una literatura —i d'una cultura— que ha de trobar en els recursos propis, d'una riquesa molt més gran que no sembla, la base per defensar-se i guanyar la consideració que li pertoca. A partir, és clar, de criteris que qüestionen models unívocs i reduccionistes, massa fixats en maneres de fer pròpies d'un altre temps. Potser tot plegat, i especialment la qualitat de moltes intervencions i la pluralitat de veus, és un símptoma de vitalitat, que tindria a veure també amb el neguit de grups generacionals que volen trobar el seu lloc i que tenen coses a dir, una visió pròpia. Potser, per damunt d'això, és que les coses no estan tan clares i que una part de les nostres dificultats són autogenerades, i depenen de rutines mentals i encarcaraments evitables. Benviguda polèmica, doncs, com escriu Vicent Alonso en aquest dossier, que aplega tres mirades, ja una mica distanciades, i certament diferenciades, que tempten de recapitular els temes bàsics a debat i que aporten elements per a una valoració de conjunt. Perquè més enllà de l'episodi, hi ha raons per a pensar que ens trobem davant qüestions molt centrals i significatives sobre les quals caldrà continuar discutint.

Benvinguda polèmica

Vicent Alonso

Em demanen que escriga uns fulls a propòsit de la polèmica sobre Carner i accepte de grat. Mentre llegia els articles successius que a la premsa de Barcelona —a l'*Avui*, fonamentalment— insistien en aquesta baralla literària, mai no em van entrar ganes d'intervenir-hi. Sobretot, perquè no acabava de veure clar si es tractava d'argumentar a favor o en contra de determinades poètiques o d'aprofitar l'ocasió per airejar desacords més domèstics. De Carner, a més, què n'havia de dir? Poca cosa realment i en tot cas res que no s'hagués dit ja. Un poeta capaç d'emocionar-me tantes vegades com tantes altres m'ha deixat absolutament indiferent. I un escriptor que, mogut per interessos més aviat personals, he acabat admirant més per *Les bonhomies* que per qualsevol altre dels seus textos. I tot plegat, el que jo puga dir sobre Carner, o sobre qualsevol altre poeta, mai no tindria ni la més mínima intenció de contribuir a ordenar el món literari de criteris canònics.

És lògic, doncs, que ara, quan comence aquests fulls, em pregunte si «escriure sobre» no és una altra forma d'intervenció.

Només puc dir que no m'agradaria que així fos perquè la meua intenció es redueix a, llegits els articles successius, intentar traure alguna conclusió sobre el tot. Vistos un a un, mentre la polèmica s'esdevenia, no eren el mateix. Ara, la distància ens permet anar més enllà de dades circumstancials i facilita enormement la valoració del conjunt. Deixem-ho clar: una manera com una altra de fer trampa, perquè en el brogit de la batalla és difícil escoltar els crits del altres i ningú no té temps ni ganes de parar-se a entendre. No debades, a mesura que la polèmica s'allunyava del soroll inicial, es feia més fàcil llegir paraules més equilibrades, que fins i tot corregien o precisaven judicis anteriors.

Potser, per això, em sembla que un article com el de Miquel de Palol a *La Vanguardia* («Entre Pla y Carner», 30-X-2002), quan ja tot havia passat i només en quedaven recialles més o menys substancials, em podria servir per iniciar el camí de la revisió del conjunt. La contribució de Palol és també una mena de valoració del conjunt i conté afirmacions de pes. Aquesta, per exemple: «La necesidad de los catalanes de tomar a Pla como mascota intelectual —y de forma subsidiaria o secreta a Carner— debiera llevar a reflexión sobre una literatura construida —o deconstruida— a base de adhesiones inquebranta-

Vicent Alonso és escriptor i professor de la Universitat de València. Recentment ha publicat *Les paraules i els dies* (Bromera) i el poemari *Del clam de Jasó* (Eumo-Cafè Central)

bles al pensamiento único. Hasta hace poco era inimaginable un poeta no carneriano y un literato que pusiera a Pla en tela de juicio. El pequeño fascismo de opinión ha sido practicado de forma sistemática, cainita, con ahínco y con escasas excepciones desde páginas de crítica, desde consejos de redacción de editoriales, y desde las cátedras de literatura». És clar que Miquel de Palol dispara amb pólvora de rei i al centre mateix de la línia de flotació. I amb això posa damunt la taula la qüestió central d'una polèmica que, com és natural, s'ha vist sovint desvirtuada per afirmacions laterals i molt més domèstiques.

Excedeix el propòsit d'aquests fulls esbrinar si té fonaments, o no, l'adhesió al pensament únic que, segons Palol, caracteritza la cultura catalana i, en cas de tenir-los, si les raons van o no més enllà de les limitacions inherents a aquesta mateixa cultura. Però convé recordar que la necessitat de les mascotes intel·lectuals és més alta com més petita és la cultura de què es tracte. I *petita* hauria de llegir-se ací en termes no necessàriament quantitius, perquè una cultura com la nostra, *empetitida* per raons que ara no cal exhibir, ha hagut de patir dolorosament allò que Lluís V. Aracil batejà un dia com la «síndrome de cultura oprimida». Pense que la necessitat de les mascotes intel·lectuals és també una conseqüència directa d'aquesta situació. Als valencians que coneixem més o menys la nostra història cultural recent, la dels darrers trenta anys del segle XX, no ens costa esforços entendre fins a quin punt figures com les de Manuel Sanchis Guarner, Vicent Andrés Estellés i Joan Fuster representen una mena de trident simbòlic, sota el poder intel·lectual dels quals ens hem anat aixoplugant fins al punt que alguns

encara no s'han atrevit a traure el cap del seu mantell protector. I encara més, tots sabem dels esforços d'altres per anar ocupant les places que el pas inexorable del temps ha deixant vacants. Que Pla o Carner, o tots dos alhora, com suggereix Miquel de Palol, tinguen agrupacions de fidels tan ben organitzades potser no es deu tant a la voluntat de mafiejar, si se'm permet el verb, com a l'acceptació submissa de la mascota de torn, capaç d'amagar totes les nostres mancances. I en això poc importa que el referent simbòlic es diga Carner o Pla, Espriu o Estellés. El que importa és la mateixa existència del símbol, entesa des de l'òptica més empobridora, com constatarem després a propòsit d'alguns elements de la famosa polèmica. De fet, entre els poetes valencians, la polèmica sobre Carner no ha tingut ni la més mínima incidència, però no hauria estat així si el símbol invocat hagués estat Estellés o, si no només parlàvem de poesia, Fuster. A València, ni Carner ni el carnerianisme mai no han tingut fidels tan devots com alguns denuncien que ha passat en altres llocs del territori lingüístic. Per això, llegir-li a Sam Abrams («Que la somnio completa», *Avui*, 31-III-2002) que des de «faccions reduccionistes i dirigistes com el carnerianisme [...] es menysprea la poesia valenciana perquè fa olor d'heterodòxia ja que Carner no va quallar gairebé gens a València» és més aviat un elogi desmesurat. Vull dir que per ací baix sempre havíem pensat que el menyspreu, tantes vegades innegable, tenia a veure amb formes més cruels de l'oblit, les que et redueixen a una simple quota sense la molèstia d'haver-te llegit prèviament per tal d'adscriure't a qualsevol corrent estètic.

Al costat de l'afirmació sobre l'adhesió increbantable al pensament únic i la ne-

cessitat de les mascotes intel·lectuals, l'autèntic moll de la qüestió, Palol es queixa d'una polèmica que n'ha defugit el debat i que ha derivat en plantejaments de conflictes personals gens aconsellables: «¿Qué queda más allá de las anécdotas personales, por ejemplo, del reciente inicio de polémica sobre la presencia y el significado de Carner en la literatura catalana actual? Como siempre, una vez puesto en marcha el mecanismo, lo único que podía tener de interesante, la indagación de fondo, se ha diluido entre las ojerizas particulares, con un agravante que una vez más pone de relieve la pobreza del foro literario: los que debían polemizar, los principales destinatarios de la invectiva anticarneriana, han despreciado el debate inhibiéndose y dejándolo en manos de subalternos que no hacen otra cosa que repetir lo que dijo papá». Certament, hi ha hagut primeres espases que han defugit el debat. Potser totes elles convençudes de l'eficàcia del Calderón de la Barca «Respóndate retórico el silencio»— que adduïa Marta Pesarrodona en una referència quasi amagada a la polèmica («La nova primavera», *Avui*, 15-V-2002). Però a això ja estem massa acostumats. Les primeres espases, sobretot quan tenen alguna cosa a veure amb instàncies acadèmiques, combreguen d'una certa tendència malsana a defugir els debats de la més rigorosa contemporaneïtat. Sens dubte, es tracta d'una de les formes del menyspreu, però és també l'expressió de la creença, més o menys fonamentada, que els debats acadèmics necessiten del temps i la distància suficients perquè esdevinguin profitosos i, a més, tribunes adequades. En tot cas, la qüestió de fons plantejada a propòsit de Carner no és ni molt menys nova i és una veritat com un tem-

ple que hi ha diaris que no es distingeixen precisament per publicar exclusivament blederies de *fast thinkers*. Per això, un té la sospita que en aquest cas es tractava més de menyspreu que no de prudència acadèmica.

Amb tot, estic convençut que Palol exagera. Vull dir que ni la qüestió de fons ha estat bandejada del tot ni és cert que hagen callat tots els que, primeres espases o no, tenen coses importants a dir sobre el carnerianisme i la literatura catalana contemporània. Només ens cal un pas endarrere en el temps de la polèmica per veure l'article de Josep Miró i Ardèvol («L'atzucac de Catalunya», *Avui*, 20-IX-2002) i la contestació, una setmana després, de Sebastià Alzamora («Elogi del xitxarel·lo», *Avui*, 27-IX-2002). Que l'existència dels símbols, de les mascotes intel·lectuals, es plantege com un tret definitori de l'essència del catalanisme, com fa Miró i Ardèvol, és també plantejar el tema de fons. I que Sebastià Alzamora s'hi rebel·le dona compte que en el seu manifest anticarnerià inicial («Josep Carner: el príncep a la picota», *Avui*, 18-III-2002) hi havia alguna cosa més que voluntat d'*épater* o desig de protagonisme.

Potser l'essència del catalanisme tal com l'entén Miró i Ardèvol—arrel espiritual cristiana, necessitat del cànon, reivindicació del civisme, ineludible recuperació del passat— ja fa a hores d'ara olor de naf-talina, però tots sabem que versions més *lighths* tenen encara vigència, les que no acaben d'entendre com es poden posar entre parèntesis determinats símbols sense atacar l'essència del catalanisme. Confesse que m'ompli de benestar espiritual llegir en l'article d'Alzamora que «les ideologies, les creences i les societats no es destrueixen

per l'acció dels xitxarel·los, sinó ben al contrari: s'enriqueixen, creixen, milloren. Allò que fa malbé els sistemes de pensament i d'organització social és la intransigència intel·lectual, la curtedat de mires emocional i l'integrisme grupal o tribal, sigui ideològic, religiós o de qualsevol altre tipus. I sembla mentida, però a començaments de tot un segle XXI, i en vista dels esdeveniments i d'alguna de les idees i de les persones que dirigeixen el món, es fa imprescindible recordar això amb veheència». Per això, en el curs del debat al bar Original, on segons contava Ada Castells («Quan Carner somriu des del Paradís», *Avui*, 6-IV-2002) es reuniren un bon grapat d'escriptors desitjosos de continuar la polèmica per altres mitjans, Sebastià Alzamora no amagà cap intenció: «Quan el tòtem es toca, la terra trontolla».

En el mateix centre de la batalla, l'afirmació de Bernat Puigtobella: «Jo no sabria ser català sense ser també carnerià» («De la vaca cega a la mula morta», *Avui*, 26-III-2002), hauríem de situar-la en aquest context perquè, a pesar de les precisions del mateix Puigtobella en una carta al director (*Avui*, 4-IV-2002), és una bella manera d'expressar la identitat del símbol amb la pura essència del catalanisme. I la pregunta d'Enric Sòria a propòsit de l'afirmació de l'editor d'Empúries, «Vol dir que Carner és un imperatiu categòric de la pàtria?, o és una cosa genètica?» («Jonàs i la balena (alegre)», *Avui*, 1-IV-2002) demana respostes que necessàriament tindran a veure amb el moll de la qüestió. Així ho veia també, des de Mallorca, Bartomeu Fiol quan, tercerejant en la polèmica, afirmava que «la revisió que ens cal i que ha estat massa demorada és una revisió del pensament culturalment correcte,

una revisió de les idees predominants en els cenacles literaris –en l'Establishment amb la paella pel mànec més o menys– i no sembla gaire plausible centrar-la en la valoració de l'obra carneriana» («Revisió de debò», *Diari de Balears*, 9-IV-2002), o quan, fent-se ressò de l'afirmació de Puigtobella, afegia que «la catalanitat –o qualsevol altra condició nacional– no pot reduir-se mai al gust o a la passió per l'obra d'un determinat autor» («Repensar la nostra escriptura», *Diari de Balears*, 12-IV-2002).

No puc, doncs, estar d'acord amb els qui, com Palol, opinen que la polèmica ha estat estèril. Una altra cosa és que tinga o no conseqüències d'importància. Però alguna cosa es mou en la superfície de la realitat cultural catalana perquè els qui tenen com a objectiu interpretar-la s'adonen de la urgent necessitat de posar entre parèntesis esquemes i actituds que ja mereixerien una revisió urgent. I si Carner, com la majoria ha acceptat d'entrada o amb matisacions posteriors, no ha estat ben bé l'objecte de la queixa, sinó un cert carnerianisme, tampoc no se'ns hauria d'escapar que la polèmica ha posat damunt la taula idees sobre la poesia de Carner i sobre la poesia en general d'un interès innegable.

Així, l'article d'Enric Casasses («Del principat poètic», *Avui*, 11-IV-2002), oblidava l'assumpte central a debatre, però formulava enèrgicament raons substancials per justificar l'emoció que provoca la lectura de la poesia de Carner, i que alguns li neguen. Una emoció que sense dubte el porta més enllà de la simple i formal filigrana per convertir-se en «un bisturí de la sensibilitat que et talla les venes sense ferir la pell». Em sembla que quan Casasses remarcava, a propòsit dels acaba-

ments cristians d'alguns poemes de Carner, que «li són imprescindibles per dominar uns vertígens espirituals com n'hi ha hagut molt pocs. I potser més que dominar-los, sobreviure-hi» argüïa exactament contra un dels punts neuràlgics de l'atac.

Això mateix podríem dir de l'article que Narcís Comadira publicà a *La Vanguardia*: «J.C.» (27-VI-2002) i que és també una peça clau de la polèmica. Perquè Comadira, que només al·ludeix a allò del *Nabí* com un «nyap il·legible», després de manifestar la seua admiració per Carner, deriva el seu article cap a la demostració exemplificada d'un fet substancial: la poesia de Carner «actua sobre la vida perquè pren els seus motius de la vida. De la vida senzilla de la gent, de l'entorn on ell va viure, de la naturalesa, dels arbres i les bestioles d'aquesta naturalesa, de les il·lusions dels homes i les dones». I des d'aquests motius, senzills només en aparença, Carner és capaç d'arribar fins a l'artefacte que anomenem poema actuant com ho fan tots els grans poetes, és a dir, «formalitzant la seva experiència del motiu, encabint-la en el llenguatge amb saviesa i talent. Saviesa humana que sap veure, amb una seguretat indefectible, allò que és substancial i allò que és accidental. Talent que actua en la visió i en la llengua. Visió i llengua es confabulen en el to, i deixant-se informar per aquest to, recollint aquella saviesa, desemboquen en l'esclat d'un vers, en la meravella de sentit d'un poema». Tota una concepció de la poesia que, tot seguit, Comadira exemplifica en el cas del poema «Acàcies, pomeres», inclòs a *Arbres*.

Ens agrada o no, Comadira dóna resposta així a un dels moments de la polèmica que dirigia la discussió cap a maneres de fer diferents en poesia i que posava a

Carner com a representant d'una poètica molt més preocupada pels aspectes formals que no pels que deriven de determinats continguts vivencials. De fet, cap dels qui hi han intervingut ha posat en dubte la poderosa contribució de l'autor del *Nabí* a la llengua catalana, però gairebé tots els qui l'han atacat el posen com a paradigma d'una poesia allunyada de l'experiència i que té, ho dic amb paraules d'un dels articles de Sam Abrams («Que la somio completa», *Avui*, 31-III-2002), «la llengua i la forma poètiques com a finalitats en si». Insistir ara en la unió indescribable de contingut i recursos lingüístics em sembla del tot innecessari, però remarcar que al llarg de la polèmica aquesta qüestió s'ha plantejat, i amb la voluntat de prioritzar un o altres, és d'un gran interès perquè, en el fons, les poètiques han estat sempre, són i seran afortunadament plurals i gairebé totes tenen alguna cosa a veure amb aquesta prioritització.

Potser per això, crec que una altra de les afirmacions de l'article citat de Sam Abrams fa diània: «altra vegada es vol retenir l'estètica de Carner en qüestions lingüístiques i formals com a via única i valor absolut, en lloc d'una opció parcial i concreta». Deixem a banda si l'afirmació de Sam Abrams defineix com cal l'estètica carneriana o si, com suggereix Comadira amb l'exemple d'«Acàcies, pomeres», hi ha més aviat la proposta de fondre en un tot indissoluble forma i contingut, perquè el que realment interessa subratllar és la necessitat d'admetre la riquesa i diversitat de propostes i no elevar-ne una a la categoria d'única via possible. No debades, Àlex Broch intervenia («Carner, on és el problema?», *Avui*, 20-V-2002) per remarcar que «quan defensem Carner, defensem un mo-

del estètic de base clàssica amb tots els atributs que el caracteritzen i on contenció, mesura i equilibri, ordre expositiu i elaboració formal dominen sobre d'altres components estètics. I, també, sovint, quan ataquem Carner defensem una pulsíó, una vivència i una intensitat que impliquen directament el jo poètic amb l'expressió i el lèxic escollit, és a dir, una actitud vitalista i directa –sense pantalla ni distància– sobre una altra actitud on domina una objectivitat de referent –correlat objectiu, en diuen els carnerians–, major contenció de la pulsíó i una distància entre la persona poètica i l'objecte poema». Broch insistia lúcidament sobre el fet que, en el fons, la polèmica sobre Carner ha estat una polèmica sobre models diferents d'entendre la poesia i també deixava ben clar que mai ningú, combregant apassionadament amb un d'ells, no podrà demostrar que cap dels altres no és possible.

Sembla, doncs, que cal entendre també la polèmica, fet que Sam Abrams («Duent cavalls a l'aigua», *Avui*, 25-IV-2002) tampoc no ha deixat de subratllar, com la manifestació de la voluntat d'alguns joves escriptors per fer valer la seua pròpia poètica: «ha arribat el moment de canvis substancials en el panorama literari i el cànon, canvis que arriben després d'anys de quietisme i immobilisme (pràcticament des que es va repartir el *pastís* del món cultural just després de la Transició). I, evidentment, hi ha molta gent preocupada pel seu lloc a la processó». Sens dubte hi ha tanta preocupació entre els qui podrien ser obligats a canviar de lloc com entre els qui demanen a crits portar ciri per primera vegada i en lloc privilegiat. Però en tot cas, i més enllà d'aquestes preocupacions tan naturals com desvergonyides, la polè-

mica manifesta la voluntat de reclamar atenció sobre una manera d'entendre la poesia que, com deia Broch, per a afirmar-se dirigeix tots els dards possibles al paradigma de la poètica contrària. Sobretot perquè en la nova poètica que es proposa, el model de llengua és una peça clau. «Hem tractat amb tanta cura la llengua que tenim una llengua per no dir res», ha dit Hèctor Bofill («El domini de la llengua», *Avui*, 17-VI-2002) en un article que situa perfectament la reivindicació. De fet, la qüestió del model lingüístic era un dels punts claus de l'article inicial de Sebastià Alzamora («allò que espero que faci un poeta no és dominar-lo, sinó violentar-lo, explorar-lo, enriquir-lo...») i el podem veure més o menys remarcat en els que seguirem. Sòria, per exemple, a l'article que ja hem citat, insistia que Alzamora «no defensa un model de llengua planer, sinó un de poèticament eficaç i per això pot demanar més les poderoses traduccions de Riba que les molt clenxinades invencions de Carner». És clar que violentar i enriquir una llengua n'exigeix un domini, però allò que importa és més aviat fins a quin punt determinats models de llengua catalana, forjats ja fa un bon grapat d'anys, continuen sent vàlids a hores d'ara i si, el que encara és més important, aquests models no han estat sempre més al servei de rigorosos i alambinats ultraperfeccionismes que han acabat minvant les eficàcies comunicatives, i poètiques. La qüestió no és nova i ja s'ha remarcat, massa fins i tot, com els escriptors catalans dels primers anys del setanta, carnerians o no, tenien una dependència excessiva d'una normalitat lingüística que entre nosaltres no ha estat capaç de caminar paral·lelament als canvis brutals dels darrers anys. No és gens

estrany que els joves que reclamen portar ciri a la processó, i en lloc de privilegi, facen d'aquesta nova manera d'entendre el domini de la llengua un punt clau.

Vistes així les coses, el profit de la polèmica té a veure també amb el fet, assenyalat per alguns, de la bondat d'experiències semblants. Des de Josep Piera («Al marge, o no tant, de Carner», *Avui*, 15-IV-2002) que l'ha qualificada de «deliciós guirigall poètic» fins a Màrius Sempere («Crítica de la raó impura. Poesia», *Avui*, 11-V-2002) que s'hi declarava a favor perquè «és saludable –sobretot defensant posicions literàries– que la gent s'estiri els cabells». És cert que no tots els articles de la baralla s'han escrit amb voluntat de defensar posicions literàries –una precisió fonamental de Sempere–, però és cert també que la literatura no és cosa només de posicions estètiques. Polemitzar, des de l'angle d'aquestes posicions o des del punt de vista que contempla els condicionaments socials en què han de concretar-se, no deixa de ser un símptoma de vitalitat, com gairebé tothom ha assenyalat. I no han faltat fins i tot precisions sobre la qüestió que, al meu parer, enriqueixen el debat. Em referesc concretament a afirmacions concretes de Sam Abrams i de Jaume Cabré. Aquell dient que («Duent cavalls a l'aigua», *Avui*, 25-IV-2002) l'actitud «del “no toquem res”, del “no diguem res” en el món literari és, al capdavant, un subapartat força amagat del victimisme català», i aquest («De llibres i polèmiques», *Avui*, 6-V-2002) introduint un punt de vista gens menyspreable quan remarca que «som una literatura viva no perquè polemitzem sinó, sobretot, perquè hi ha gent que, al marge dels exabruptes legítims de tot lector, s'entesta a crear de zero amb la paraula viva, si

és que té aquesta capacitat de donar ànima al llenguatge».

A propòsit de l'afirmació de Sam Abrams, només em passa pel cap afegir-hi que l'actitud que vol denunciar va molt més enllà del victimisme. S'adiu perfectament amb aquelles posicions, cada vegada més assumides, que han renunciat definitivament a les mirades crítiques en favor d'un confort espiritual –i sovint material– del qual només es beneficien els qui les defensen. I és rigorosament cert que el victimisme, que no és un tret exclusiu de la cultura catalana, sempre acaba configurant una manera de veure el món gens procliu a l'exercici tan saludable de l'autocrítica.

L'afirmació de Cabré ens ajuda a situar el fet de polemitzar en el lloc que li pertoca. Al capdavant, té tota la raó quan precisa que la vitalitat d'una literatura depèn en darrer terme dels creadors, no dels qui fan de la creació l'objecte del seu discurs. En aquest sentit, també aquest «guirigall poètic» ha estat tan «dolç» com el qualificava Piera. Vull dir que també ha servit per posar damunt la taula alguns dels temes clau de la reflexió sobre la mateixa literatura, del dret de tothom a dir la seua i de la bondat de l'actitud que fa d'aquesta reflexió una peça clau de la vitalitat d'una cultura. Una cultura sobreviu en la mesura que el procés creatiu inicial s'eixampla pels camins de les lectures crítiques i de la seua expressió per a tornar de nou al mateix acte creatiu i enriquir-lo. I en aquesta direcció, sempre van bé reflexions com les d'Oriol Izquierdo («Crítics i lectors», *Avui*, 6-IV-2002) que reclamen lectors sense prejudicis i crítics capaços d'enfrontar-se ells mateixos amb els textos. L'article d'Izquierdo suggereix l'actualització d'un

altre vell debat, el del paper de la crítica, que hauria de delimitar territoris i proposar objectius d'interès per a tots els qui d'una manera o altra ens preocupa la supervivència de la nostra cultura. A alguns els costa d'acceptar que tan crític és qui s'atreveix a expressar opinions en una carta al director d'un diari com qui, carregat de més o menys erudicions historiogràfiques i estètiques, dicta les seues classes des de qualsevol tribuna universitària. D'altres obliden amb freqüència que a tots ens va bé distingir entre les opinions de simple lector i les que s'expressen a partir del coneixement de certes causes. I tots tenim motius fundats per pensar que si la veritat sempre és d'una complexitat que espanta, encara més la *veritat literària*, massa lligada a la subjectivitat del gust perquè mai, i afortunadament, no puga convertir-se en una ciència exacta. Des d'aquesta manera d'entendre la reflexió sobre la literatura encara s'agraeixen més les aportacions a la polèmica d'un carnerià convençut com Jaume Subirana («Escapar un fantasma, esberlar un carner», *Avui*, 4-IV-2002) que, contra el que s'ha dit en abstracte dels fidels del Príncep, afirma contundent: «Si el Nabí encara es pot o no es pot llegir ho ha de dir cada lector. [...] Que l'obra de Carner és superficial és una veritat a mitges tan subtil com la dels que sostenen que Verdaguier és un carca, que Morandi és repetitiu o que Mozart només juga: l'apreciació (i la valoració) de la transcendència, de l'originalitat o del joc són tan subjectives que val més no embolicar-se per aquesta banda».

Amb tot, exageren els qui consideren que la polèmica ha estat estèril. Tenen tota la raó quan afirmen que ben mirat no hi

ha hagut assumptes nous a debatre, que tot sonava a *déjà vu*. Però això és exactament el que la fa menys estèril perquè és tot un símptoma que perduren els problemes, dissortadament no resolts com a conseqüència de versions anteriors de la polèmica. I que la llebre l'haja alçat de nou un escriptor que, a més, ocupa un càrrec polític no és, com s'ha encarregat de recordar-nos Jordi Gàlvez («¿Què ens ha agafat ara amb Carner?, *El País*, «Quadern», 11-IV-2002), una qüestió sense importància: «El delegat del Llibre de la Generalitat de Catalunya, mentre estigui a sou dels ciutadans, no pot parlar malament de cap llibre, ni de *Nabí* ni del *Patufet*. Un escriptor llogat pel Govern perquè defensi els llibres no pot tenir opinions personals, com tampoc no poden tenir-ne els militars. Ni ningú de l'Institut Català de la Dona pot ser misogin. Ni a títol personal. I a més a més, Alzamora només pot parlar com a escriptor si parla també com a polític: són visions indissociables perquè al capdavant és ell qui ha triat la política, i no a l'inrevés».

Ni mirant-m'ho des d'aquella altra limitació, que sovint ens atribuïm i que alguns descriuen com l'obligació de fer tots els papers de l'auca, jo no hi puc posar cap objecció. La política té aquestes coses. La retòrica que exigeix obliga a deixar en estat letàrgic les reivindicacions apassionades. Només se m'acut que si tot plegat i com deien les notícies de premsa el guirigall ha fet augmentar les vendes dels Carner, Sebastià Alzamora, amb el seu intent de posar el príncep a la picota, ha aconseguit l'endimoniada filigrana de complir alhora com a poeta i com a delegat del llibre. Benvinguda, doncs, la polèmica. □

D'una cultura acomplexada

El model literari unívoc i el cànon accidental de la literatura catalana moderna

Sebastià Alzamora

*La vida contemplativa és amb freqüència miserable.
Cal actuar més, pensar menys i no mirar-se viure.*

CHAMFORT

Una consideració prèvia: l'autor del text que segueix no és ni pretén ser un teòric, ni tan sols un estudiós professional ni *amateur* de la literatura catalana. L'autor de les notes que llegireu a continuació demana ser interpretat com un lector i un escriptor que, amb major o menor fortuna, s'ha format i duu a terme la seva tasca creativa dins d'aquesta literatura. Per tant, he de confessar que preferiria estar llegint els textos dels meus antecessors o dels meus coetanis, o intentant escriure les meves pròpies obres, en lloc d'entretenir-me a plantejar un seguit de preguntes i d'observacions –no espereu res més– que, en el millor dels casos, rebran per resposta el

silenci, i, en el pitjor, algun exabrupte escadusser. Tot plegat, molt poca cosa. Per què fer-ho, doncs? Sens dubte hi haurà qui ho atribueixi a alguna motivació interessada o retorçada, d'aquelles que parlen amb més eloqüència de la baixesa moral de qui les formula que de cap altra cosa. Per això diré d'entrada que, vista i comprovada la tendència gairebé unànime del nostre *establishment* acadèmic a refugiar-se dins l'obstinada arrogància del silenci, dins la tossuda displicència d'una agrafia que es vol olímpica («no val la pena dir-ne res», és la invariable resposta que deixa anar el professor o el catedràtic de torn sobre qualsevol qüestió crítica viva, mentre s'afanya a refugiar-se dins les seguretats de taxidermista que troba dins l'historicisme positivista) i que acaba resultant desoladora, bé cal que els lectors assumim de tant en tant –què hi farem– certes funcions de suplència.

La tesi que aquí es proposa és la següent: el de la literatura catalana moderna és, encara, un cànon accidental. Això és: un cànon construït no tant en funció

Sebastià Alzamora (Llucmajor, Mallorca, 1972). És autor dels llibres de poesia *Rafel* (1994, premi Salvador Espriu per a poetes joves), *Apoteosi del cercle* (1997) i *Mula morta* (2001), així com de les novel·les *L'extinció* (1999, premi Documenta) i *Sara i Jeremies* (2002, premi Ciutat de Palma de Narrativa). Ha exercit de crític literari a diversos mitjans escrits, i és col·laborador habitual de les emissores COM Ràdio i Catalunya Cultura, així com del diari *Avui*.

del valor literari discernible en els textos com en relació amb els accidents que han envoltat la creació d'aquests textos. Així, la valoració de la figura històrica –i, per tant, cívica i humana– dels autors s'ha anteposat a la de les seves obres llegides una per una i/o en conjunt. Per altra banda, els avatars històrics, polítics i socials que ha viscut Catalunya en els últims cent anys i escaig, que en principi no haurien de constituir més que *l'entorn* dins el qual es produeix la creació literària, han estat sobredimensionats fins a convertir-se en *pre-judicis*, elements previs a tenir en compte abans de tota consideració estètica, i, per tant, causants d'una profunda, permanent i pasmosa distorsió de criteri. El resultat (visible en textos i manuals acadèmics, en col·leccions de les *millors obres de la literatura catalana*, en els procediments metodològics seguits en la confecció d'una munió d'antologies i en la infatigable repetició, a càrrec del personal del gremi de les lletres, de tot un seguit de llocs comuns i d'idees preconcebudes) és un cànon que dona fe no tant de l'excel·lència literària catalana com dels nostres traumes col·lectius, com a cultura i com a país. Encara més: ni tan sols es tractaria tant d'un cànon (és a dir, una selecció ordenada que obre la possibilitat del qüestionament i del debat permanents) com d'una galeria de figures pretesament tutelars i incontrovertibles que delaten la persistència no ja d'una «escola del ressentiment» –com anomena Harold Bloom els corrents crítics que se centren en la producció literària de col·lectius històricament exclosos o marginats–, sinó d'una veritable tradició de l'acomplexament.

Encara avui ens hem hagut de sentir dir que la literatura catalana no gaudeix de

prou solidesa com per resistir les dissensions internes, les quals serien altament perjudicials per a l'acompliment, algun dia, del projecte ja fantasmagòric de la *normalitat* cultural. Aquesta idea, prou arrelada, és terrible pel que té de simptomàtica: ens recorda que la cultura catalana és encara una cultura acomplexada per la seva feblesa, la qual actua com a coartada d'una visió possibilista i a la curta de la creació literària, i com a pretext per a un exercici de la crítica que, o bé no va més enllà del mercadeig de filies i fòbies que la majoria de les vegades ni tan sols freguen l'epidermis dels textos (deixant-los travats en la pura i simple condició d'objectes immediats, orfes de cap lectura dialèctica que els permeti transcendir la condició de novetats editorials), o bé s'escuda en els procediments i les argumentacions brindats per la filologia i la història, sense gairebé mai atrevir-se a entrar dins els àmbits de l'estètica, el pensament artístic i l'especulació filosòfica.

El complex de feblesa de la cultura i la literatura catalanes té, no cal dir-ho, una arrel d'índole política. El fonament cristià del catalanisme polític, que tradueix la consigna de parar sempre l'altra galta en la sempiterna estratègia del pactisme (per cert: on es troba la línia divisòria entre el pragmatisme pactista i la davallada, sovint del tot gratuïta, de pantalons?) troba la seva correspondència exacta en la voluntat ordenadora, classificadora i classista que ha regit la configuració de les línies canòniques de la literatura catalana del segle xx. D'aquí aquesta tendència, tan catalana, a pensar-nos i contemplar-nos abans que a realitzar-nos i relacionar-nos (i remeto a la màxima de Chamfort amb què m'he permès d'encapçalar el present article).

D'aquí, també, aquesta preferència instintiva tan pròpia d'una cultura acompanyada, que consisteix a fer passar el gest ordenador (que porta en si mateix els avantatges d'una aparent correcció política, d'una aparent neutralitat presumptament civilitzadora) per davant de l'impuls creador, el qual per força resulta crític, quan no dissolvent (recordem que l'adjectiu «crític» deriva del substantiu *crisi*, el qual, en la seva etimologia, no vol dir res més que «canvi»). El resultat és una atmosfera conventual i vicària que ajorna les qüestions pendents al dia hipotètic en què la resta del món ens tracti com ens mereixem, una peixera de líquid amniòtic dins la qual hi suren feliços els mediocres i els espavilats, car hi troben l'estat d'ànim exacte tant per fer-se excusar de les seves moltes mancances com per fer-se premiar amb escriure les seves eventuals, per bé que minses, aportacions. I sobretot, no ens n'oblidem, per submergir-hi (si pot ser, fins a l'ofec) les figures que, per les seves majors i millors aptituds, són percebudes com una amenaça, una presència desestabilitzadora, o, ras i curt, una dissidència. Ha estat i és aquest el pensament que ha subjagat en la constitució dels nostres *consensos* sobre literatura, una mena de consensos que han convergit –sobretot en la més recent etapa democràtica– en el miratge forçós de la bassa d'oli, de la literatura catalana com un *hortus conclusus* harmònic, invariable i inqüestionable, de l'escenari asèptic, amable i acrític, dins el qual, com és de suposar, s'hi han hagut de moure amb força dificultats tots aquells que han volgut, pogut i sabut excel·lir, i que val a dir –contra la cantarella penosa dels qui insisteixen a invocar els arguments de la feblesa– que han estat i són

molts. Potser val la pena recordar-ne algunes mostres, d'aquestes dificultats. Prenguem-nos per exemple quin és el contingut polític i moral del sarcasme de Verdaguer quan, referint-se als seus difamadors, escriu: «Al principi volà entre ells la diabòlica idea que aquell que em fa més mal fóra el que faria més bé, i molts se volgueren lluir fent una obra de bé completa i insuperable sobre mes espatlles». Meditem a què es devia referir Josep Pla el 16 de gener de 1924, quan des de Berlín li escrivia a Carles Riba el següent (transcrit literalment): «Escribume parlant-me de tot, sobretot de la situació política, que es en el fons, avui com avui, l'únic problema de Catalunya. [...] Ens ho han reventat tot amb un cop de pluma i ho han fet els mes poc intel·ligents. Ja han pres la cultura oficial i demà si es lleven de mal humor, ens poden pendre l'altre.» I encara, en una altra carta datada quinze dies després: «Catalunya es un país sense polemica i la crítica esta podrida per tota mena de febleses i de respectes». Pensem en la bel·ligerància de Gabriel Ferrater quan, en el seu llibre *La poesia de Carles Riba* descriu el tracte dispensat per Cambó a l'autor de *Les elegies de Bierville* (per la seva feina ingent a la Fundació Bernat Metge) en termes d'una presa de pèl només explicable des d'una posició de menyspreu i desconfiança envers tot allò relatiu a la cultura. Mirem d'entendre què podia voler dir Josep Albertí (un bon escriptor que per algun motiu ha optat per la *solució Barthleby*) en el seu article «Gabriel Ferrater en flash-back», publicat el gener de 1982 en el número 15 de la revista *Reduccions*, quan, després de fer l'elogi del poeta de Reus, lamenta: «Que Ferrater recomanàs la lectura de Carner ha significat –re-

pulsivament— l'aparició de poetastres parint una poesia anacrònica». I què ho fa que, en un excurs del mateix article, Albertí cregués oportú reivindicar la poesia de Bartomeu Rosselló-Pòrcel amb aquests mots: «[...] amb alguns dels seus versos embrutava (i embruta) tanta paràlisi poètica de la nostra cultura puritana i detestable». Inquirim-nos també quin motiu hi ha per a la insistència del gran Bartomeu Fiol, que en els seus articles no es cansa de cridar l'atenció sobre la manca de literatura d'idees en la nostra tradició moderna, i de l'afeblida recepció que obtenen les escasses obres que se'n poden considerar. O preguntem-nos per les causes que duen Miquel de Palol a incloure dins l'enorme (i no per gruix, sinó per audàcia creativa i transcendència artística) novel·la *El Troia-cord* les paraules següents: «[...] Catalunya perd perquè no té fe, perquè després d'anys confonent coincidir amb tenir raó, confonent la majoria amb la veritat, confon l'escepticisme amb la saviesa. Què es pot fer quan els defectes dels teus adversaris no els ensorren, i les teves qualitats no t'enlairen? Catalunya no té entitat com a nació, i vistes les ambicions i els propòsits dels seus prohoms, a aquest cronista només li queda desitjar que no la tingui mai, perquè d'un país governat per catalans covards, incultes, horteres i maleducats en fugiria com de la pesta».

He citat només alguns exemples presos més o menys a l'atzar i donats de forma cronològica del que podríem designar com un corrent de la incomoditat que travessa tot el segle XX català i que sorgeix com la resposta natural d'un seguit d'escriptors especialment dotats a aquesta cultura acomplexada que els ha volgut marcar una pauta creativa constrenyidora, sota

la coartada del sacrifici individual en benefici d'un bé comú que, per altra banda, mai no s'acaba d'acomplir. Insistesc en subratllar l'adjectiu *natural*: l'artista i l'escriptor modern és per definició individualista, i li costa molt abdicar de cap de les prerrogatives del seu talent (quan en té) en nom d'una nebulosa, i mentidera, noció del bé comú com la que ha planat, ominosa i castradora, per damunt de tot el segle XX català, que per altra banda s'ha destacat com el segle més creativament fecund —i bé cal remarcar aquest punt— de la història sencera de la nostra literatura. A hores d'ara, la pregunta de fins a on pretenien arribar Ors i Prat de la Riba amb el seu programa politicocultural no constitueix més que matèria per a l'especulació; el cert, però, és que l'herència més destacada que ens va deixar el noucentisme ha consistit en un imperatiu sobre la idea d'ordre que, en literatura, ha donat lloc a la noció de «l'obra ben feta», és a dir, una obra que pot ser escassa i de discurs insubstancial, però que atén a les exigències de la pulcritud formal, la precisió enunciativa i la correcció lingüística, entesa aquesta última com a adequació plena de l'expressió artística a la normativa vigent. Aquesta noció de «l'obra ben feta» (directament emparentada, com em sembla fàcil de constatar, amb la tradició de l'acomplexament a què ens hem referit: per posar tan sols un exemple, dins l'àmbit anglosaxó es discuteix força i de forma recurrent sobre el valor de l'obra literària d'Ezra Pound; resulta difícil d'imaginar, però, que algun crític vulgui fer el ridícul recriminant la «manca de pulcritud» dels *Cantos*) s'ha acabat imposant, fins a desplaçar-la, sobre la noció d'«obra significativa», que ha quedat com una més de les qüestions ajor-

nades *sine die*. Sobre aquesta noció de «l'obra ben feta» pivota també el neoucentisme que, sobretot a partir de la represa democràtica, ha esdevingut hegemònic i ha fet passar els criteris històrics i filològics (i encara, dins d'aquests, els gramaticals i sintàctics de forma especial) per davant dels estètics, dels hermenèutics i dels literaris. Davant d'això, voldria citar una altra carta de Pla a Riba, aquesta datada el 3 de gener de 1949 a Palafrugell, on llegim una opinió i una proposta que resulten ben substancioses: «[...] conec la vostra obra i no em canso de llegir-la. Aquesta obra es la clau de volta del català d'avui o sigui del català de demà. Si el vostre esforç es reduís a la cosa formal i retòrica no us en parlaria pas així. Tant com aquesta part de la qüestió m'interessa el que veig darrera les paraules [...] Seria de gran interès que establíssiu una correspondència amb algú que us servís per dir coses —una correspondència per publicar després deliberadament com la de Goethe-Schiller».

Contra aquesta sana preocupació de l'autor d'*El quadern gris* per «dir coses», tanmateix, allò que ha prevalgut ha estat un model literari unívoc i exclouent: aquell que es basa en la concepció de la literatura com a proveïdora de cobertura «artística» a un mer expedient formal que vingués a certificar la validesa de la llengua catalana com a idioma modern, ja que sembla que molts no acaben de sentir-se'n encara prou segurs. Veiem si no com al mateix Josep Pla no se l'ha alliberat de la seva suspecta condició de dissident si no ha estat com a creador d'un model «plausible» d'escriptura del català en prosa (i que ha derivat en una avorrible multitud de pàgines redactades en el català aigualit de molts *soi-disants* planians, convençuts d'haver des-

cobert el secret de l'elegància en el fet que molt sovint el predicat va després del subjecte). O recordem com el ja esmentat Gabriel Ferrater s'embranchava fatigosament a examinar les deficiències de construcció sintàctica en alguns versos de les primeres *Estances* ribianes, assemblant-se a aquell que, quan algú li assenyalava la resplendor de la lluna, es quedava contemplant la punta del dit. O fixem-nos com, des de la comoditat que proporciona el model literari unívoc, un il·lustre poeta carnerià-ferraterià, Narcís Comadira, es queda encara avui satisfet com un pèsol en preguntar-se, a la conferència «Ser poeta i ser-ho avui a Catalunya»: «Com ho fa la poesia per establir-se com a una entitat de llenguatge pur usant precisament el llenguatge impur de la comunicació social?» I en contestar-se tot seguit: «A través del pensament formal». Valenta pregunta i audaç resposta! Santa taumatúrgia! El pensament formal no és més que la primera instància del procés intel·lectual creatiu, allò que podem donar per sobreentès, de la mateixa manera que pressuposam la força, l'elasticitat, l'equilibri o la rapidesa entre les qualitats d'un atleta. Ens permetem de remetre'ls, a tots aquells que s'entesten encara a veure en el pensament formal la pedra filosofal de la construcció del text poètic (i del seu sentit), a la lectura de la Zaharoff Lecture de 1939 a Oxford a càrrec de Paul Valéry (el nom del qual ha estat sovint citat en va per noucentistes i neoucentistes), publicada el 1944 dins *Variété V* sota el títol «Poésie et pensée abstraite» (n'hi ha traducció al castellà: «Poesía y pensamiento abstracto», dins *Teoría poética y estética*, Visor, 1990). Aquest text (en el qual l'autor de *La jeune Parque* reconeix l'estesa vigència de la falsa

oposició entre els dos conceptes del títol i en proposa la superació, explicant entre d'altres coses l'abast vertader d'aquell axioma de Mallarmé, tan infeliçment entès, segons el qual els versos no es fan amb les idees, sinó amb les paraules) és suficient per si sol per posar en evidència la inconsistència dels fonaments, i la curtedat de mires, d'aquest model literari unívoc que avui com avui senyoreja les nostres lletres.

Sigui com vulgui, la necessitat urgent de revisar a fons el cànon vigent a la literatura catalana moderna s'imposa com una evidència. I aquí «urgència» no vol dir precipitació, ni «revisió» significa purga o cacera de bruixes. Consideram el cànon com un constructe cultural que necessita produir-se d'acord amb un moviment intern de variació impulsat per una permanent dinàmica crítica. En conseqüència, molt més que per demolició o eliminació (que tampoc no ens han de fer por quan convinguin), diríem que la revisió del cànon literari català ha de realitzar-se bàsicament per ampliació: una ampliació que s'ha de fer en atenció a l'«obra significativa» (sigui o no «ben feta») que ens han deixat els escriptors de la nostra modernitat. A manera de sumari, per descomptat no exhaustiu sinó tot just orientatiu, em permeto de proposar a continuació alguns enunciats que, convenientment desenvolupats, contribuirien a aquesta ampliació i donarien resposta a algunes de les qüestions pendents que plantegen i replantegen les veus (heterogènies i disperses en la majoria dels casos, per altra banda) del corrent de la incomoditat.

Pensem, per exemple, en la possibilitat d'una lectura de Verdaguer no tant a la llum de Victor Hugo com a la del pròleg de Wordsworth i Coleridge a les *Lyrical*

ballads, prescindint de l'autor d'epopeies presumptament refundadores de la nostra llengua literària i recalcant en canvi el tarannà fonament líric de la veu del poeta, recolzant-nos particularment en llibres com *Flors del Calvari* o *Al Cel*.

Pensem també en la recuperació de la poesia de Miquel Costa i Llobera (aquest, per cert, va signar un grapat de textos teòrics d'un alt interès) i de Joan Alcover, els quals, a més de ser responsables d'unes obres d'un valor intrínsec excepcional, van apuntalar la centralitat de l'obra de Maragall en el trànsit que va de Verdaguer fins a Carner, Riba i Foix; un trànsit que, contràriament al que molts semblen creure, no es va produir per miracle. Aprofitem també per restituir d'una vegada a Maragall la consideració que amb tanta persistència se li ha escamotejat: no tan sols com a introductor a Catalunya de Nietzsche i Goethe, sinó també com a figura inaugural, entre nosaltres, d'un dir poètic de latències i potències, bescantat tot al llarg del segle xx en favor dels discursos apologetics de l'evidència i la immediatesa.

Renaixença i modernisme no tenen per què ser compartiments estancs: dediquem sisplau una mica d'atenció al pensament doctrinal de dos ideòlegs del catalanisme polític (juntament amb Valentí Almirall) com són Gabriel Alomar i Miquel dels Sants Oliver. Reclamem com a pròpia, a través d'ells, l'herència intel·lectual de Tocqueville. Com a teòrics de la literatura, incardinem-los en una tradició pròpia de crítica literària que arrenqui amb Pífferrer, Yxart i Sardà i culmini amb Sagarra, Riba i Foix. Pel que fa a la narrativa modernista, recuperem-ne, com a paradigma, Salvador Galmés (en peu d'igualtat, si més no, amb Raimon Casellas i Víctor Català).

Destruïm d'una vegada qualsevol rastre d'escrúpol cristià, qualsevol pràctica esterilitzant d'higiene catòlica, i reconeguem que el Foix substancial no és només el de la poesia en vers, sinó també (i sobretot) el del *Diari 1918*, en particular el de *Gertrudis* i *KRTU*. Aprofitem l'impuls per situar Salvador Dalí en el lloc que li correspon entre els gegants de la literatura catalana de tots els temps, reforçant el lligam entre la nostra avantguarda i el surrealisme parisenc. Valorem com és degut l'obra de Sebastià Sánchez-Juan, per molt feixista que fos. Escopim sobre la closca pelada del prejudici burgès que encara s'entesta a llegir Salvat-Papasseit com un noi simpàtic de casa pobra que de tant en tant escrivia silvestres poemes filoavantguardistes i/o paracarnerians, però que no en sabia més per falta de formació, és a dir de calés. En una paraula, celebrem Salvat-Papasseit com el poeta excel·lent (i de casa pobra, sí) que és.

Llevem-nos de sobre, insistesc, el pes mort del doctrinari catòlic. Releguem Balmes i Torras i Bages a l'àmbit que els correspon: el de les aberracions històriques. Fem-nos nostra, en canvi (perquè ho és), la gran figura intel·lectual de Joan Mascaró i Fornés, un dels més destacats orientalistes del segle XX i interlocutor de luxe amb una part substancial de la cultura anglosaxona moderna, que va des de Tagore fins als Beatles passant per Gandhi i els fenòmens culturals i literaris sorgits entorn del procés de descolonització de l'Índia. De la mateixa manera, apliquem-nos a exaltar el refinament intel·lectual de noms com Joan Petit, Joan Estelrich o Eduard Valentí. Amb personatges d'aquesta consistència, els anglesos s'han construït un mite que han anomenat

Grup de Bloomsbury i que han venut a tot el món, amb resultats envejables.

Sense menystenir la tasca d'investigació folklòrica d'altres intel·lectuals romànics o tardorromànics (Milà i Fontanals, Amades), remarcuem la feina de mossèn Antoni M. Alcover amb la literatura popular de tradició oral mallorquina, perquè en la seva transcripció de les *rondaies* se serveix d'un estil d'escriptura que incorpora el model de Rabelais. Aprofitem mossèn Alcover com a punt d'arrencada per rastrejar l'existència d'un barroc modern, d'un corrent dionisiac, en la prosa escrita en català, que ha estat sistemàticament exclòs del mapa estilístic «oficial». Recupereu també per a la primera línia de la nostra cultura la titànica labor filològica de mossèn Alcover (i de Francesc de Borja Moll), per molt pintoresques que avui ens puguin semblar les seves desavinences amb Pompeu Fabra i l'IEC (i que tan cares, tot sigui dit, ha pagat).

Parlant de barroc català modern: en un any de celebracions gaudinianes hauríem preferit, més que l'estrena de musicals vergonyants a l'estil Walt Disney, que s'aprofitàs per difondre el pensament i l'obra —en vers i en prosa— de Francesc Pujols. La vessant de Pujols com a cronista em fa pensar en la necessitat de vindicar alguns prosistes pertanyents sobretot a l'àmbit del periodisme: Sebastià Gasch, Josep M. Planes, Irene Polo, Just Cabot. I naturalment, l'articulisme de Josep M. de Sagarra i de Josep Carner, que té justament en la prosa (i, si m'apurau, en els versos sobre temes xinesos de *Lluna i llanterna*) la part més interessant de la seva sobrevalorada obra.

Ja he fet referència a Salvat-Papasseit, a la recepció del qual, tant com la seva

extracció social, ha perjudicat la seva mort prematura. Un cas molt semblant als de Bartomeu Rosselló-Pòrcel i Màrius Torres: quan seran llegits, aquests poetes, no en funció d'allò que podrien haver arribat a escriure, sinó a partir de l'obra que efectivament ens van deixar? (I valgui la mateixa pregunta, si voleu a una certa distància qualitativa, per a l'oblidat Joaquim Folguera). Per altra banda, als membres d'aquesta generació que van viure més anys tampoc no els hi anat molt millor: penso en Salvador Espriu i Joan Vinyoli, dos poetes que constituïrien motiu d'orgull per a qualsevol literatura nacional i que aquí han rebut un tractament que ens hauria de fer pujar els colors de la vergonya col·lectiva. Brossa i Palau i Fabre, en canvi, *només* han hagut d'esperar-se tota la vida per rebre al final una mínima part de l'atenció deguda (i Brossa últimament ja ni això, perquè va cometre el descuit de morir-se). Deixo a part, encara, el cas d'Agustí Bartra, perquè voldria fer-hi una menció específica més endavant.

Tan penós com la marginació i les lectures esbiaixades que han patit Espriu i Vinyoli, resulta el fet que un pensador com Joan Fuster no ocupi un setial d'excel·lència a les lletres catalanes. I no pel fet de ser l'autor del pamflet nacionalista *Nosaltres, els valencians* i d'altres textos de doctrina política bàsica, sinó per ser-ho de *El descrèdit de la realitat*, *Indagacions possibles*, *Judicis finals* o el *Diccionari per a ociosos* (obres que el situen en el nucli dels principals corrents de pensament europeu del segle), així com d'una estimable obra poètica. Potser hi té alguna cosa a veure que Fuster fos valencià, menestral, homosexual i alcohòlic? *Mutatis mutandis*, ens podríem fer (i és ben trist) preguntes sem-

blants a propòsit de molts altres autors i autores. I parlant de valencians sexuats: tan horaciana com s'ha volgut sempre la literatura catalana, per què menysprea Vicent Andrés Estellés, únic escriptor català que ha estat capaç de prendre Horaci pel cap que crema, connectant-lo amb Catul i Marcial amb tota la naturalitat que al cap i a la fi feia al cas?

El cànon literari català del segle xx ha trobat en la poesia, per raons prou comprensibles, el seu gènere vertebral. Això, però, no hauria de comportar –com així ha succeït– la ignorància o la indiferència generals respecte de la nostra tradició narrativa, la mateixa existència de la qual ha arribat a ser negada amb una tossudesa digna de millor causa. Aquesta caboteria, unida a d'altres elements distorsionadors com ara els prejudicis contra el gènere novel·lístic dels autoanomenats deixebles de Josep Pla (que no podia sofrir la ficció perquè no era capaç d'escriure'n, com va confessar sovint ell mateix i com demostra la lectura d'*El carrer estret*), ha ajudat a construir un estat d'opinió que tendeix a voler condensar dècades senceres de narrativa catalana en el nom entotsolat de Mercè Rodoreda. Sense cap ànim de posar en qüestió la qualitat de l'autora de *Mirall trencat*, em sembla que al seu costat hi mereixen figurar una bona nòmina d'altres narradors. Alguns ja han estat esmentats (*L'Hostal de la Bolla* de Miquel dels Sants Oliver és una obra a tenir molt més en compte del que ho ha estat fins ara), però m'agradaria també fer constar els noms de Prudenci Bertrana, Carles Soldevila, Josep M. de Sagarra, Francesc Trabal (i no només el de *Vals*, sinó també el de *Judita* i *L'home que es va perdre*), Salvador Espriu, Llorenç Villalonga (algú es molesta a lle-

gir-lo encara?), Joan Sales, Blai Bonet (aquests dos, respectivament amb *Incerta glòria* i *El mar*, demostren que res tenen a envejar d'un Hemingway o d'un Kadztantzakis), Jordi Sarsanedas (el dels *Mites*) o Josep Palàcios, per aturar-me en dos noms vius. I tanquem aquest sumari —tan provisionalment com es vulgui, és clar— amb una altra qüestió relativa a narrativa i ficció: com és possible que un dels guanys efectivament consolidats pel noucentisme, com va ser la creació d'una literatura infantil i juvenil qualitativament sòlida i de repercussió molt àmplia, hagi estat deixada a perdre pels neonoucentistes propiciant una situació com l'actual, en què els bons escriptors i il·lustradors que decideixen conrear el gènere han de respirar dins la tòxica atmosfera de l'abundósíssima morralla editorial i de la censura de continguts en nom de la correcció pedagògica? És així com hem de guanyar públic lector entre la població més jove?

Ja he dit abans que la relació tot just precedent no vol ser més que una enumeració de temes a partir de la qual es pot començar a discutir i a treballar, perquè cadascun d'ells, tractats amb rigor, exigeix molta més feina que la mera redacció d'un article com aquest. Tanmateix he deixat pel final, per remarcar-los ni que sigui succintament, dos exemples que em semblen incontrovertibles del *modus operandi*, i de les nefastes conseqüències, tant d'allò que he anomenat model literari unívoc com del que he designat com a cànon accidental. Em referesc a la traducció al català de l'*Odissea* d'Homer a cura de Carles Riba, i a la valoració de l'obra poètica d'Agustí Bartra.

L'abans citat Eduard Valentí, en un article certament imprescindible («Carles

Riba i la seva traducció de l'*Odissea*», inclòs dins *Els clàssics i la literatura catalana*, Curial, 1972) fa un exercici de literatura comparada entre la traducció ribiana del text homèric i la castellana de Pabón, l'anglesa de Pope, l'alemanya de Voss i la italiana de Pindemonte, totes elles tingudes per excel·lents. Amb tot, Valentí demostra que és la de Riba (la de l'edició definitiva de 1953, és clar) la millor de totes, per l'equilibri entre la literalitat gairebé exacta respecte de l'original i la fluïdesa, coherència i exactitud expressiva en relació a la llengua catalana. En poques paraules, ve a dir Valentí, l'operació de Riba amb l'*Odissea* consisteix essencialment a reunir i a conciliar, en una síntesi genial, els millors recursos del filòleg i del poeta. El resultat, afegim nosaltres, és un dels textos més brillants escrits mai en llengua catalana des de Lull, així com un guany incalculable, que hauria de ser suficient per certificar el xx com el Segle d'Or de les nostres lletres: el de la incorporació de ple dret de l'*Odissea* homèrica al repertori de la literatura catalana moderna. En termes pràctics això comporta, és clar, la fixació d'un model de llengua literària ple de riqueses per explotar. La trista sorpresa, la decepció, ha vingut en les dècades posteriors, en què la crítica literària catalana (l'acadèmica i la que no ho és) ha declinat la promoció de l'*Odissea* segons Riba com a possible model de llengua literària, i s'ha estimat més promulgar com a model unívoc el restrictiu i avorrit paradigma fixat per Josep Carner en el seu volum *Poesia*, amb la seva absurda i acomplexada submissió a la normativa gramatical de l'IEC. Mentrestant, la traducció ribiana de l'*Odissea*, com sol succeir aquí amb les obres que demostren un màxim d'ambició

artística, ha estat confinada als llimbs de les rareses megalòmanes i discordants dins l'esperit pactista i amant del mínim comú denominador d'una cultura que s'obstina a percebre's a si mateixa com a feble. Per altra banda, i atesa la mel·líflua i perniciosa —però potent— influència del cristianisme que es troba a la base d'aquesta cultura, no hi és de més suposar que millor fortuna hauria tingut Riba si hagués dedicat els seus esforços a l'obra d'Agustí d'Hipona, posem per cas, en lloc de la d'un autor pagà com Homer. Quedi en tot cas apuntada la qüestió pendent del model de llengua ribià (que inclouria també obres de creació estrictament pròpia com les *Elegies de Bierville* o *Salvatge cor*), en vistes al seu debat i aprofundiment.

Farem menció, per últim, del cas d'Agustí Bartra. L'obra poètica d'aquest autor (no farem aquí cabal, per ser més reduïda i per manca d'espai, de la narrativa, però apuntarem la necessària vindicació d'una novel·la com *Crist de 200.000 braços*) ofereix títols com *L'evangeli del vent*, *Quetzalcòatl*, *Màrsias i Adila*, *Els himnes*, *Soleia* (que comprèn les tres grans rapòdies bartrianes: la de Garí, Arnau i Ahab), *L'home auroral* o *El gos geomètric*, que semblen aconsellar, per pur sentit comú, la seva inclusió entre els referents d'excel·lència de la nostra literatura, a la mateixa alçada en què hauríem de trobar Vinyoli i Espriu. La realitat, en canvi, és que, per bé que alguns literats importants (destaquem Joan Fuster, Francesc Vallverdú, Miquel Desclot i Sam Abrams) li han dedicat elogis i exegesis, la presència canònica de Bartra és simplement nul·la. Per què? En principi, el perfil de Bartra no s'ajusta a cap dels arquetips extraliteraris que s'acostumen a invocar per explicar aquesta me-

na d'exclusions, a saber: no es tractava d'un escriptor «perifèric» (vull dir que era barceloní de naixença), no era una dona, i la seva fidelitat al compromís en favor de la llengua, la cultura i la identitat nacional catalanes en temps dictatorials (Bartra i la seva esposa Anna Murià, una altra escriptora a *descobrir*, van viure molts anys exiliats a Mèxic) resta fora de qualsevol dubte. Però els prejudicis a partir dels quals el cànon accidental reparteix indulgències o penitències no es limiten, com se sol creure, a condicionants com els esmentats, sinó que els mecanismes del prejudici i el menyspreu filen sovint més prim. Com a exiliat (i hi hauria tot un estudi a fer sobre el tractament dispensat per la cultura catalana als intel·lectuals i escriptors retornats de l'exili, segons la seva categorització com a millors o pitjors patriotes), Bartra va cometre el següent *pecat* (cito Sam Abrams): «Sense perdre mai la identitat catalana, Agustí Bartra va ser l'únic escriptor exiliat que va trencar barreres per incorporar-se a la cultura del país que el va acollir». És clar: un escriptor català que es deixa influir per una cultura colonial espanyola i dedica poemes d'alenada èpica a divinitats asteques en lloc de restar fidel a les cotilles del catalanisme de sempre o amotllar-se al (en aquells moments) nou cos doctrinal del marxisme montserratí? Mai de la vida! A més, les faltes d'Agustí Bartra no acaben aquí: què podia esperar un poeta que, com remarca Miquel Desclot és «obertament romàntic», que propugna una idea de la religiositat que (Desclot, novament) «sembla fer el salt cap a la terrenalitat que Maragall no gosà acabar de fer», o que es perfila, segons Joan Fuster, com un «humanista angoixat» lligat al pensament existencialista i com «un home destinat a la li-

teratura de la salvació més que no pas a la literatura de la benaurança?» Què podia esperar, dins un entorn canònic com el que intentem descriure? Quina cabuda hi podia tenir un escriptor regit per l'ideari romàntic, humanista i existencialista menys ortodox i tipificable? Doncs la de ser despatxat com un simple epígon de Walt Whitman, que és com va quedar fastigosament arxivat l'expedient Bartra, sense que no hagi sortit més d'aquesta guixeta. Per part meua voldria apuntar que, en relació amb Bartra, Whitman no em sembla més que el *pre-text*, l'estrep que li serveix al nostre autor per fitorar el peu i prendre impuls cap a una aventura creativa de primer ordre, que encara espera i demana una relectura crítica més rigorosa i, per això mateix, més generosa.

Igual que tants d'altres, com m'agradaria haver demostrat. Vagin aquestes notes, en fi, no tant com una declaració d'hostilitats, sinó de principis formulats, sobretot, en forma de preguntes a respondre. Uns principis que pretenen apuntar cap a la construcció d'un model literari català no unívoc i estàtic sinó plural, flexible i dinàmic, cap a una concepció del nostre cànon no accidental i hermètica sinó natural i oberta, és a dir, nascuda de la dialèctica entre l'impuls creatiu i l'excel·lència estètica demostrada pels nostres escriptors, que per fortuna, i com hem repetit a bastament, és molta. Deixem enrere els complexos i les veritats inqüestionables, que en art no existeixen. No ens contemplem més: actuem. La literatura catalana moderna és una gran literatura. Però si volem que els altres també ho creguin així, hem de començar per creure-ho nosaltres mateixos. □

Col·lecció Assaig

1. *Història. Entre la ciència i el relat*

FRANÇOIS DOSSE

Traducció d'Anna Montero

216 pp. – 11 €

2. *Reflexions sobre la violència*

JOHN KEANE

Traducció de Carles X. Subiela

226 pp. – 11 €

3. *El descàndid de la modernitat*

NEUS CAMPILLO

396 pp. – 13 €

4. *El totalitarisme. Història d'un debat*

ENZO TRAVERSO

Traducció de Jordi Muñoz

246 pp. – 11 €

5. *Un país de ciutats o les ciutats d'un país*

JOSEP SORRIBES

206 pp. – 11 €

En preparació:

JACQUES RANCIÈRE

Els noms de la història. Assaig de poètica del saber

JOSEP ANTONI BERMÚDEZ I ROSES

Foucault: un il·lustrat radical?

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

c/ Arts Gràfiques 13 - 46010 València

tel. 96 386 41 15 - fax 96 386 40 67

www.uv.es/publicacions - publicacions@uv.es

Afirmacions i negacions de Josep Carner

Jaume Subirana

La figura i l'obra literària de Josep Carner susciten un curiós fenomen reactiu de dues cares: per una banda, en general són vistes com a nuclears, com essencialment consolidats i canònics dins del «relat» de la literatura catalana contemporània; d'altra banda, amb una certa periodicitat aquesta centralitat és qüestionada per alguns i –ara Carner, ara la seva obra, o tots dos alhora; ells mateixos o com a símbols d'alguna altra cosa– s'intenta desterrar-les a la perifèria del canon establert en la nostra prou fràgil tradició literària.

Si mirem enrere, enmig d'un cor general d'afirmacions positives i fins ditiràmiques sobre el que Carner i la seva obra representen, la dissensió mai no ha deixat d'existir. Pensem, a principis de segle, en les hàbils sàtires antinoucentistes del bibliòfil Ramon Miquel i Planas o en les irades denúncies administratives d'Antoni M. Alcover arran de les lluites internes a l'Institut d'Estudis Catalans. Més tard, el 1943, a Mèxic, Ferran de Pol escrivia als *Quaderns de l'exili*¹ criticant amb contundència l'ús del castellà com a llengua de

creació per part del poeta a *Misterio de Quanaxhuata*; i uns anys més tard, el 1951, l'editorial Selecta publicava a Barcelona la famosa antologia de la poesia catalana de la primera meitat del segle XX a càrrec de Joan Triadú, en què d'alguna manera es posa entre parèntesis la importància de Carner, triat amb ulls eminentment històrics (pretèrits, doncs) i llargament depassat en consideració per Carles Riba.² Ja no fa tant, el 1996, amb motiu de la publicació de les actes d'un simposi dedicat a Carner per la Universitat Pompeu Fabra, Xavier Bru de Sala reconeixia en un llarg i polèmic article periodístic «l'extraordinari, l'únic, el certament inimitable domini de la forma que exhibia el poeta», però per preguntar-se tot seguit què n'havia fet, Carner d'aquell virtuosisme, i per acusar-lo de no tenir tema («De jove i no tan jove no va ni patir el drama de no tenir tema»)³ i deixar-lo fora de la tradició dels grans poetes europeus. Finalment, durant la primavera de l'any 2002, uns quants articulistes amb Sebastià Alzamora al capdavant⁴ han tornat a qüestionar als diaris la viabilitat del model lingüístic i literari proposat per Carner i la qualitat d'una part de la seva obra (*Nabí* és, segons Alzamora, «un nyap il·legible»).

Així, tenim una certa genealogia d'atacs a la persona i a les seves actuacions, al lloc

Jaume Subirana és escriptor, i coordina per a la UOC l'espai virtual de literatura catalana *Lletra* <www.uoc.edu/lletra>. Va editar *Carneriana. Josep Carner, vint-i-cinc anys després* (Proa, 1995) i ha escrit *Josep Carner: l'exili del mite (1945-1970)* (Edicions 62, 2000).

El 1999 guanyà el Premi Ferran Soldevila.

de l'escriptor en el cànon català, a la seva homologabilitat internacional i al suposat model que representa per als escriptors catalans que l'hem seguit en el temps. Aquest article pretén reflexionar a partir d'algunes d'aquestes afirmacions i negacions al voltant de Josep Carner, i enunciar-ne d'altres que permetin argumentar la seva bonesa (i actualitat) com a tradició operant.

CARNER ÉS EXTRAORDINARI

No voldria recórrer, ja d'entrada, a un tòpic inqüestionat i inqüestionable: si dic que Carner és extraordinari, ho faig en el sentit etimològic del terme, vull dir estrictament que la persona, l'actuació i el conjunt de l'obra de Josep Carner surten de l'habitual, són fora de la regla més comuna, i que això ha de ser tingut en compte per a qualsevol consideració global que en fem.

És del domini públic que, encara dins del segle XIX, Carner va fer una entrada en escena fulgurant a la societat literària catalana a una edat molt precoç; que als vint anys ja tenia dues llicenciatures i que fou un dels escassos doctors de la seva generació; que a partir del 1906, amb *Els fruits saborosos*, se l'associa indissolublement al moviment cultural del moment: el Noucentisme; que als vint-i-pocs anys ja era popular com a personatge barceloní i reconegut com a poeta, i exhauria les edicions dels seus llibres de versos (i als vint-i-sis era mestre en gai saber); que als vint-i-set va ingressar a la Secció Filològica de l'IEC fent costat a Pompeu Fabra i jugant un paper important en l'esforç de normativització del català; que fou l'home

de Prat de la Riba i de Cambó a *La Veu de Catalunya*; que dirigí diverses revistes i una editorial clau; que traduï Dickens, Twain, Molière i La Fontaine; que organitzà certàmens i associacions; que senyorejava a diverses penyes i tertúlies; que feia de pont cultural amb Mallorca... I tot això per parlar només de la part de la seva biografia anterior a l'ingrés a la carrera consular. És en aquest sentit que cal entendre Josep Pla quan, l'any 1924, escriu: «La gent de Catalunya que té cara i ulls saben perfectament qui és el senyor Carner. Els periodistes saben que és el primer periodista. Els poetes saben que és el primer poeta. Els prosadors saben que és el primer prosador. Els oradors saben que és el primer orador. Els conversadors saben que és el primer conversador.» Carner havia esdevingut, als anys vint, una referència inexcusable per a la cultura literària catalana. Després vindrien encara el seu periple mundial amb destins diplomàtics a tres continents, el matrimoni amb una eminent professora i crítica literària belga, l'exili a Mèxic i a Brussel·les, la participació als governs de la Generalitat i de la República a l'exili, un paper destacat a la Société Européenne de Culture, la candidatura al premi Nobel, etc. I, entremig, una seixantena de llibres publicats (i tants d'altres traduïts), dos mil articles periodístics, i una obra poètica que, esporgada i revisada, conté un miler de poemes. No em vull estendre en consideracions biogràfiques, però em sembla prou clar que pels anys que viu, per tot el que hi viu i pels papers que hi juga, Josep Carner no és (i, doncs, no pot ser considerat ni avaluat com) una figura ordinària.

De tota manera, potser valdrà la pena deixar apuntat que en l'apreciació actual

de l'obra de Carner⁵ tenim un clar problema de perspectiva i de material: quan ens hi referim no tots parlem del mateix, primer perquè no el tenim tot a l'abast,⁶ i segon perquè, en evocar-lo, cadascú imagina *el seu* Carner, sovint el que més li convé. Hi ha un primer Carner (potser fins al 1914) essencial des del punt de vista de la història de la literatura catalana, tot i que accessori mirat literàriament amb ulls actuals: molt formalista, juganer, multiforme, amb tendència al pastitx, sorneguer. Però després va guanyant terreny un Carner més formalitzat, més ambiciós, més irònic, més greu, que per al meu gust culmina amb els poemes de maduresa i de vellesa des de l'exili. Fa trampa qui redueix la seva poesia tant a un extrem com a l'altre: tot plegat és Carner, i aquesta és part de la gràcia (i la riquesa) del personatge.

PERÒ NO ÉS UNA ILLA

De l'apartat anterior se'n podria deduir que demano alguna mena d'«estat d'excepció» a l'hora de referir-nos al nostre escriptor. Res d'això. Ans al contrari: de fet, tot tenint en compte l'excepcionalitat del personatge, del que es proposa i del que va fer, em sembla essencial no perdre mai de vista, alhora, que Carner i la seva obra no són cap illa isolada enmig d'un oceà despoblat. Per llegir Carner, cal tenir present el moment en què sorgeix (i una cosa tan bàsica—però sovint obviada—com és l'estat de la llengua literària catalana quan comença a escriure i tot al llarg de la seva carrera), cal adonar-se que els seus primers referents són (i no podien ser gaire cosa més) Jacint Verdaguer, Jeroni Zanné o Torras i Bages, que els autors estrangers

els anirà coneixent a base de traduir-los sense diccionaris, i que la tradició pròpia o bé no existia o bé estava encara per «descobrir». Si es té en compte tot això, a poc a poc pren un altre sentit la dèria lingüística i neològica de Carner; com el prenen la seva fal·lera per les traduccions i els seus nombrosos viatges (que tenien a veure en tots dos casos amb la mantenició, però també clarament amb una obsessiva lluita contra l'Obvietat i el cofoisme que detecta en molts catalans), i s'entén millor la idea de Gabriel Ferrater en el sentit que d'alguna manera Carner «refa», que «intenta ser», uns quants segles de tradició literària pròpia.⁷ Que tot això té per a nosaltres un alt valor, em sembla poc discutible. La seva actualitat (en el sentit d'«usabilitat» immediata que de vegades un té la sensació que alguns comentaristes esperen) ja és més relativa. De tota manera, Frank Kermode (1990) ha advertit de la inevitable pèrdua del context històric immediat que implica la distància temporal, i de com el balanceig original d'un text entre novetat i familiaritat està condemnat a extingir-se amb el pas del temps, generant una discrepància entre el sentit original dels textos i el que nosaltres avui els atorguem que tindrà una directíssima influència en la qüestió del valor.

Partint de la base que Carner no és un fenomen càrstic aïllat i inexplicable, em sembla fonamental avançar en la possible cartografia d'altres territoris que assemblant-s'hi en algun aspecte, hi poden dialogar. Començant pel més proper, és curiós que va haver de ser Émilie Noulet, des de la distància del seu coneixement esquemàtic de la literatura catalana, qui no dubtés a situar l'escriptor en l'impuls d'una Renaixença lleument (i suggestivament)

ampliada com a concepte: «L'oeuvre de Josep Carner se situe au centre même de la renaissance de la poésie catalane. Les premières années du *XX*e siècle virent en effet le triomphe d'un mouvement d'émancipation dans lequel le rôle des poètes se doubla du travail patient des philologues et des archéologues [...]. C'était l'époque où, sous l'égide du symbolisme, le primat de la poésie s'affirmait dans toutes les littératures européennes; pour la Catalogne, cette restitution des plus hautes valeurs poétiques s'accompagnait d'une véritable révolution qui conférait aux matériaux poétiques une fraîcheur et une force nouvelles. Telle est l'atmosphère dans laquelle naît et s'épanouit l'oeuvre de Josep Carner» (Noulet 1963: 1-2).

Anant una mica més lluny de la nostra frontera lingüística, per entendre i explicar Carner hi ha d'altres autors i obres que també ens poden ser molt fructífers. És el cas de Juan Ramón Jiménez, poeta de referència que marxa del seu país i manté una relació difícil, des de l'exili, amb la continuïtat literària dels més joves, i que en l'exili va depurant una veu literària cada vegada més personal i més al marge dels corrents de l'època. Aquest paral·lelisme fou ja apuntat per Joan Ferraté (1994: 14) als anys cinquanta, però malauradament la suma del raquitisme de la literatura comparada a casa nostra i el tancament de bona part de la filologia catalana acadèmica han deixat la hipòtesi en només això: una pista. Com la que plantejava Gabriel Ferrater a principis dels anys setanta apuntant cap a França i, més en concret, a Charles Baudelaire. Una altra pista possible. Però Baudelaire no és l'únic autor francès de pes que ens pot ajudar a rellegir Carner ubicant-lo en nous continents no

necessàriament nostrats... Va ser Dolors Oller qui avisava anys enrere en un seminari de recerca sobre la relació especular entre la coneguda «Serenada d'hivern» carneriana (apareguda per primera vegada a *La paraula en el vent*, el 1914) i «Sérénade», inclosa als *Poèmes saturniens* de Paul Verlaine editats «à compte d'auteur» el 1866. Enllà dels quaranta anys que, cronològicament, separen la naixença d'un i altre autor, sembla evident que per a fer el salt que en la pròpia poesia representa *La paraula en el vent*, Carner llegeix a fons no només Petrarca i Ausiàs March, sinó també Baudelaire i Verlaine, i que ara com aleshores l'acosten a aquests dos darrers la musicalitat i la fusió de forma i fons (o, per dir-ho parafrasejant Dolors Oller, la consideració que el fons és en la forma). Precisament Verlaine, com Carner, continua avui essent amplament llegit tot i que fou ignorat (quan no humiliat) per les avantguardes i encara que alguns crítics el considerin, en el millor dels casos, com un cantor exquisit però fat. Jacques Borel escrivia, preguntant-se per les raons del bandejament erudit de Verlaine, uns mots que traduïts al català podrien semblar-nos cristal·linament reflexius: «nulle théorie chez lui ne préexiste au chant ni ne l'accompagne [...]; la poésie n'a pas suivi les chemins qu'il ouvrait; elle s'est orientée, non vers la mélodie continue, souffle, murmure expiré, vers la durée, mais vers le spatial, vers l'image et la métaphore, avec quelques retours au discours et à la rhétorique congédiés par Verlaine, vers l'éclatement, le discontinu; éclaté, pulvérisé, le vers lui-même, si bien que, jouant à même la prosodie, l'extraordinaire révolution de l'art verlainien est apparue plus que timide: imperceptible, bientôt déri-

soire, 'dépassée'...» (Borel 1973: 8). Verlaine, com Juan Ramón, ens pot dir coses sobre Carner, i coses més significatives que alguns dels seus connacionals.

CARNER ÉS UN CLÀSSIC

Si recorrem als manuals de literatura catalana, veurem que inequívocament Josep Carner hi apareix qualificat d'escriptor «noucentista». Em sembla que ja he insinuat la dificultat d'aplicar un sol epítet a algú amb la seva trajectòria personal i literària: si una poetessa com Emily Dickinson, per exemple, trenca qualsevol categorització possible per raó de la seva radical originalitat, Carner ho fa per l'amplitud de la seva obra i els seus registres, i pel seu dilatat període creatiu (de 1898 a 1970). Carner no es deixa atrapar tot sencer en cap de les etiquetes que sovint es fan servir per referir-s'hi: costa parlar d'ell com un tot, i alhora és massa fàcil oblidar (o obviar) tota la resta quan ens referim tan sols a una part. Si la seva longevitat i la seva prolificitat acaben relativitzant la majoria d'adjectius més o menys «històrics» que li vulguem atorgar (Carner fou, de fet, successivament o en combinació, modernista, noucentista, simbolista, postsimbolista, autor de l'exili i potser encara alguna cosa més), tal vegada el millor serà circumscriure molt clarament l'adjectiu «noucentista» (útil escolarment i en sentit historicista) i escoltar altres punts de vista menys marcats temporalment i localment.

Punts de vista com ara el de, novament, Émilie Noulet, que definia així l'escriptor en la seva vellesa: «Humaniste classique et européen moderne de vaste culture, Josep Carner a souvent marié les

secrètes nuances de son inspiration personnelle aux vertus poétiques du romantisme anglais et de la Bible, de la poésie lyrique chinoise ou de certaines légendes mexicaines. Cette universalité, cependant centrée sur une langue et sur une terre, donne à la personnalité de ce grand poète un rayonnement et une sympathie qui débordent les frontières» (1963: 5). O bé punts de vista com el de la crítica Paulina Crusat: «Sensibilidad infinita para el encanto de las cosas y —siempre entre sonrisas— el acento peculiar de la melancolía del pródigo; un acento (moderadamente; no confundir) villoniano, son en Carner puntos inatacables aun por los más iconoclastas. Seguirán siendo el sólido sustento de su gracia incomparable cuando su obra haya resucitado en espíritu y forma y lo que hoy se llama moda se haya vuelto estilo» (Subirana 2000: 352). O, encara, el del diplomàtic Juan Ortega Costa, que diu que en Carner «la intuición cada vez más concreta de lo que la vida y la muerte, la ausencia y la presencia llevan en común han dado a su vez la plenitud, la serenidad patética, y, sobre todo, el valor universal» (Subirana 2000: 341). És precisament Ortega Costa qui subratlla el paral·lel entre Carner i l'estoica figura de Moisès, evocada a l'impressionant «Dedicació».

Al final del meu treball *Josep Carner: l'exili del mite (1945-1970)* intentava sintetitzar els principals motius que, a manera d'emblemes, apareixen i reapareixen per tota l'obra de maduresa i vellesa de l'escriptor: absència, fidelitat, universalitat, exigència i perdurança. Si afegim a aquest horitzó de preocupacions (i, en bona part, de realitzacions) les idees més amunt plantejades de Carner com un humanista clàssic i europeu, la seva «malenconia del prò-

dig», la seva plenitud, serenitat patètica i valor universal, i si sumem a tot plegat l'indiscutible prestigi assolit i, en paral·lel, l'ús simbòlic continuat que es va fer i es continua fent tant de l'obra com de l'autor, em sembla que podem acabar conclouent que l'epítet que més escau a hores d'ara a Josep Carner és el d'autor clàssic. Un antecessor. Però no només nostre, sinó també dels que vindran després de nosaltres a la literatura catalana.

PERÒ UN CLÀSSIC NO ÉS UN MODEL

Ara bé, aquí tornem a topiar amb un dels retrets que s'ha fet darrerament a Carner: l'haver establert un model de llengua que «un parell de lleves de carnerians conspicus [...] han volgut convertir en dogma de fe, arraconant les alternatives a les golfes de les rareses».⁸ De fet, el retret no és tant a Carner com als seguidors que, suposadament, n'han fet un culte sacramental que exclou cap altra opció. Quan Miquel de Palol denuncia «un fascismo de opinión que ha convertido a ambos autores [Carner i Pla] en irrefutables modelos literarios de la lengua catalana» ho rebla avisant que «Carner es un moréasiano medievalizante a partir de quien –y de otros, pero no lo olvidemos, él era el príncipe– se instituyó el modelo marciano de catalán estándar que ante la mirada más o menos autista de historiadores y filólogos viene fracasando estrepitosamente como punto de encuentro entre lenguaje de la calle y lenguaje literario, y aun como esto último en sí».⁹ Així, Carner i la seva obra són culpables, per dir-ho d'alguna manera, d'imposar-se com a models, però sobretot *de*

no ser modèlics. La pregunta, és clar, és immediata: i per què ho haurien de ser? Des de quan un autor té l'obligació d'esdevenir model literari o model de llengua? Les indiscutibles marques del pas del temps en l'estil i en l'ús lingüístic de Josep Carner l'invaliden com a referent actual, com a clàssic?

Que Carner fos capaç de sintetitzar tradició i talent individual, classicisme i modernitat, com explica Dolors Oller (1986), el situa en la línia dels Hölderlin, Leopardi o Baudelaire... A qui se li acut retreure a Baudelaire o als seus seguidors –ni que fossin dogmàtics i feixistes– les inadequacions del francès literari actual? La negació de Carner via el «mal» (sempre indemostrat) que ha fet a la literatura catalana posterior parteix d'una curiosa presumpció complotista (un seguit de carnerians manipulen des dels llocs de poder de la cultura catalana) i d'un pressupòsit com a mínim ingenu: que els escriptors imposen res a la societat.

CARNER ÉS «FORMAL»

Sovint s'escolten o es llegeixen grans desqualificacions (o grans elogis, tant és) de l'obra d'algun autor a base de comentaris totalment abstrets ja no només de l'època o de la tradició amb què dialoga sinó dels mateixos pressupòsits compositius amb què va ser escrita. Criticar Homer per excessivament retòric, Shakespeare per políticament incorrecte o Breton per intel·ligible serien exemples de trets errats des del moment que el comentari obvia les regles de joc (i, doncs, de lectura) pròpies que cadascuna de les obres enunciades comporta. Podem caracteritzar a grans trets

l'aposta que hi ha darrere de la poesia carneriana?

A risc de sonar escolar, jo diria que la poesia de Carner respon a la suma de tres característiques essencials: en primer lloc, és una poesia que *diu coses* (que parla de coses més que d'idees, sempre a partir de motius concrets); en segon lloc, *les diu harmoniosament*, i, en tercer lloc, *ho fa des d'una actitud conciliada* amb el món, amb la vida (amb la seva circumstància). La consideració conjunta dels tres trets permet qualificar globalment Josep Carner de poeta *formal*, en el doble sentit que, per una banda, confia en el material amb què treballa, hi concentra (formalitzant l'experiència amb un màxim d'objectivitat)¹⁰ tot allò que té per dir, i per l'altra compleix allò que es proposa d'acord amb les regles escollides.

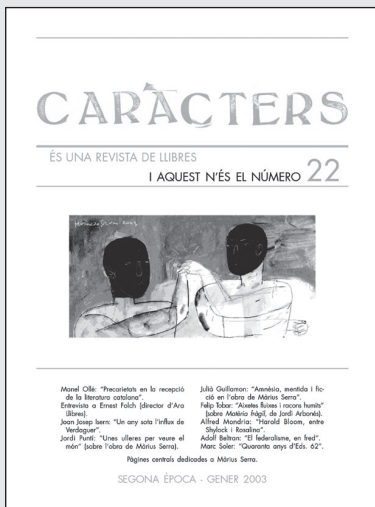
Curiosament, cadascuna d'aquestes característiques, aïllada, ha estat de vegades convertida en un retret possible: si una poesia «vol dir» coses és antiga (en el sentit d'anterior al cop d'estat avantguardista), si opta per dir-les harmoniosament és formalista, si evoca el món des d'una perspectiva pietosa¹¹ més aviat fa somriure i hom la identifica amb alguna mena de moralina. Un té de vegades la impressió que per sota de florits comentaris més i menys sofisticadament reticents, el que no es perdona a Carner és que sigui amable: la seva relació amable (en el sentit d'agraïda) amb el món, amb el que l'envolta. El retret (mai no formulat amb aquestes paraules) és relativament recent. Però sol acompanyar-ne un altre de molt més antic: costa també assimilar la riquesa de Carner, la seva excepcional habilitat lingüística i versegadora (que escandeixi i rimi sense problema i, a sobre, amb sentit), al costat

d'una relativa prolificitat i de l'absència de caigudes de to. Com devia costar als seus contemporanis assimilar el seu èxit literari i social (però per aquí ens desviem cap al terreny socioliterari, important en l'anticarnerianisme, però no essencial). En qualsevol cas, afortunadament, avui Carner és un d'aquells escriptors que admeten lectures i relectures, que interessin a gent molt diversa, que es continua reeditant passat el temps, que és antologat, que dialoga de forma fructífera amb els seus descendents. Algú que se sortia de l'habitual però que no podem mirar-nos com un fenomen descontextualitzat, un clàssic (que no un model) per a la pròpia tradició des d'una opció formal de la literatura. Algú que encaixa les negacions des de l'afirmació global que la seva obra continua essent. □

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BOREL, Jacques (1973), «Préface» a Paul Verlaine, *Fêtes galantes. Romances sans paroles*. París, Gallimard.
- COMADIRA, Narcís (2002), *L'ànima dels poetes*. Barcelona, Ara Llibres.
- FERRATÉ, Joan (1994), *Papers sobre Josep Carner*. Barcelona, Empúries.
- FERRATER, Gabriel (2001), «Dues conferències inèdites sobre poesia catalana (ca. 1972)», dins D. Oller i J. Subirana (eds.), *Gabriel Ferrater, «in memoriam»*. Barcelona, Proa, pp. 11-69.
- KERMODE, Frank (1990), «El valor literario considerado a cierta distancia», dins *Historia y valor. Ensayos sobre literatura y sociedad*. Barcelona, Península, pp. 115-142. [Data original: 1988]
- NOULET, Émilie (1963), «Introduction» a Josep Carner, *L'Ébouriffé*. Traduit de l'espagnol par E. Noulet et Roger Caillois. París, Gallimard.
- OLLER, Dolors (1986), *La construcció del sentit*. Barcelona, Empúries.
- SUBIRANA, Jaume (2000), *Josep Carner: l'exili del mite (1945-1970)*. Barcelona, Edicions 62.

- Entre d'altres coses, Ferran de Pol hi escrivia: «Avui dia, es vulgui o no es vulgui, tota mena de Prínceps –i els de la Poesia no n'estan exceptuats– són o han de ser constitucionals; és a dir, que no tenen poder per a desfer les lleis que ells mateixos, amb la màgia de la seva paraula, han ajudat a crear. La Pàtria està per damunt de tot poeta, per alt que sigui l'imperi que exerceixi», *Quaderns de l'exili*, 1 (Coyoacán, Mèxic), setembre 1943. Sobre els *Quaderns de l'exili* vegeu www.uoc.edu/lletra/revistes/quadernsdelexili/.
- Triadú, que rectificà en part aquesta impressió el 1964, ha adduït posteriorment que en aquell moment no havia pogut tenir accés al conjunt de la producció poètica de Carner a l'exili.
- I afegia: «Com és que havent estat dotat i havent-se preparat per sortir airós de la comparació i per molt que ens hi encaparem, Carner no mereix ser situat entre els grans poetes de la tradició europea?». Xavier Bru de Sala, «Carner i el cànon literari», *El País, Quadern*, 1-II-1996.
- Seu era l'article que encetà una llarga cadena de rèpliques, matisacions i contrarèpliques: «Josep Carner: el Príncep a la picota», *Avui*, 18-III-2002.
- Parlo de l'obra poètica: la teatral em sembla lateral, i el conjunt de la prosa senzillament no ha pogut ser avaluat, amb el noranta per cent del gran iceberg de l'articularisme encara pendent d'edició.
- Hi ha molts llibres de Carner exhaurits i mai no reeditats que un lector mitjà no troba a les llibreries (i, de vegades, tampoc a les biblioteques), no en tenim edicions crítiques, queda força material encara inèdit en llibre, i valuoses fonts d'informació biogràfica per investigar... Falten encara uns quants anys (i força feina) perquè puguem jutjar amb equanimitat l'interès de cadascun dels diferents «Carners».
- «És a dir, que en certa manera en Carner es veu una intenció molt deliberada d'agafar formes renaixentistes, formes barroques, formes sobretot del XIX francès (una de les grans influències sobre Carner és la de Baudelaire) i a donar tot això en català, diguéssim, i a donar-nos el que no tindríem sense ell de cap manera, que és una tradició.» (Ferrater 2001: 29).
- Torno a citar l'article de Sebastià Alzamora (*Avui*, 18-III-2002).
- Miquel de Palol, «Entre Pla y Carner», *La Vanguardia Cultural*, 30-X-2002.
- Tant Joan Ferraté com Gabriel Ferrater han subratllat l'estratègia objectivitzadora de la poesia de Carner.
- En situar Carner entre els grans poetes formalitzadors del que ell anomena «l'experiència del motiu», Narcís Comadira (2000) en descriu quatre elements clau: saviesa, talent, pietat i humanitat.

CARÀCTERS

REVISTA DE LLIBRES

Núm. 22 Gener 2003

Manel Ollé «Precarietats en la recepció de la literatura catalana»

Entrevista a Ernest Folch (director d'Ara Llibres)

Joan Josep Isern «Un any sota l'influx de Verdaguer»

Jordi Puntí «Unes ulleres per veure el món»

Julià Guillamon «Amnèsia, mentida i ficció en l'obra de Màrius Serra»

Felip Tobar «Aixetes fluïxes i racons humits»

Alfred Mondria «Harold Bloom, entre Shylock i Rosalina»

Adolf Beltran «El federalisme, en fred»

Pàgines centrals dedicades a Màrius Serra

Publicació Trimestral:

Gener · Abril · Juny · Octubre

Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Av. Blasco Ibáñez 32 - 46010 València Tel.: 96 386 40 90 Fax: 96 386 44 93 E-mail: Vicent.Alonso@uv.es

Sobre l'estupidesa

Robert Musil

Senyores i senyors!

Qui tinga la gosadia de parlar de l'estupidesa corre a hores d'ara el perill de sortir-ne malparat; pot ser acusat d'arrogància o, fins i tot, de pertorbar el normal desenvolupament de l'època. Jo mateix vaig escriure fa alguns anys: «Si l'estupidesa no s'assemblàs tant al progrés, al talent, a l'esperança o a la millora, ningú no voldria ser estúpid». Això era el 1931, i ningú no pot dubtar que des d'aleshores el món ha conegut, encara, progressos i millores! D'aquesta manera esdevé cada vegada més urgent i inajornable respondre a la pregunta: què és, realment, l'estupidesa?

No voldria tampoc amagar que jo, com a escriptor, conec l'estupidesa de fa molt més temps, i podria fins i tot dir que hi he tingut de vegades una relació de col·legialitat! En el món de les lletres, tan bon punt un home obre els ulls, es veu enfrontat, a més, a una resistència amb prou feines describable, que sembla que pot prendre tota mena de formes: sia personal, com ara l'honorable d'un professor d'història de la literatura que, avesat a tractar de distàncies inabastables, rellisca desastrosament en l'època contemporània; sia general i omnipresent, com la transformació del judici crític pel comercial, d'ençà que Déu en la seua bondat difícilment comprensible per a nosaltres concedí el llenguatge dels humans també als productors de pel·lícules sonores. Ja m'he referit en el passat, alguna vegada, a fenòmens d'aquesta mena i tampoc no cal repetir o completar el que n'he dit (la qual cosa, a més, seria fins i tot impossible, atesa la tendència a la desmesura que tot té avui): n'hi ha prou amb remarcar, com a resultat segur, que l'escassa sensibilitat artística d'un poble no es manifesta tan sols en temps dolents o de maneres rudes, sinó també en els bons temps i de qualsevol manera, puix que només hi ha una diferència de grau entre l'opressió i les prohibicions, per un costat, i els doctorats *honoris causa*, els nomenaments a l'Acadèmia i la concessió de premis, per un altre.

Conferència pronunciada l'11 de març de 1937, i repetida el 17 de març, per Robert Musil a Viena, invitat per la Österreichischer Werkbund (Federació Industrial Austríaca). La traducció ha estat feta a partir del text («Über die Dummheit»), reproduït al vol. 2 de les Gesammelte Werke, Rowohlt Verlag, 1978.

He tingut sempre la sospita que aquesta resistència tan multiforme a les arts i a l'esperit més elevat per banda d'un poble que es vanta del seu amor a les arts no és una altra cosa que estupidesa –potser una forma particular, una especial estupidesa artística que potser ho seria també de sentiments– i que en tot cas es manifestaria en aquest sentit: que allò que anomenem un bell esperit seria també, alhora, un bell estúpid; i encara avui no trobe gaires motius per pensar d'una altra manera. Naturalment, no es pot atribuir a l'estupidesa tot allò que destorba un propòsit tan plenament humà com és el de l'art; més aviat caldrà, com ensenyen especialment les experiències dels darrers anys, deixar espai a les diferents formes de la manca de caràcter. I no es podria objectar que el concepte d'estupidesa no té res a fer, ací, perquè té a veure amb l'enteniment, i no amb els sentiments, dels quals depèn l'art. Això seria un error. El *gaudi* estètic mateix és alhora *judici* i sentiment. I els pregue que em permeten d'afegir a aquesta gran fórmula, que he manllevat de Kant, no només la precisió que Kant parla d'una facultat de *judici* estètic i d'un *judici* de gust, sinó també de repetir, tot seguit, les antinòmies a què condueix això:

Tesi: el judici de gust no es basa en conceptes, perquè altrament es podria debatre (decidir mitjançant demostracions).

Antítesi: es basa en conceptes, perquè altrament no es podria ni tan sols debatre (cercar un acord).

I ara voldria preguntar si un judici semblant amb una antinòmia semblant no es troba també en la base de la política i de la confusió de la vida en general. I no es pot esperar que allà on el judici i la raó són a sa casa, ho siguen també les seues germanes i germanetes, les distintes formes de l'estupidesa? Tot això pel que fa a la seua importància. Erasme de Rotterdam escrigué en el seu meravellós i encara avui vigent *Elogi de la follia* que sense certes estupideses l'home ni tan sols arribaria a nàixer!

Una mostra del domini tan vergonyós com aclaparador de l'estupidesa sobre nosaltres se'ns fa avinent quan tantes persones es declaren sorpreses, amicalment i conspirativament, quan s'adonen que algú amb qui han tingut confiança té intenció d'evocar el nom d'aquest monstre. Aquesta experiència no sols l'he viscuda personalment, sinó que també n'he pogut constatar la validesa històrica quan en la recerca d'antecessors en el tractament de l'estupidesa –i n'he trobat sorprenentment pocs; però és que els savis, evidentment, s'estimen més d'escriure sobre la saviesa!–, un docte amic m'envià el text d'una conferència pronunciada el 1866 per Johann Eduard Erdmann, deixeble de Hegel i professor a Halle. Aquesta conferència, que porta com a títol «De l'estupidesa», comença precisament explicant que ja el seu anunci fou acollit amb rialles; i d'ençà que sé que això li pogué passar fins i tot a un hegelian, estic convençut que aquest comportament dels homes als qual se'ls vol parlar de l'estupidesa té una motivació particular i em trobe molt insegur en la convicció d'haver desafiàt, d'aquesta manera, una força psicològica poderosa i profundament ambivalent.

Per això preferesc confessar d'entrada la meua feblesa en presentar-me davant vostès: no sé què és. No he descobert cap teoria de l'estupidesa amb l'ajuda de la qual pogués preten-

dre de salvar el món; més encara, ni tan sols he trobat en el clos de la circumspècció científica cap recerca que tingués com a objecte l'estúpidesa, ni una concordança d'opinions sobre la seua definició que, bé o malament, fos producte del tractament de qüestions relacionades. Això potser es deu a la meua ignorància, però és més probable que la pregunta *què és l'estúpidesa?* no corresponga als usos del pensament actual, com no hi corresponen les preguntes sobre què pot ser la bondat, la bellesa o l'electricitat. Tanmateix, el desig d'establir aquest concepte i de respondre d'una manera tan assenyada com siga possible a aquesta pregunta preliminar a tota vida és molt fort; vet ací per què un dia vaig caure presoner de la pregunta relativa a què és l'estúpidesa «realment», i no com es presenta als ulls de tothom, la qual cosa hauria estat força més en consonància amb les meues capacitats i habilitats professionals. I atès que no volia ajudar-me amb recursos literaris, ni podia fer-ne servir de científics, he tractat de fer-ho de la manera més senzilla, com és lògic sempre en aquests casos, bo i examinant els usos de la paraula *estúpid* i els seus derivats, buscant els exemples més sovintejats i tractant d'articular allò que anava escrivint. Un procediment d'aquesta mena té sempre, malauradament, el risc d'assemblar-se a la caça de la papallona blanca: hom segueix, certament, una estona allò que hom creu estar observant, sense perdre-ho de vista, però com que apareixen altres papallones molt semblants des d'altres direccions i fent ziga-zagues també molt paregudes, aviat ja no se sap si s'està seguint la mateixa. I així els exemples de la família de l'estúpidesa no ens permetran sempre de distingir si entre ells hi ha un lligam originari o si l'atenció es desplaça de manera merament externa i sobtada de l'un a l'altre, i no serà gaire senzill de posar-los tots en un mateix barret del qual es puga dir que pertany realment a un estúpid.

En aquestes condicions, la manera de començar és gairebé indiferent; comencem, doncs, d'una manera com una altra: el millor és escometre d'entrada la dificultat inicial relacionada amb el fet que qualsevol que vulga parlar sobre l'estúpidesa o assistir amb profit a un discurs sobre la qüestió, ha de pressuposar que ell mateix no és estúpid; i això vol dir que fa veure que es considera intel·ligent, malgrat que en general això és vist com un signe d'estúpidesa! Si aprofundim en aquesta qüestió de per què es considera estúpid vantar-se de la pròpia intel·ligència, sorgeix tot seguit una resposta que sembla recoberta de la pols dels antics consells de família, perquè assenyalava que és més prudent no fer veure que s'és intel·ligent. És ben probable que aquesta prudència, que naix d'una malfiança profunda, i que avui ja no és comprensible a primer colp d'ull, provinga de situacions en les quals de fet per als febles era més intel·ligent no passar per intel·ligent: la seua intel·ligència hauria pogut ser una amenaça per als més forts! L'estúpidesa, en canvi, desfà les sospites; «desarma», com encara se sol dir avui. Rastres d'aquesta antiga sornegueria, d'aquesta murrieria, se'n troben encara de fet en totes les relacions de dependència on les forces estan repartides de manera tan desigual que el més feble cerca la seua salvació fent veure que és més estúpid del que és; apareixen, per exemple, en l'anomenada astúcia pagesa, també en el tracte entre el servei i els amos del llenguatge cult, en la relació del soldat amb el superior, de l'alumne

amb el professor i de l'infant amb els pares. Qui té el poder s'empipa menys quan el feble no pot que quan no vol. L'estúpida posa fins i tot en un estat de «desesperació», és a dir, de manera inconfusible en una situació de feblesa!

Amb això concorda perfectament el fet que fàcilment la intel·ligència el «treu de polleuera»! És veritat que hom la valora en el subordinat, però només si va lligada a la submissió incondicional. Tan bon punt li manca aquest certificat de bona conducta i esdevé dubtós que estiga al servei del poderós, ja no se'n diu tant intel·ligència com, més aviat, insolència, impertinència o perfídia; i se'n segueix tot sovint una situació en la qual sembla que aniria, com a mínim, contra l'honor i l'autoritat del poderós, encara que no amenace de cap manera la seua seguretat. En l'ensenyament això és manifesta en el fet que hom tracta amb més duresa un estudiant dotat però rebel que un que siga incòmode per pura ximpleria. En la moral ha menat a la idea que la voluntat d'un individu ha de ser més malvada com més grans siguen els seus coneixements. Fins i tot la justícia no es troba del tot exempta d'aquest prejudici personal i condemna tot sovint amb mostres d'especial reprovació l'execució intel·ligent d'un delicte titllant-lo de «refinat» i «mancat de sensibilitat». I en la política cadascú podrà trobar-hi els exemples que voldrà.

Però d'altra banda l'estúpida –se'ns podrà objectar– ben bé pot ser irritant i no té sempre efectes d'apaivagament. Per dir-ho breument, normalment és causa d'impaciència, i en casos excepcionals fins i tot provoca la crueltat; i les repugnants aberracions d'aquesta crueltat malaltisa que hom acostuma a anomenar sadisme fan aparèixer moltes vegades els individus estúpids en el paper de víctimes. No hi ha dubte que això prové del fet que esdevenen, més fàcilment que altres, el punt de mira dels cruels; però sembla que també té a veure amb el fet que la seua indefensió, absolutament palesa, excita salvatgement la imaginació igual com l'olor de la sang excita el plaer de la cacera, i els trasllada a un erm en el qual la crueltat va «massa lluny» gairebé només perquè no hi troba cap limitació. Això és un tret de patiment en qui infligeix el patiment, una feblesa inserida en la seua brutalitat; i tot i que la indignació privilegiada de la compassió ofesa rarament permeta d'adonar-se'n, també la crueltat, com l'amor, és cosa de dos, que s'ajusten l'un a l'altre! La consideració d'això seria, sens dubte, ben important en una humanitat, com l'actual, tan afligida per la «vil crueltat contra els més febles» (que és també la descripció més habitual del sadisme); però pel que fa a la relació que mirem d'esbrinar ací a grans trets, i en una ràpida recapitulació dels primers exemples, el que s'ha dit fins ara pot ser considerat com una divagació i, al capdavall, de tot plegat només podríem concloure que pot ser estúpid vantar-se de ser intel·ligent, però tampoc no és sempre intel·ligent nodrir fama d'estúpid. No es pot generalitzar; o potser l'única generalització que ens podríem permetre, en aquest punt, és que el més intel·ligent seria fer-se notar tan poc com fos possible en aquest món! I realment no han estat poques les vegades en què hom ha posat aquesta ratlla de conclusió al peu de tota saviesa. Més sovint, però, es fa un ús merament parcial o només simbòlic i vicari d'aquesta conclusió misantròpica, amb la qual cosa la seua consideració ens duria al terreny

del manament de modèstia i d'altres d'encara més amplis, sense haver d'abandonar del tot, en fer-ho, el terreny de l'estupidesa i la intel·ligència.

Molts homes es consideren intel·ligents, certament, però no ho diuen, bé per por de semblar estúpids o bé per por de faltar als bons costums. I si es veuen, tanmateix, obligats a parlar-ne, fan servir una perífrasi i diuen per exemple: «No sóc *més estúpid* que altres». Molts s'estimen encara més d'introduir, amb el to més imparcial i objectiu possible, una remarca del tipus: «Puc ben dir, per la meua banda, que tinc una intel·ligència normal». I de vegades la convicció de la pròpia intel·ligència es fa avinent per darrere, com ara en la frase: «No deixe que em prenguen per estúpid!» Més digne de consideració és així el fet que no només es considera secretament molt intel·ligent i de gran capacitat l'individu corrent en els seus pensaments, sinó també l'home que actua en la història, i que bon punt arriba al poder, diu o fa dir de si mateix que té una intel·ligència fora de mida, i és savi, honorable, eminent i generós, elegit per Déu i predestinat a fer història. Sí, i també ho diu de gran d'algú altre per l'aureola del qual es puga sentir il·luminat. Tot això ha romàs fossilitzat en títols i tractaments com ara Majestat, Eminència, Excel·lència, Magnífic, Reverendíssim i d'altres de semblants, dels quals gairebé ni es fa cabal; però retorna amb tota la vivacitat i apareix de nou quan l'home parla avui com a massa. Particularment, una certa capa mitjana-baixa de l'esperit i de l'ànima es mostra totalment desvergonyida en la seua petulància quan es presenta sota l'aixopluc del partit, la nació, la secta o la tendència artística i pot dir «nosaltres» en comptes de «jo».

Amb una reserva perfectament comprensible i que podem deixar de banda, d'aquesta petulància se'n pot dir també vanitat i realment l'ànima de molts pobles i estats està dominada avui per sentiments entre els quals la vanitat ocupa, sens dubte, un lloc de primeiríssima línia. Ara: entre l'estupidesa i la vanitat existeix, des de temps immemorials, una relació molt estreta, que potser ens podrà furnir alguna indicació interessant. Un estúpid es mostra habitualment vanitos ja pel fet mateix que li manca la intel·ligència per amagar-ho. Però, de fet, gairebé no cal, car el parentiu entre stupidesa i vanitat és dels més propers: un vanitos fa sempre la impressió que rendeix menys del que podria; s'assembla a una màquina que deixa anar el vapor per algun racó mal ajustat. La vella dita «Niciesa i orgull, una mateixa peça» no vol pas dir una altra cosa, a l'igual que l'expressió segons la qual la vanitat «encega». Allò que realment associem amb el concepte de vanitat és l'expectativa d'un rendiment menor, car el terme *vanitos* significa en el seu sentit principal gairebé el mateix que *en va*. I aquesta minva de rendiment s'espera així mateix allà on realment és al contrari: ben sovint la vanitat es combina també amb el talent. Però llavors fa la impressió que es podria aconseguir molt més si la vanitat no hi fos un entrebanc. Aquesta impressió duradora de minva de rendiment esdevindrà més endavant la idea més general que tenim de l'estupidesa.

Tanmateix, bé sabem que hom no eludeix el comportament vanitos perquè puga ser estúpid, sinó sobretot perquè apareix com una falta d'educació. «L'autoelogi fa pudor», diu

un adagi, i vol dir que la fatxenderia, parlar molt d'un mateix, l'autocelebració, fa una impressió no sols de manca d'intel·ligència, sinó també de mala educació. Si no m'erre, les exigències de la cortesia que hom hi contravé pertanyen als diversos manaments de reserva i correcció destinats a preservar la consideració, car es dóna per descomptat que aquesta no ha de ser menor en l'altre que en un mateix. Aquests manaments destinats a mantenir les distàncies també prohibeixen l'ús de paraules massa franques, regulen salutacions i tractaments, i no permeten contradir l'altre sense disculpar-se o que una carta comence amb la paraula «jo». És a dir, obliguen a guardar determinades regles, per tal de no «acostar-se massa» els uns als altres. La seua funció és d'aplanar i compensar el tracte, facilitar l'amor al proïsme i a un mateix, i també mantenir una temperatura mitjana, per dir-ho així, en les relacions humanes. D'aquesta mena de prescripcions se'n troben en totes les societats, en les més primitives més encara que en les altament civilitzades, i en tenen fins i tot els animals, mancats de paraula, com es pot deduir de moltes de les seues cerimònies. En el marc d'aquests manaments de mantenir les distàncies, però, no sols està prohibit elogiar-se immoderadament un mateix, sinó també els altres. Dir-li a algú a la cara que és un geni o un sant fóra gairebé tan lleig com dir-ho d'un mateix. I mascarar-se un mateix el rostre i estirar-se els cabells no seria, segons els sentiments d'avui, millor que insultar un altre. Com ja s'ha dit, n'hi ha ben bé prou amb deixar clar que no s'és més estúpid o pitjor que un altre!

És palès que en situacions normals la proscripció afecta les manifestacions desafortades i irrespectuoses. I així com adés parlàvem de la vanitat amb què es vanten avui pobles i partits de ser d'allò més esclarits, caldrà tenir present ara la majoria autosatisfeta que —exactament com l'individu fantasiós en els seus ensomnis— considera que ha pres en arrendament no sols la saviesa sinó també la virtut, i es troba a si mateixa valenta, noble, invencible, pietosa i bella; i també que hi ha al món una gran tendència a què els homes, quan es troben en gran nombre, es permeten tot allò que els és prohibit com a individus. Aquestes prerrogatives del Nosaltres que s'ha fet gran produeixen a hores d'ara veritablement la impressió que la civilització i la contenció creixents de la persona individual haurien de ser compensades mitjançant la descivilització de nacions, estats i tendències ideològiques, que augmenta en proporció directa; i és prou clar que s'hi manifesta una pertorbació afectiva, una alteració de l'equilibri afectiu que és anterior en el fons a la contradicció entre Jo i Nosaltres i també a qualsevol valoració moral. Però això —hom preguntà— és encara estúpidesa? Hi té alguna cosa a veure?

Honorable públic, que ningú no en dubte! Però permeteu-me, abans de respondre-hi, que recupere l'alè amb un exemple no mancat d'una certa amabilitat. Tots nosaltres, però sobretot els homes i especialment els escriptors coneguts, coneixem aquella dama que voldria de totes passades explicar-nos la novel·la de la seua vida, i l'ànima de la qual s'ha trobat sempre segons que sembla en circumstàncies interessants, sense que mai poguéssim assolir un resultat reeixit, que més aviat espera de nosaltres. És ximple, aquesta senyora? Alguna cosa que puja del munt d'impressions que ens envolten sol xiuxiuejar-nos: sí que ho és! Però l'educació i també el sentit de justícia imposen la matisació que no del tot i no sempre.

Parla molt de si mateixa i, en general, parla molt. Fa judicis molt contundents i sobre qualsevol matèria. És vanitosa i indiscreta. Sovint ens dóna lliçons. Habitualment no ha arranjat la seua vida sentimental, i no li ha anat gens bé en la vida. Però, no hi ha una altra mena de persones a les quals els passa també tot això, o la major part d'això? Parlar molt d'un mateix, per exemple, és també un mal costum de l'egoista, del desficiós i fins d'un cert tipus de malenconiós. I tot plegat s'adiu molt bé amb la joventut; de la qual són típiques, entre altres fenòmens del creixement, coses com ara parlar molt d'un mateix, ser vanitós, donar lliçons i no estar content amb la vida, és a dir, en una paraula, exactament les mateixes desviacions de la sensatesa i el bon sentit, sense que per això siga estúpida o més estúpida del que li escau per raons naturals, car... encara no ha arribat a l'edat del seny!

Senyores i senyors! Els judicis de la vida quotidiana i del coneixement de la gent l'encerten la majoria de les vegades, però sovint també l'erren. No són el fruit d'una teoria correcta, sinó que representen més aviat, simplement, moviments d'aprovació i de reacció. També aquest exemple ensenya, així doncs, només això, que una cosa pot ser estúpida, però que no ha de ser-ho necessàriament, que el significat canvia amb el context en què es fa present, i que l'estupidesa està entreteixida d'una manera ben atapeïda amb unes altres coses, sense que hi aparega enlloc el fil que ens permetria desfer tot d'una el teixit. Fins i tot la genialitat i l'estupidesa es troben indistriablement lligades i la prohibició mateixa de parlar molt i de parlar molt d'un mateix, si no es vol passar per estúpid, l'ha defugit la humanitat d'una manera molt particular: la de l'escriptor. Aquest pot explicar en nom de la humanitat que el menjar li ha agradat o que el sol penja del cel, pot exposar la seua intimitat, difondre secrets, fer confessions, ajustar comptes personals sense cap consideració (si més no, alguns escriptors se'n vanten!); i sembla com si la humanitat autoritzàs en un cas excepcional quelcom que, altrament, es prohibeix a si mateixa. D'aquesta manera, parla incessantment de si mateixa i amb l'ajut de l'escriptor ha explicat milions de vegades les mateixes històries i experiències, bo i canviant només les circumstàncies, sense que n'haja tret cap progrés ni cap guany de bon sentit. I aquest ús que fa de la seua literatura, i el fet que aquesta s'hi avinga, no la deu fer al capdavant sospitosa d'estupidesa? Jo, personalment, no ho considere pas impossible!

Entre els camps d'aplicació dels termes *estupidesa* i *immoralitat* –aquest darrer entès en el sentit més ampli, i avui no usual, equivalent gairebé a manca de valor espiritual, però no a manca de seny–, hi ha en qualsevol cas una barreja d'identitat i diferència entrellaçades. I aquesta correspondència s'assembla, sens dubte, a allò que expressava Johann Eduard Erdmann en un passatge rellevant del seu discurs ja esmentat, quan afirmava que la brutalitat és «la praxi de l'estupidesa». Deia: «Les paraules no són... l'única forma en què s'expressa un estat psíquic. També es manifesta en accions. Així passa amb l'estupidesa. No sols ser estúpid, sinó actuar estúpidament, cometre estupideses –és a dir, la praxi de l'estupidesa– o l'estupidesa en acció, d'això en diem brutalitat». Aquesta convincent afirmació ens diu ni més ni menys que l'estupidesa és una errada de sentiment, perquè la brutalitat també n'és una! I això mena directament a aquella «pertorbació afectiva» i «alteració dels

equilibris afectius» que ja havíem evocat sense haver-ne pogut trobar, però, l'explicació. Tampoc l'explicació continguda en les paraules d'Erdmann pot coincidir completament amb la veritat, perquè a banda del fet que considera només l'individu groller i sense polir en contrast amb la «cultura», i per tant no inclou totes les formes d'aplicació de l'estupidesa, la brutalitat no és merament estupidesa i l'estupidesa no és merament brutalitat, raó per la qual resta per explicar la relació entre afecte i intel·ligència quan es combinen com a «estupidesa aplicada»; per tant, caldrà primer treure l'entrellat d'aquestes coses, i la millor manera de fer-ho és, novament, mitjançant alguns exemples.

Per tal que destaquen clarament els contorns del concepte, cal primer de tot relativitzar la idea segons la qual l'estupidesa és merament, o més que res, manca d'enteniment; i també, com ja s'ha dit, la idea més generalitzada que en tenim, que segons sembla és la d'una fallida en les més diverses activitats, una insuficiència física i intel·lectual. En els nostres parlars col·loquials hi ha un exemple molt expressiu, la designació de la sordesa, o sia un defecte físic, amb la paraula *derisch* o *terisch* [totxo, talòs], que probablement significa *törisch* [ximple] i està a prop d'estúpid. Perquè justament així és com es fa servir popularment el retret d'estupidesa. Quan un esportista afluixa en el moment decisiu o comet una errada, sol dir després: «M'he quedat clavat» o «No sé on tenia el cap», per bé que no se sap ben bé què hi té a veure el cap amb la natació o la boxa. De la mateixa manera, entre xicots o companys d'equip hom dirà estúpid a qui demostre que no té traça, encara que siga un Hölderlin. Hi ha també situacions en el camp dels negocis en què aquell que no és espavilat i mancat d'escrúpols apareix com a estúpid. Comptat i debatut, les estupideses són savieses més antigues que aquelles que són honorades oficialment avui; i si estic ben informat, en l'antiguitat germànica no sols les concepcions morals, sinó també els conceptes del que és ser competent, expert, savi, és a dir, conceptes intel·lectuals, es referien a la guerra i al combat. Així que tota saviesa té la seua estupidesa, i fins i tot la psicologia dels animals ha descobert en les seues proves d'intel·ligència que a qualsevol «tipus d'assoliment» li correspon un «tipus d'estupidesa».

Per això, si cercàvem el concepte més general d'intel·ligència, d'aquestes comparacions se'n derivaria, si fa no fa, el concepte de capacitat i de tot allò que fos incapaç es diria, arribat el cas, que és estúpid. El tipus de capacitat que, en aquest sentit, passa a primer pla i omple en una època el concepte d'intel·ligència i estupidesa amb el seu contingut, depèn de la forma de vida. En èpoques d'inseguretat personal, l'astúcia, la violència, l'agudeses dels sentits i la destresa corporal conformaran el concepte d'intel·ligència; en èpoques de vida més espiritualitzada o que podríem dir, amb les limitacions malauradament corresponents, més burgesa, el treball intel·lectual n'ocupa el lloc. Més ben dit: l'hauria d'ocupar el treball intel·lectual més elevat, però de l'evolució actual de les coses s'ha derivat la preponderància dels assoliments racionals, escrits en el rostre buit i sota el dur front d'una humanitat atrafegada; i així és el cas que avui intel·ligència i estupidesa es refereixen, com si no pogués ser d'una altra manera, a l'enteniment i el grau de la seua capacitat, malgrat que això siga una mica unilateral.

La concepció general de la incapacitat lligada des de l'inici amb la paraula «estúpid» –tant en el sentit d'incapacitat respecte de qualsevol cosa com en el sentit d'una incapacitat específica– té també una conseqüència ben destacada: els termes «estúpid» i «estúpidesa», per tal com signifiquen incapacitat general, poden substituir arribat el cas qualsevol paraula que n'indique una d'específica. Aquest és un dels motius pels quals a hores d'ara està tan enormement estesa l'acusació mútua d'estúpidesa. (En un altre context és també la causa del fet que el concepte siga tan difícil de circumscriure, com han mostrat els nostres exemples.) Vegeu, com ara, les anotacions que hom troba als marges de novel·les d'una certa pretensió que han romàs molt de temps en el quasi anonim del préstec bibliotecari; ací, quan el lector es troba a soles amb l'escriptor, el seu judici s'expressa preferentment amb paraules com «estúpid!» i els seus equivalents, com «ximple!», «bajanada!», «una estúpidesa increïble» i similars. I de la mateixa manera són aquestes les primeres paraules d'indignació quan l'individu s'enfronta en massa amb l'artista en representacions teatrals o exposicions d'art, i s'hi escandalitza. També caldria evocar ací la paraula *kitsch*, preferida entre totes com a judici primer entre els artistes mateixos; sense que, emperò, almenys fins on jo sé, hom pugua determinar-ne el concepte i explicar-ne l'aplicabilitat, com no siga amb el verb *verkitschen*, que en la parla col·loquial vol dir «vendre a sota preu», «malbaratar». *Kitsch* significa, doncs, mercaderia massa barata o quincalla i em fa la impressió que aquest significat, naturalment traslladat al terreny de les coses de l'esperit, pot ser atribuït sempre que es fa servir la paraula inconscientment de manera escaient.

Atès que la mercaderia rebentada, la quincalla, entren en la paraula *kitsch* bàsicament en el seu sentit associat de mercaderia no apta o deficient, i la inaptesa i la deficiència formen també la base de l'ús de la paraula *estúpid*, no és cap exageració d'afirmar que tenim tendència a definir com «més o menys estúpid» tot allò que no ens fa el pes, especialment si, a banda d'això, pretenem donar-li categoria d'elevada respectabilitat artística. I per a definir aquest «més o menys» és important el fet que l'ús de les expressions d'estúpidesa està íntimament lligat amb un altre ús que comprèn les expressions, igualment imperfectes, que denoten allò vulgar i moralment repugnant, la qual cosa deriva l'esguard cap a una qüestió que ja hem observat, el destí comú dels conceptes *estúpid* i *indecent*. Perquè no només *kitsch*, l'expressió estètica d'origen intel·lectual, sinó també paraules amb una connotació moral com ara *porqueria*, *repugnant*, *fastigós*, *malaltís* o *desvergonyit* són crítiques artístiques i judicis vigorosos, però sense desenvolupar, sobre la vida. Potser aquestes expressions contenen també algun esforç intel·lectual, una diferenciació de significat, encara que siguen usades indistintament. I llavors el darrer recurs és el crit ja gairebé mut «quina indecència!», que substitueix i resumeix tota la resta, i que pot repartir-se el domini del món amb l'expressió «quina estúpidesa!». Perquè evidentment passa que aquestes dues paraules poden, arribat el cas, substituir totes les altres, perquè *estúpid* ha pres el significat d'incapacitat general i *indecent* el de l'ofensa genèrica a la moral; i si s'escolta allò que els homes diuen avui els uns dels altres, sembla com si l'autoretrat de la humanitat, tal com s'estableix involuntàriament a partir d'aquests retrats de grup

recíprocs, estigués compost exclusivament de variacions a partir d'aquestes dues paraules escassament agradívoles.

Potser val la pena reflexionar-hi. Sens dubte totes dues constitueixen l'estadi més baix d'un judici que no ha assolit la maduresa, d'una crítica encara no del tot articulada, en què s'ensuma que alguna cosa no funciona, però no se sap quina. L'ús d'aquestes paraules és l'expressió més simple i contundent de desaprovació que es pot trobar, és l'inici d'una resposta i alhora també la seua conclusió. Té una mica de «curtcircuit», cosa que és més fàcilment comprensible si es té en compte que *estúpid* i *indecent*, independentment del que signifiquen, són paraules utilitzades també com a insults. Bé sabem que el significat d'un insult té més a veure amb el seu ús que no amb el seu contingut; a molts de nosaltres potser ens agraden els ases, però ens sentiríem ofesos si ens diguessen que ho som. L'insult no significa allò que figura, sinó una barreja d'imatges, sentiments i intencions, que no pot de cap manera expressar, sinó només assenyalar. Remarcarem, de passada, que tenen això en comú amb les paraules de moda i els estrangerismes, raó per la qual semblen imprescindible, per bé que podrien ser fàcilment substituïbles. Per aquest motiu hi ha quelcom d'increïblement excitant en els insults, que té a veure amb la seua intenció, però no amb el seu contingut. Això és veu, probablement, de la manera més clara en les expressions de burla i facècia dels més joves: un infant pot dir *Busch* o *Moritz** i , mitjançant relacions secretes, fer enrabiar d'allò més un altre.

El que es pot dir de les paraules d'insult, de burla, de moda i estrangerismes, es pot dir també de les paraules d'humor, dels llocs comuns i de les paraules d'amor. Totes tenen en comú, malgrat les diferències, que estan al servei d'una emoció i que precisament la seua imprecisió i inadequació és el que els permet de substituir en l'ús grups sencers de mots més adequats, precisos i correctes. Evidentment en la vida, de vegades, n'hi ha necessitat, i no els negarem la importància que tenen; però el que passa en aquests casos és estúpid, sens dubte; recorre, per dir-ho així, els mateixos camins que l'estupidesa. Aquesta relació es pot estudiar molt clarament en un exemple cabdal de la pertorbació mental, com és el pànic. Quan una cosa provoca en l'home un efecte massa violent, bé sia un ensurt sobtat o una pressió psíquica persistent, pot passar que aquest home faça de cop i volta alguna cosa en què «ha perdut el cap». Pot començar a cridar, en el fons com un infant, o pot fugir-ne, «a ulls clucs», d'un perill o llançar-se també a ulls clucs al perill, o l'agafarà una tendència esclatant a trencar coses, a insultar o a plànyer-se. Fet i fet, en comptes de l'acció adequada que exigiria la seua situació, durà a terme una pila d'accions que sempre en apariència, però massa sovint també en realitat, són inútils o fins i tot contraproductes. Aquest tipus de reacció és més conegut com a «terror pànic», però si la paraula no s'entén de manera massa restrictiva, es pot parlar també del pànic de la ira, de l'avidesa i fins de la tendresa, i en general en tots els casos en què s'és incapaç de calmar un estat d'excitació, la qual cosa deriva a actituds d'agitació cegues i absurdes. L'existència d'un pànic del coratge, que es

* Wilhelm Busch, autor de la història de dos infants trapelles, «Max und Moritz». (N. del t.)

distingeix del de la por simplement per la direcció oposada de l'efecte, ha estat confirmada fa molt de temps per un home tan valent com intel·ligent.

Hom considera que allò que s'esdevé psicològicament arran de l'adveniment del pànic és una suspensió temporal de la intel·ligència, i en general de les facultats espirituals superiors, que són substituïdes per impulsos psíquics més antics; però cal afegir-hi que amb la paràlisi i l'atròfia de la raó en aquests casos es produeix no tant una reversió a l'acció instintiva com, més aviat, un pas per aquest estadi cap a un instint de l'extrema necessitat i a una forma extrema i desesperada d'acció. Aquesta manera d'actuar presenta la forma de la confusió total, no obeeix a cap pla i aparentment ha estat abandonada tant per la raó com per qualsevol instint salvador; però el seu pla inconscient és de substituir la qualitat de les accions per la quantitat, i l'astúcia no menyspreable que s'hi amaga es basa en la probabilitat que d'un centenar d'intents, condemnats al fracàs, potser n'hi haurà un que l'encertarà. Un home que ha perdut el cap, com un insecte que s'estavella una i altra vegada contra la part closa de la finestra fins que, per casualitat, es «precipita» a l'espai lliure a través de la part oberta, fan el mateix en la seua confusió que la tècnica bèl·lica, fruit d'un càlcul precís, quan «cobreix» un objectiu amb una ràfega o amb foc dispers, i fins i tot quan fa servir una granada o un obús de metralla.

Això vol dir, en altres paraules, substituir una acció ben dirigida per un feix voluminós d'accions, i res no és més humà que la substitució de les paraules o les accions per la seua quantitat massiva. Però en l'ús de paraules confuses hi ha quelcom que es pareix molt a l'ús d'una gran quantitat de paraules, perquè com més vaga és una paraula, més ampli és el camp d'allò a què pot referir-se; i el mateix es pot dir de la inexactitud. Si són estúpides, aleshores a través d'elles l'estupidesa s'emparentarà amb l'estat de pànic, i d'altra banda l'ús excessiu d'aquesta acusació i de similars no s'allunyarà gaire d'una temptativa psíquica de salvació mitjançant mètodes arcaics-primitius i, com no seria exagerat de dir també, malaltisos. I en realitat en l'ús avinent de l'acusació que una cosa és veritablement una estupidesa o una indecència, hom pot reconèixer no sols la suspensió de la intel·ligència, sinó també la tendència cega a la destrucció sense sentit o a la fugida. Aquestes paraules no són només insults, sinó que substitueixen tota una bateria d'insults. Quan una cosa es pot expressar ja tan sols a través seu, la violència és a prop. Per retornar a exemples evocats anteriorment, els quadres són atacats en aquests casos amb paraigües (en representació d'aquells que els han pintat), els llibres són escampats per terra, com si hom pogués d'aquesta manera eliminar-ne el verí. Però hi ha també una pressió afeblidora que precedeix el pas als fets i de la qual la violència ha d'alliberar: hom «gairebé s'ofega» de ràbia, «no hi ha paraules» tret de les més genèriques i pobres de significat, hom «es queda mut» i ha de «buscar aire». Fins ací arriba el grau de pèrdua de llenguatge, i d'idees, que s'esdevé abans de l'esclat. Significa un estat greu d'insuficiència i a la fi l'esclat sol començar amb paraules diàfanes que indiquen que «la cosa és *massa* estúpida». Però aquesta cosa som nosaltres mateixos. En una època en què es valora molt una gran i enèrgica capacitat d'acció, cal recordar-se també d'allò que s'hi assembla tant que produeix de vegades confusió.

Senyores i senyors! Avui es parla tot sovint d'una crisi de confiança en l'humanitarisme, d'una crisi de la confiança que fins ara s'havia dipositat en la humanitat; també es podria parlar d'un pànic que està en camí de substituir la seguretat que som capaços d'arranjar els nostres afers en llibertat i guiats per la raó. I tampoc hauríem d'enganyar-nos: aquests dos conceptes morals i també eticoestètics, la llibertat i la raó, que ens han estat llegats com a signes de la dignitat humana per l'època clàssica del cosmopolitisme alemany, ja no es trobaven del tot en ordre cap a mitjan segle XIX o potser una mica després. A poc a poc anaren quedant «fora d'òrbita», hom no sabia ja què «fer-ne», i el fet que hom els deixàs reduir-se fou mèrit no dels seus enemics, sinó dels seus amics. Tampoc no ens hem d'enganyar, per tant, quant al futur: nosaltres, o els que vindran després, no reprendrem de nou aquestes concepcions immutables; la nostra tasca, i el sentit de les proves a què serà sotmès l'esperit, serà més aviat –i aquesta és la tasca tan rarament compresa, dolorosa i alhora plena d'esperança, de totes les generacions– de dur a terme el trànsit, sempre necessari, i àdhuc molt desitjable, cap a la novetat amb les mínimes pèrdues possibles. I atès que no s'ha dut a terme en el moment just el trànsit cap a idees que serveixen el passat, i que alhora es transformen, ens calen amb més raó, en aquesta comesa, idees que ajuden a saber què és vertader, raonable, rellevant o entenimentat i també, en sentit oposat, què és estúpid. Quin concepte però, ni que siga parcial, es pot formar de l'estupidesa, si flaqueja el concepte de la raó i de la intel·ligència? Fins a quin punt canvien les concepcions amb el temps és un fet que voldria remarcar amb aquest petit exemple: en un manual de psiquiatria antany ben conegut, la pregunta «Què és justícia?» i la resposta «Quan es castiga *l'altre*» era considerada un cas d'imbecilitat, mentre que avui això és la base d'una concepció del dret àmpliament difosa. Em sembla, per tant, que no serà possible de concloure ni tan sols les argumentacions més modestes sense assenyalar almenys un nucli independent de les mutacions lligades al temps. D'ací es deriven unes altres qüestions i observacions.

No tinc cap dret de presentar-me com a psicòleg, i no en tinc d'altra banda cap intenció, però em sembla que una mica d'atenció a aquesta ciència és la primera cosa de la qual, en aquest cas, podríem esperar ajuda. La psicologia d'un altre temps distingia entre sensació, voluntat, sentiment i fantasia o intel·ligència, i tenia clar que l'estupidesa era un grau inferior d'intel·ligència. La psicologia actual, tanmateix, ha tret importància a la diferenciació entre les facultats anímiques, ha reconegut la mútua dependència i interpenetració de les diverses dimensions de la psique, i amb això ha fet molt menys simple la resposta a la pregunta sobre què és psicològicament l'estupidesa. És clar que també segons la concepció actual hi ha una independència relativa de l'activitat de raonament, però fins i tot en les condicions més plàcides l'atenció, la comprensió, la memòria i altres, i gairebé tot allò que forma part de l'enteniment, depenen probablement també d'aptituds de caire emotiu; a la qual cosa s'afegeix, encara, en l'experiència pràctica i també en la de caire més intel·lectual, una segona interpenetració de la intel·ligència i les emocions que és gairebé insoluble. I aquesta dificultat per a distingir raó i sentiment en el concepte d'intel·ligència es reflecteix, naturalment, també en el concepte d'estupidesa. Quan, per exemple, la psicologia clínica

tempta de descriure el pensament dels deficients mentals amb paraules com ara: pobre, imprecís, incapaç d'abstracció, vague, lent, distret, superficial, unilateral, rígid, espès, sobreexcitat, confús, es veu de seguida que aquestes característiques fan referència tant a l'enteniment com a la condició emocional. Així doncs, ben bé es podria dir: l'estupidesa i la intel·ligència depenen tant de la raó com del sentiment; i que en depenga més de l'un o de l'altre, que per exemple en el cas de la imbecil·litat estiga «en primer pla» la feblesa de l'intel·lecte, segons alguns respectats rigoristes morals l'atròfia emocional, això es pot deixar en mans dels especialistes, mentre que nosaltres els profans haurem de procedir d'una manera una mica més lliure.

En la vida es considera normalment com a estúpid algú que és «una mica dèbil mental». Però, a més, existeixen les més variades aberracions intel·lectuals i psíquiques que poden entrebancar, desbaratar i confondre fins a tal punt una intel·ligència innata incòlume que es veurà immersa en una condició per a la qual, una vegada més, el llenguatge no té cap altra paraula que la d'*estupidesa*. Aquesta paraula engloba, per tant, dues variants en el fons molt diferents: una estupidesa honrada i simple i una altra que, una mica paradoxalment, constitueix fins i tot un signe d'intel·ligència. La primera té a veure amb la feblesa d'enteniment, la darrera més aviat amb una mena d'enteniment que és una mica massa feble respecte d'una altra cosa, i aquesta és de bon tros la més perillosa.

L'estupidesa honrada és més aviat curta de gambals i li costa molt d'arribar a copsar les coses. És pobra d'imaginació i paraules, i maldestra a l'hora d'utilitzar-les. Prefereix les coses més corrents, perquè se li adhereixen fermament a través de la repetició sovintejada, i quan s'ha gravat alguna cosa al cap no té cap inclinació a deixar que li siga presa amb facilitat, a mirar-s'ho una altra vegada, a reflexionar-hi o a introduir-hi matisos. En el fons, té molt en comú amb la vida sana de galtes vermelles! És veritat que sovint és mentalment vaga, imprecisa, i que el seu pensament s'atabala fàcilment davant les noves experiències, però en compensació s'aferra preferentment a allò que es pot copsar amb els sentits i que, per dir-ho així, es pot comptar amb els dits de la mà. Al capdavant, és l'estimada «estupidesa lluminosa» i si no fos de vegades tan ingènua, tan confusa i al mateix temps tan incapaç d'esmenar-se, fins al punt que pot dur-nos a la desesperació, seria un fenomen fins i tot encisador.

No puc estar-me de guarnir, encara, aquest fenomen amb alguns exemples que ens el mostren també des d'uns altres angles i que he tret del *Manual de Psiquiatria* de Bleuler: un imbècil expressa allò que nosaltres despatxariem amb la fórmula «metge al costat del llit d'un malalt», amb les paraules següents: «Un home que té agafada la mà d'un altre, aquest està al llit, i a més hi ha una monja». És la manera d'expressar-se d'un primitiu que pinta! Una minyona no gaire esclarida considera un mal acudit la proposta de dur els seus estalvis al banc, on li pagaran interessos, perquè pensa que ningú no serà tan estúpid per donar-li res damunt que li guarden els diners. Amb aquesta resposta expressa una visió cavalleresca de la relació amb els diners, una concepció que de vegades trobava, en la meua joventut, en alguns distingits senyors ja molt grans! D'un tercer imbècil, finalment, es diu com a fet

simptomàtic que afirmava que una moneda de dos marcs valia menys que una d'un marc i que dues de mig marc, perquè, segons deia, la primera calia bescanviar-la i llavors li tornaven massa poc! Espere que no seré l'únic imbècil en aquesta sala que estarà cordialment d'acord amb aquesta teoria del valor per a persones que no paren gaire esment quan els tornen diners!

Però tornem de nou a la relació amb l'art: l'estúpidesa pura és sovint vertaderament artista. En comptes de respondre a una paraula-estímul amb una altra paraula, com temps enrere era molt comú en alguns experiments, hi respon amb frases senceres, i es pot dir el que es vulga, però aquestes frases tenen alguna cosa de poètiques! Repetesc ací algunes d'aquestes respostes, indicant prèviament la paraula-estímul:

Encendre: el forner encèn el foc al seu forn.

Hivern: està compost de neu.

Pare: una vegada em llançà escales avall.

Boda: serveix per passar-s'ho bé.

Jardí: al jardí hi fa sempre bon temps.

Religió: quan es va a l'esglèsia.

Qui era Guillem Tell: l'han representat al bosc; hi havia també dones i infants disfressats.

Qui era sant Pere: cantà tres vegades.

La ingenuïtat i la gran plasticitat d'aquesta mena de respostes, la substitució de concepcions més elevades per l'explicació d'una història senzilla, la importància que es dona a la narració d'elements superflus, molt concrets i secundaris, així com el resum abreujat com en l'exemple de Pere, tot plegat són recursos antiquíssims de la poesia. I tot i que pense que un excés de tot això, com ja sol passar ara, acosta el poeta a l'idiota, no es pot passar per alt l'element poètic en aquest darrer, i és remarcable el fet que l'idiota por ser representat en la poesia amb una complaença especial en raó del seu esperit.

Amb l'estúpidesa honrada que ja hem vist es troba l'altra, l'estúpidesa pretensiosa i més elevada, en un contrast que és tot sovint molt i molt cridaner. Aquesta no és tant una manca d'intel·ligència com, més aviat, el fracàs d'aquesta, perquè es proposa objectius que no estan al seu abast. I pot tenir totes les característiques negatives de la debilitat mental, però té també totes aquelles que tenen a veure amb un sentiment desequilibrat, deformat, de mobilitat irregular, en una paraula, un ànim que es desvia de la salut. Per tal com no existeixen sentiments «normals», en aquesta desviació es manifesta, més ben dit, una manca d'harmonia entre les unilateralitats del sentiment i una raó que és insuficient per controlar-les. Aquesta estúpidesa més elevada és la veritable malaltia de l'educació (però per evitar malentesos, s'hi tracta d'una deseducació, d'educació fracassada o foraviada, d'una relació mal arranjada entre matèria i energia en l'educació) i descriure-la és una tasca gairebé sense fi. Afecta fins i tot la intel·lectualitat més elevada, perquè si l'estúpidesa autèntica és una

artista silenciosa, la intel·ligent és la que contribueix a l'agitació de la vida intel·lectual, i especialment a la seua inestabilitat i esterilitat. Ja fa temps que vaig escriure: «No hi ha pràcticament cap pensament important que l'estupidesa no pugui fer-se seu, és mòbil en tots els sentits i sap abillar-se amb tots els vestits de la veritat. La veritat, en canvi, sempre té només un vestit en cada ocasió, i un sol camí, i es troba sempre en desavantatge». L'estupidesa de què es parla ací no és una malaltia mental, i tanmateix és la més perillosa malaltia de l'esperit, perillosa fins i tot per a la vida.

Hauríem de saber copsar-la en cadascun de nosaltres mateixos, i no esperar a reconèixer-la en les seues grans explosions històriques. Però, com podríem reconèixer-la? I quina marca inconfusible podríem posar-hi?! La psiquiatria assenyala avui com a símptoma principal per als casos que hi tenen a veure la incapacitat per arranjar-se en la vida, el fracàs davant totes les comeses que aquesta imposa, o també el fracàs davant una comesa quan ningú no se l'esperava. També en la psicologia experimental, que s'ocupa sobretot d'individus sans, es defineix l'estupidesa de manera semblant. «Anomenem estúpida una conducta que no aconseguim de complir una comesa per a la qual existeixen totes les condicions, tret de les personals», escriu un conegut representant d'una de les escoles més recents d'aquesta ciència. Aquest símptoma de la capacitat de comportament objectiu, d'habilitat, per tant, és perfecte pel que fa als «casos» més evidents a la clínica o al laboratori d'observació del comportament dels micos, però els «casos» que circulen lliurement exigirien alguna remarca addicional, perquè el «compliment d'una comesa» no hi és tan evident. En primer lloc, en la capacitat de comportar-se tothora com un home vital i enèrgic es comportaria en condicions donades es troba ja tota la gran ambigüitat de la intel·ligència i l'estupidesa, perquè el comportament «adequat» i «competent» pot utilitzar la cosa per al seu benefici personal o, a l'inrevés, servir-la, i qui fa una d'aquestes coses sol considerar estúpid qui fa l'altra. (Però mèdicament és estúpid, en realitat, qui no pot fer ni l'una ni l'altra.) I en segon lloc no es pot negar que un comportament no objectiu, i fins i tot inadequat, pot ser sovint necessari, car l'objectivitat i la impersonalitat, i la subjectivitat i la inadequació, serveixen un parentiu cert; i així com pot ser ridícula una subjectivitat desfermada, també presenta naturalment dificultats insuperables per a ser viscut o àdhuc pensat un comportament totalment objectiu; equilibrar ambdues coses és, al cap i a la fi, una de les dificultats principals de la nostra cultura. I finalment caldria objectar també que ningú no es comporta de vegades tan sàviament com caldria, que tots, si no sempre sí de tant en tant, som, així doncs, estúpids. Cal per tant distingir també entre fracàs i incapacitat, entre estupidesa ocasional o funcional i permanent o constitutiva, entre errada i manca de seny. Això és una de les coses més importants, perquè les condicions de la vida són d'una mena avui, tan fosques, tan difícils, tan complicades, que d'una estupidesa ocasional d'un individu se'n pot derivar fàcilment l'estupidesa constitutiva de la col·lectivitat. Això, per tant, desplaça l'atenció del terreny de les qualitats personals cap a la consideració d'una societat amb un llast de mancances mentals. Certament, no es pot traslladar allò que s'esdevé, psicològicament i real-

ment, en l'individu a les societats i tampoc, doncs, les malalties mentals i l'estupidesa, però hi ha raons per parlar actualment d'una «imitació social de la deficiència mental»; n'hi ha exemples bastant palesos.

Amb aquestes remarques addicionals hem ultrapassat, naturalment, una altra vegada l'àmbit de l'explicació psicològica. Aquesta ens ensenya que un pensament intel·ligent té qualitats molt determinades, com ara la claredat, l'exactitud, la riquesa, l'elasticitat malgrat la solidesa, i moltes més que podríem adduir; i que aquestes qualitats són en part innates, i en part són assolides, al costat dels coneixements de què hom s'empara, com una mena d'habilitat en el pensar; al capdavall un enteniment despert i una ment àgil són ben bé la mateixa cosa. Per assolir això no cal més que superar la mandra i la disposició natural, això es pot ensenyar, i la còmica expressió «gimnàstica mental» no expressa tan malament de què es tracta en realitat.

L'estupidesa «intel·ligent», en canvi, no es troba en contrast tant amb l'enteniment com amb l'esperit i també amb el sentiment, si no entenem per aquest merament un farcell d'emocions. Com que els pensaments i els sentiments es mouen conjuntament, però també perquè en ells s'expressa el mateix individu, alguns conceptes com ara estretor, amplitud, agilitat, simplicitat o fidelitat es poden aplicar tant al pensament com al sentiment; i si la connexió que se'n deriva no està del tot clara, bé n'hi ha prou per a poder dir que del sentiment forma part també la raó i que els nostres sentiments no estan mancats de relació amb la intel·ligència i l'estupidesa. Contra aquesta estupidesa cal procedir mitjançant l'exemple i la crítica.

La concepció que hem exposat ací s'aparta de l'opinió corrent, que no és d'altra banda falsa, però sí extremament unilateral, segons la qual un sentiment profund i autèntic no té cap necessitat de la raó, que fins i tot l'enverinaria. La veritat és que en algunes persones simples es presenten en estat pur certes qualitats valuoses com ara la fidelitat, la constància, la puresa de sentiments i similars, però només perquè la concurrència de les altres hi és feble. Un cas límit d'això se'ns ha presentat abans amb la imatge de l'idiotisme encisador. I no pretenc pas envilir amb aquestes remarques els sentiments bondadosos i benintencionats –la seua absència té fins i tot una part important de responsabilitat en l'estupidesa elevada!– però més important és encara avui anteposar-hi la idea d'allò significatiu, de la qual però faig esment tan sols en un sentit del tot utòpic.

Allò significatiu aplega la veritat que hi podem percebre amb les qualitats dels sentiments que tenen la nostra confiança, per accedir a quelcom de nou, a una comprensió, però també a una decisió, a una persistència renovellada, a quelcom que té contingut psíquic i *alhora* espiritual i que «atribueix» a nosaltres o a uns altres un comportament. Hom podria dir, doncs, i seria el més important en relació amb l'estupidesa, que allò significatiu és comprensible tant des del costat racional com de l'afectiu de la crítica. Allò significatiu s'oposa tant a l'estupidesa com a la rudesia, i el desequilibri general amb el qual avui les emocions ofeguen la raó, en comptes de potenciar-la, es disol literalment en el

concepte de significativitat. No en diguem res més, potser ja n'hem dit més del que seria reponsable haver dit! Car si haguéssim d'afegir-hi encara alguna cosa, només podria ser aquesta: que amb tot el que hem dit no s'ha ofert encara cap signe segur de reconeixement i distinció del significatiu, i que tampoc no seria gens fàcil de donar-ne un que fos totalment satisfactori. Precisament això, emperò, ens mena al darrer i més important remei contra l'estupidesa: la modèstia.

Tots nosaltres som, de vegades, estúpids. I de vegades cal també que actuem cecs o cecs a mitges, perquè altrament el món s'aturaria. Si algú volgués deduir dels perills de l'estupidesa la regla: «No jutges ni prengues cap decisió en matèries que no coneixes suficientment!», ens veuríem condemnats a la paràlisi. Però aquesta situació, de la qual es parla tant a hores d'ara, és molt pareguda a una altra, en l'àmbit de la raó, que ens és molt familiar d'ençà de molt de temps. Perquè, atès que el nostre saber i la nostra capacitat són incomplets, de fet hem de jutjar en totes les ciències de manera precipitada, però amb penes i treballs hem après a mantenir aquests errors dins de límits coneguts i, arribat el cas, a esmenar-los, amb la qual cosa l'encert retorna a les nostres accions. Res no impedeix de traslladar aquesta manera de fer i de jutjar, exacta i plena d'orgull i humilitat alhora, a uns altres terrenys; i crec que amb la màxima: «Actua tan bé com pugues i tan malament com hages d'actuar, i sigues sempre conscient dels límits d'error de la teua acció!», tindríem ja mig camí fet cap a una configuració de la vida plena de perspectives prometedores.

Però amb aquestes al·lusions he arribat ja a la fi de les meues consideracions que, com afirmava, prudent, a l'inici, no pretenen anar més enllà d'un estudi preliminar. I amb un peu en la frontera em declare incapaç d'anar més enllà. Perquè un sol pas enllà del punt on ens trobem i ens aturem, ens duria fora de l'àmbit de l'estupidesa, que fins i tot en la teoria és encara variat i distret, i entrariem al regne de la saviesa, una contrada desèrtica i universalment defugida. □

Traducció de Gustau Muñoz

Una política de la llengua. La revolució francesa i els *patois*

Michel de Certeau
Dominique Julia
Jacques Revel

És conegut de fa temps el paper jugat per l'estat monàrquic en la destrucció de les cultures perifèriques, per mitjà de la imposició sistemàtica de la llengua francesa en els documents públics. Mentre que l'ordenança de Villers-Cotterêts (1539) no aspirava més que a prohibir l'ús del llatí i prescrivia el del «langage maternel françois» —és a dir, que deixava lloc als idiomes particulars—,¹ els edictes que segueixen l'annexió de les províncies novament conquerides exigeixen tots, a partir de mitjan segle XVII, l'ús exclusiu de la llengua francesa.² Ens podem interrogar, però, sobre la finalitat real que cercaven aquestes directrius. És evident que, a Estrasburg, l'exclusió lingüística tendeix, sota la pressió dels intendants, a esdevenir el signe de l'exclusió religiosa.³ A la monarquia li importa menys fer parlar el francès que fer-lo comprendre. No es tracta d'afrancesar les masses que, de tota manera, en una societat estrictament jerarquitzada, no tenen accés a la cultura escrita —i prova d'això és l'absència de qualsevol política escolar.⁴ Només cal guanyar-se les elits, eliminant qualsevol particularisme cultural que pogués sustentar un autonomisme nociu per a la centralització. La llengua francesa és, doncs, el vehicle que permet l'accés als càrrecs de l'administració, l'eina que estableix la discriminació social.

La Revolució es veu de cop confrontada al problema lingüístic des del moment en què, en fundar un ordre polític i social nou, vol suscitar l'adhesió popular. Les resistències que troben les autoritats per a aplicar els nous decrets no poden venir més que de la «ignorància» o dels «prejudicis». D'ací que es faci necessària una doble pedagogia política: d'una banda, explicar als habitants del camp el sentit de les noves lleis en una llengua coneguda per ells —és a dir, traduir—; i d'altra, elaborar una política d'instrucció pública. Com diu Talleyrand en presentar als constituents el seu informe sobre la instrucció pública, només

«Introducció» al llibre *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois: l'enquête de Grégoire*, París, Gallimard, 1975, nova edició 2002.

l'«acció diària i sempre creixent de la instrucció» podrà imprimir en l'ànima dels ciutadans «nous sentiments, nous costums, nous hàbits». ⁵ Quant a la traducció dels decrets, va ser decidida el 14 de gener de 1790 i es va desenvolupar tant sota l'impuls de París, on assolí una dimensió gairebé industrial en l'oficina de Dugas, que prengué trenta departaments al seu càrrec, com per iniciativa d'oficines departamentals, particularment actives en l'Est. ⁶

El capgirament d'aquesta política, a fi de comptes liberal, només es produeix a partir de 1793, en el moment en què els representants enviats en missió als països amb idiomes propis veuen en aquests no ja un simple obstacle passiu sinó l'escenari d'una resistència pròpia que difon la contrarevolució: «el federalisme i la superstició», escriu Barère en l'informe del Comitè de Salut Pública a la Convenció, de data de 8 de pluviós de l'any II, «parlen baix bretó; l'emigració i l'odi a la República parlen alemany; la contrarevolució parla l'italià i el fanatisme parla el basc». ⁷ I tenint cura de limitar el seu projecte als departaments els idiomes dels quals «semblen els més contraris a la propagació de l'esperit públic», és a dir, el bretó, l'alemany, l'italià i el basc, però refusant d'atacar els *patois*, ⁸ fa votar el nomenament d'un mestre de llengua francesa en cada municipi on «els habitants parlen un idioma estranger», encarregat, per una part, d'ensenyar als xiquets la llengua francesa i la Declaració dels Drets de l'Home, i, per altra, de «donar lectura al poble i traduir vocalment les lleis de la república» cada dècada. De l'escrit, sospitós de «mantenir els argots bàrbars», es passa doncs a l'oral, i el decret del 2 de termidor completa lògicament el del 8 de pluviós prohibint l'ús de cap altre idioma que el francès en qualsevol tipus de document, fins i tot els de naturalesa privada. És en la línia d'aquesta política que Grégoire presenta a la Convenció, el 16 de pradal de l'any II, el seu *Informe sobre la necessitat i els mitjans d'anorrear els patois i d'universalitzar l'ús de la llengua francesa*, que, remarquem-ho, però, no desemboca en cap mesura coercitiva. A més a més, immediatament després de termidor, es torna a les toleràncies antigues, i l'execució de la llei del 2 de termidor se suspèn des del 16 de fructidor.

L'enquesta de Grégoire sobre els *patois* ⁹ marca una etapa entre les mesures preconitzades al començament de 1790 i les de 1793-1794, i prepara des de lluny aquest capgirament. El 13 d'agost de 1790, Grégoire envia «una sèrie de qüestions relatives al *patois* i als costums de les gents del camp».

1. És universal l'ús de la llengua francesa en la vostra comarca? S'hi parlen un o més *patois*?

2. Aquest *patois*, té un origen antic i conegut?

3. Té molts termes radicals i molts termes compostos?

4. S'hi troben paraules derivades del cèltic, del grec, del llatí i, en general, de llengües antigues i modernes?

5. Té una afinitat marcada amb el francès, amb el dialecte de comarques veïnes, amb el d'alguns llocs allunyats on antigament s'hagen establert emigrants o colons de la vostra comarca?

6. En què s'allunya més de l'idioma nacional? No és especialment en el cas dels noms de les plantes, de les malalties, dels termes de les arts i els oficis, de les eines de llaurada, de les diverses espècies de grans, del comerç i del dret consuetudinari? Desitjaríem tenir aquesta nomenclatura.

7. S'hi troben freqüentment diversos mots per a designar la mateixa cosa?

8. Per a quin tipus de coses, d'ocupacions, de passions, és més abundant aquest *patois*?

9. Té moltes paraules per a expressar els matisos de les idees i els objectes intel·lectuals?

10. Té molts termes contraris al pudor? A allò que se'n deu inferir en relació a la puresa o a la corrupció dels costums?

11. Té molts juraments i expressions propis dels grans moviments de còlera?

12. Es troben en aquest *patois* termes i locucions molt enèrgiques, i fins i tot que manquen en l'idioma francès?

13. Les finals són més normalment vocals que consonants?

14. Quin és el caràcter de la pronunciació? És gutural, sibilant, dolça, poc o molt accentuada?

15. L'escriptura d'aquest *patois* té trets i caràcters distintes que el francès?

16. Varia molt aquest *patois* de poble en poble?

17. Se'n parla a les ciutats?

18. Quina és l'extensió territorial en què s'usa?

19. Els camperols saben igualment expressar-se en francès?

20. Es predicava abans en *patois*? Ha cessat aquest costum?

21. Hi ha gramàtiques i diccionaris d'aquest dialecte?

22. Es troben inscripcions *patoises* en les esglésies, els cementiris, les places públiques, etc.?

23. Teniu obres en *patois*, impreses o manuscrites, antigues o modernes, com ara dret consuetudinari, documents públics, cròniques, pregàries, sermons, llibres ascètics, càntics, cançons, almanacs, poesies, traduccions, etc.?

24. Quin és el mèrit d'aquestes obres?

25. Fóra possible d'obtenir-les fàcilment?

26. Teniu molts proverbis *patois* propis del vostre dialecte i de la vostra comarca?

27. Quina és la influència respectiva del *patois* sobre els costums, i d'aquests sobre el vostre dialecte?

28. S'observa que s'acosta insensiblement a l'idioma francès, que algunes paraules desapareixen, i des de quan?

29. Quina importància religiosa i política tindria la total destrucció d'aquest *patois*?

30. Quins en serien els mitjans?

31. En les escoles rurals, l'ensenyament es fa en francès? Els llibres són uniformes?

32. Cada poble està proveït de mestres –d'un i altre sexe– d'escola?

33. A més de l'art de llegir, d'escriure, de comptar i el catecisme, s'ensenyava alguna altra cosa en aquestes escoles?

34. Estan assíduament vigilades pels senyors rectors i vicaris?

35. Tenen aquests un assortiment de llibres per a prestar als seus parroquians?
36. La gent del camp, tenen el gust de la lectura?
37. Quina mena de llibres es troba normalment a casa seua?
38. Tenen molts prejudicis? I de quina mena?
39. Des de fa una vintena d'anys, estan més il·lustrats? Són més depravats els seus costums? S'han debilitat els seus principis religiosos?
40. Quines són les causes i quins serien els remeis a aquests mals?
41. Quins efectes morals produeix en ells l'actual revolució?
42. Es troba en ells patriotisme, o només les afeccions que inspira l'interès personal?
43. Els eclesiàstics i els ex-nobles no estan exposats a les injúries grolleres, als ultratges dels camperols i al despotisme dels alcaldes i de les municipalitats?

Grégoire té a la vista el projecte que presentarà el 16 de pradal de l'any II. Caldria seguir el conjunt de la seua acció revolucionària, tema deixat ací de banda.¹⁰ Però en la darrera part, el seu qüestionari precisa ja clarament l'objectiu: «Destruir els *patois*». Les referències demanades han de respondre a un punt de mira que les transformen en servei d'informació. Des de París s'enuncia un propòsit. El corresponsal provincial es veu atribuït, des del començament, el paper de ser-li «útil». Serà en la llunyania l'ull d'un poder. «Faré ús de les informacions que hagen volgut donar-me»: amb aquesta nota (principis de 1791), en l'encapçalament de la resposta que li envien els Amics de la Constitució d'Agen (B.N. 7), Grégoire no sols indica com utilitzarà i triarà la informació en l'*Informe* de 1794, sinó també quina funció, relativa a una política, dóna a l'estudi dels *patois* en l'enquesta de 1790. El qüestionari posa en connexió un *pla*, ja establert, tingut per evident i «just», i una *consulta* que, sense suggerir-ho directament, ha d'informar el poder i mobilitzar els seus agents. Articular una Raó sobre una Educació, creuant així dues tendències del pensament revolucionari sota la Constituent abans que s'impose la primera. La utopia política i l'itinerari de la investigació s'articulen com el Saber de la raó sobre el temps del progrés. La idea patriòtica d'una llengua única passa per una circulació preliminar entre els *Amics de la Constitució*, clergues i clients provincials susceptibles de fer que es manifesten les resistències amagades en la nit dels camps, de fornir material i proves per a les opinions de Grégoire, i d'enrolar-se en el seu gran projecte. Tal com són organitzats per l'enquesta, l'anàlisi del llenguatge i, en segon lloc, el quadre de l'escolarització i dels costums es troben emmarcats en una acció del poder. Les dades «lingüístiques» o «etnològiques» s'inscriuen en un temps que té per definició separar un projecte de la seua promulgació efectiva. La durada de l'observació és un entremig, inclòs en una política del llenguatge. Precisa i preciosa en molts aspectes, l'enquesta presenta l'interès suplementari de deixar veure el lloc en què funciona.

Ultra els articles que concerneixen l'objectiu de l'operació (preguntes 29 i 30) i la conjuntura política (els efectes de la Revolució, pregunta 41; l'adhesió al patriotisme, pregunta 42; la situació dels eclesiàstics i dels nobles en el camp, pregunta 43), el qüestionari de

Grégoire distingeix dos camps d'anàlisi: l'un contempla la llengua, que al segle XVIII és pintura de la societat (preguntes 1 a 28); i l'altre, complementari, té per finalitat la instrucció i el seu revés, els prejudicis (preguntes 31-37 i 38-40).

La primera part obeeix a un moviment que, utilitzant les categories dels gramàtics i «filòsofs», s'obre sobre la qüestió de l'origen (central en l'època) i s'acaba amb el projecte de crear una Biblioteca. L'idioma, lloc d'una interrogació sobre el principi i fonament, esdevé l'objecte mort d'una curiositat preservadora. Indici d'una mutació, i també de les qüestions prèvies que estarien encara presents, al segle XIX, en les «relíquies» del passat. Per mitjà d'aquesta hàbil maniobra, Grégoire s'apodera del *patois* «parlat» per a transformar-lo en una col·lecció d'«escrits conservats». Passa d'una incertesa sobre la relació (distància o proximitat) a la producció d'un tresor nacional. «Anorreat» com a diferència que amenaça la unitat política, el *patois*, des d'ara, pot i deu ser protegit per l'Estat contra el «vandalisme».¹¹ Dues operacions connexes. En l'ordre del seu enunciat, les preguntes de Grégoire es refereixen d'entrada a l'origen, a les «afinitats» o a l'«allunyament» del *patois*, qüestions «lingüístiques» indissociables d'una psicociologia de la relació (preguntes 2 a 6); després, al món que pertinen les paraules, a les coses que s'hi diuen amb «energia» o «abundància», designant una utilitat i un camp propi del *patois* (preguntes 7 a 12); i després, a les relacions entre l'oral i l'escrit, és a dir, entre la variació de l'un i la seua fixació per l'altre (preguntes 13 a 16), i als llocs de trànsit entre el francès i el *patois* sobre les fronteres mòbils de la ciutat i el camp (preguntes 17 a 20). Després d'aquest recorregut bastant complet, apareixen les interrogacions sobre els mitjans de constituir un museu dels escrits en *patois* (preguntes 21 a 25), amb una menció especial a un element sempre privilegiat en els treballs sobre la literatura oral, perquè és més «escriptible» i didàctic: els proverbis (pregunta 26). La resta cerca de mesurar el recolzament que troba l'idioma local en els costums (pregunta 27) i l'erosió del dialecte per l'«idioma francès» (pregunta 28). Finalment s'anuncia, adreçada als clergues en raó d'una «importància religiosa» tant com «política», i apel·lant a una col·laboració de la seua part («Quins en serien els mitjans?»), la finalitat política de l'enquesta.

Considerant els llocs, els intermediaris i els instruments de l'ensenyament (preguntes 31 a 37), i després la resistència dels «prejudicis» o la seua reculada «des d'una vintena d'anys» (preguntes 38 i 39), la segona part del qüestionari no té més que l'aparença del que esdevindrà més tard una enquesta etnològica. De fet, la voluntat que destina a la guillotina els *patois* parlats es desplega en endavant en una anàlisi dels seus mitjans d'acció i dels obstacles que troba. Tampoc no es tracta ja ací d'un escaquer de qüestions a emplenar. Les preguntes suposen un enrolament en una història que té dos pols: una patologia social, que requereix un diagnòstic sobre els «mals» del camp, les seues «causes» i els seus «remeis» (pregunta 40, recapituladora); una dinàmica de la Il·lustració que indexen ja dues dates, els anys 1770 (fa «una vintena d'anys») i la Revolució de 1789. En aquesta història compartida entre la de la superstició i la del progrés, no és possible l'elecció. La informació demanada és mobilitzadora. Precisa també el camp clos en què la Il·lustració s'enfrontarà a les tenebres durant una guerra de cent anys: la institució escolar rural. El lloc estratègic és

l'escola. El qüestionari indica, sobre el mapa, el punt decisiu: la lluita del mestre contra els prejudicis del camp.

Grégoire afegeix al seu quadre un darrer matís, pel qual la terapèutica nacional de les malalties del camp pren l'aspecte d'una croada. Necessita un assentiment. S'autoritza de ser creguda. Li és doncs essencial mesurar la seua *credibilitat*, conèixer els seus «efectes morals» (pregunta 41) i la seua aptitud per a fer-se estimar (pregunta 42). Finalment, li cal (pregunta característica d'una revolució de les creences que suposa encara una creença) saber quin espai d'acció li deixa, en el camp, la feble distància que separa l'enfonsament de les antigues autoritats (eclesiàstics i exnobles) i el rebuig de l'autoritat central pels «ultratges» pagesos o pel «despotisme» municipal (pregunta 43). La política de la Il·lustració ha de travessar una zona perillosa que crea sense controlar-la, trànsit entre *allò que era cregut* fins aleshores (les supersticions) i *allò que ella vol fer creure*. Aquest passatge fa possible, en efecte, o bé la rebel·lió del poble del camp (figurada ací per les «injúries grolleres» i la blasfèmia) o bé l'emancipació de poders locals que s'exilien de la Raó universal promulgada pel discurs de la capital, i que són, doncs, necessàriament «despòtics». Aquests dos perills, l'un anàrquic i l'altre particularista, amenacen el lloc on es produeix la «representació» parisenca i la burgesia de la nació. Per tal que aquesta representació funcione, els mitjans no basten. Cal fer creïble el saber que l'autoritza a instruir, i fer amable el poder que pretén assegurar el progrés, aquest bé suprem. D'ací el perill de la incredulitat que revelen tant les jacqueries populars com les reapropiacions del seu sòl per les municipalitats. A aquests dos moviments que vénen de les profunditats del cos, és a dir, del lloc propi, s'oposa la llei de la raó «il·lustrada». Per a anorrear o censurar l'«interès personal» (pregunta 42), traurà la seua autoritat del que ella fa creure pel seu discurs. A aquest respecte, plantada enmig dels camps posseïts per la violència de desigs mai del tot adormits o per l'ambició municipal, sempre present, de retrobar el control d'una identitat pròpia, l'escola haurà de produir creients per a «fer-los marxar». Li caldrà fer estimar la disciplina que imposa. L'ultratge o la manca de respecte serà el seu adversari, igual que la superstició.

D'aquesta enquesta no analitzarem com s'inscriu en una combinació de conflictes socioeconòmics i de produccions ideològiques, ni com s'hi dissena una institució del saber, l'escola, que és ara i adés el determinant i el determinat d'una política. Només estudiarem els textos provincials que li contestaren i que provenen precisament de notables, de clergues i d'ensenyants. Les respostes contenen allò que passa en les municipalitats, on els poders, el saber i les creences es mouen conjuntament. I, des d'aquest lloc clau, representen, a propòsit del *patois*, les relacions de París amb el camp. L'abundant informació que forneixen sobre els *patois* pot ser considerada com la producció d'un lloc fronterer entre les formacions rurals i una política de la capital. En la mesura que aquestes respostes estan ancorades en un medi social homogeni, format per notables d'altra banda lleugerament marginals en relació als responsables locals i, per tant, més lligats a París que a les municipalitats, l'anàlisi de les seues representacions adquireix una pertinença històrica. Permet comprendre com aquest grup *simbolitza* l'ambivalència de la seua posició produint un *sa-*

ber sobre els *patois*, i com intervé així en el quadre d'una relació política. Una dinàmica s'escriu en el text en què aquests notables posen en escena allò que, pels seus lligams a la terra natal i a la llengua materna, *esdevé* un objecte de saber o bé un imaginari inexpressable davant el poder central. Ens trobem al davant, doncs, d'un treball ideològic, indissociable de l'imaginari que n'és tan aviat el postulat com l'efecte.¹² El *passatge per la representació* desvela i opera desplaçaments en combinacions estables entre estatuts socioeconòmics, institucions polítiques, organitzacions del saber i un imaginari col·lectiu lligat a creences negades o canviants. «Situa» d'una altra manera les forces presents en un sistema simbòlic. Modifica la naturalesa dels conflictes. Tractant d'una política del llenguatge, les respostes a Grégoire formen un cos que ofereix a l'anàlisi les relacions del llenguatge i de la política. □

Traducció d'Antoni Furió

1. Sobre aquest punt, cf. Henri Peyre, *La Royauté et les langues provinciales*, París, Les Presses modernes, 1933, pp. 59-91, que es recolza en Pierre Rebuffé, *Commentaria in Constitutiones seu ordinationes regias*, 1599, t. II, p. 574.
2. Per al Flandes marítim, edicte de desembre de 1684; per a l'Alsàcia, edicte del 30 de gener de 1685; per al Rosselló, edicte de febrer de 1700; per a la Lorena alemanya, edicte del 27 de setembre de 1748; per a Còrsega, ordenança de juny de 1768.
3. Decret del Consell Sobirà d'Alsàcia del 28 de setembre de 1691, prohibint als catòlics enviar els seus fills a les escoles luteranes.
4. Això no obstant, sí que es va fer un intent al Rosselló. Cf. Philippe Torreilles, *La Diffusion du français à Perpignan (1600-1700)*, 1914, p. 5, que esmenta una carta de l'intendent Carlier de 1672: «Com que no hi ha res que mantinga millor la unió i l'amistat entre els pobles de les diferents nacions que la conformitat de la llengua... Sa Majestat ha ordenat l'establiment de petites escoles en la ciutat de Perpinyà en les quals els nens d'un i altre sexe puguin ser instruïts... tant en llengua francesa com en la del país i fins i tot en l'escriptura de les dites dues llengües». Sostingut per un decret del Consell Sobirà del Rosselló, de data 12 de febrer de 1682, aquest programa només tingué un abast limitat.
5. Archives parlementaires, Ire série, t. XXX, p. 448.
6. Sobre la política lingüística de la Revolució, cal veure Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française des origines à nos jours*, t. IX, Ire partie, París, Armand Colin, 1967, que continua sent fonamental. Sobre l'empresa de Dugas, cf. Archives Nationales, AA 32. En 1792, segons l'inventari fet per Rondonneau, la col·lecció establerta per Dugas i els seus col·laboradors havia arribat a 96 volums de decrets i 18 volums d'actes constitucionals.
7. Archives parlementaires, Ire série, t. LXXXIII, p. 715, París, CNRS, 1961.
8. *Ibidem*: «No és que no existesquen d'altres idiomes més o menys grollers en altres departaments, però no són exclusius, no han impedit de conèixer la llengua nacional. Si aquesta no és igualment ben parlada a tot arreu, almenys és entesa fàcilment. El legislador ha de mirar des de dalt, i no ha de percebre per tant sinó els matisos molt pronunciats, les diferències enormes. No ha d'enviar mestres de llengua més que al país que, habituat exclusivament a un idioma, es troba, per dir-ho així, aïllat i separat de la gran família». En el curs de la discussió posterior, l'informe Grégoire s'eleva contra aquesta restricció només als idiomes, fent observar que «molts altres departaments tenen necessitat d'un benefici semblant» (*ibidem*, p. 717).

9. Una part d'aquesta enquesta ha estat publicada en *Lettres à Grégoire sur les patois de France*, documents inèdits sobre la llengua, els costums i l'estat dels ànims en les diverses regions de França al començament de la Revolució, seguida de l'informe de Grégoire a la Convenció, amb una introducció i notes per A. Gazier, París, Pedone, 1880 (reimprès a Ginebra, Slatkine, 1969). Aquesta publicació ha de completar-se amb els dossiers manuscrits assenyalats anteriorment (notes 1, 2, 3): Biblioteca de la Societat de Port-Royal, manuscrits REV. 222 i 223; Biblioteca Nacional, manuscrits NAF 27 98.
10. Cf. Louis Maggiolo, *La Vie et les oeuvres de l'abbé Grégoire*, Nancy, Berger-Levrault, 1873, 3 t.; A. Gazier, *Études sur l'histoire religieuse de la Révolution française*, París, Armand Colin, 1887; Paul Grunebaum-Ballin, *Henri Grégoire. Lami des hommes de toutes les couleurs*, París, Coll. de la Société des Amis de l'Abbé Grégoire, n. 1, 1958; Ruth F. Necheles, «The Abbé Grégoire's work in behalf of Jews», en *French Historical Studies*, 1969, pp. 172-184; Ruth F. Necheles, *The Abbé Grégoire, 1787-1831. The Odyssey of an Egalitarian*, Westpoint (Conn.), Greenwood Public., 1971.
11. Problemàtica essencial en Grégoire, com ho mostren els seus tres *Informes sobre les destruccions operades pel vandalisme...* en 1794 i 1795. Sobre aquest moviment «etnològic» o «folkloric», cf. M. de Certeau, D. Julia i J. Revel, «La beauté du mort», en M. de Certeau, *La Culture au pluriel*, nova edició, París, Seuil, Points, 1993, pp. 45-72.
12. Cf. les reflexions de Jean-Yves Guiomar, *L'Idéologie nationale*, París, Champ libre, 1974, pp. 191-194, 227-228, etc.

MÈTODE

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

NÚMERO 36. HIVERN 2002/03

MONOGRÀFIC:

PAISATGES DE L'OBLIT. NOVES PRESENCIES AL MÓN RURAL

Coordinat per J.F. Mateu i A. Hernández Dolç. Articles d'A. Cerdà; M. Grimalt, R. Rodríguez, G. Alomar, I. Ferrer i A. Reynés; J. Cruz Orozco; E. Roncero; F. Zurriaga; J.M. Soriano i A.F. Tulla; J.M. Almerich Iborra

ENTREVISTA A LIONEL MARTORELL TORRES

per Violeta Tena

ENTREVISTA A ENRIC GUINOT per Agustí Hernández Dolç

ACTUALITAT:

Negre i blanc per Francisco Tomás • *La reforma comptable de la Unió Europea* per Vicente Montesinos Julve • *Educació ambiental: imatge i realitat* per Carmen López Valiente • *Una reflexió sobre la malenconia de l'home de ciència* per Andrés Moya • *La biodiversitat arrela en la trama urbana* per Maria Josep Picó • *El festí dels sentits al Jardí Botànic* per Ester Pinter • *Obrint les caixes negres* per Josep Simon Castell • *Entrevista a Maria Josep Cuenca* per Martí Domínguez • *Entrevista a Federico Uruburu* per Ester Pinter • Document: *Ciència i Filosofia* per José A. de Azcárraga

INFORMACIÓ I SUBSCRIPCIONS A MÈTODE:

MÈTODE - Jardí Botànic de la Universitat de València. C/ Quart, 80. 46008 València • Tel.: 96 315 68 28 • E-mail: marti.dominguez@uv.es.
Preu (1 número): 3,60€. Subscripció anual (4 números l'any): 12€ (per a Espanya), 18€ (per a l'estranger)

<http://www.uv.es/metode>

La informació glocal: una alternativa pel benestar comunicatiu

Josep Lluís Gómez Mompart

Són temps de globalització econòmica i de mundialització cultural. I tot i els perills que aquests processos impliquen per a les identitats des de fa uns anys, paradoxalment, fan que allò que és local hagi adquirit un nou protagonisme. No tan sols perquè algunes institucions i col·lectius locals s'entesten a defensar la identitat com a singularitat universal, sinó també perquè els grups transnacionals s'estan infiltrant en els espais i mitjans locals. Els primers ho fan sovint atemorits davant de la perspectiva de desaparèixer com a poble, llengua i cultura pròpies, mentre que els segons van buscant rendibilitat per als seus negocis, tot menjant-se la competència i alhora imposant la seva lògica globalitzadora (aquella que ho abraça tot fins a escanyar-ho o exprimir-ho al límit).

Tal vegada perquè en un món cada volta més globalitzat, amb una part de cultura de consum més mundialitzada, les cadenes de televisió de satèl·lit o de cable

fan que el planeta sembla que s'ha encongit. També perquè, mitjançant Internet, aquells que tenen accés a la xarxa mundial se senten connectats arreu del món i els joves d'ara miren allò que és més pròxim amb uns ulls diferents als dels seus avis. Potser perquè allò llunyà ja no ho és tant o almenys no ho sembla pas, gràcies a les telecomunicacions, o potser perquè amb tanta realitat virtual (dels videojocs als mòbils, dels videoclips als hipertexts), allò real —com els pares, els amics, el barri, l'escola, la plaça, el bar o la disco— són els éssers i els llocs més propers dels adolescents, és a dir, els subjectes i els espais que els donen una certa seguretat.

Això ens ajuda a entendre les raons per les quals els nostres adolescents —a diferència de la generació dels seus pares, que majoritàriament miraven cap a terres i coses foranes, molts d'ells fugint del patriotisme nacionalcatòlic franquista i tots buscant la modernitat que aquí era difícil de trobar— viuen allò que és pròxim gairebé com a natural, davant de les superestructures politicoterritorials imposades per l'Estat o succedanis, i per la Unió Europea. Segons l'estudi *Informe de la Juventud 2000* —conegut a mitjan novembre de 2002—, els adolescents espanyols de 15 a 17 anys són els que se senten més identificats amb els espais geogràfics més prò-

Josep Lluís Gómez Mompart és catedràtic de Periodisme i responsable d'aquesta titulació a la Universitat de València. És investigador en Història de la Comunicació i del Periodisme, i va ser periodista de premsa i de televisió a Catalunya. Darrerament, està treballant sobre les transformacions comunicatives derivades de la globalització a la societat de la informació i del coneixement.

xims: un 60 % d'aquests joves s'identifiquen amb el seu poble o ciutat i amb la seva gent. I només un 14 % s'identifiquen amb Espanya, un 10 % amb la seva comunitat autònoma, un 8 % amb el món i un 2 % amb Europa.

EL TERRITORI ÉS EL MISSATGE

Les tendències comunicatives apuntades, per tant, no xoquen amb els sentits dels més joves, sinó que palesen –contra pronòstics interessats i perquè tots dos representen el futur– que el territori proper no s'ha tornat aliè ni a la iniciativa moderna ni al desig juvenívol. Perquè ara més que mai, en aquests processos de canvi del món i de transformacions radicals, la *terra* pot mínimament assegurar-nos el principi de realitat, i alhora d'identitat, és a dir, que pot arrelar-nos i personalitzar-nos alhora. La terra entesa en una doble vessant, la de lloc o espai privilegiat i la de pertinença a una comunitat d'humans que pensen i es comuniquen d'acord amb unes cosmovisions lingüísticoculturals pròpies. I amb aquesta llegenda ho hem enunciat en diferents escrits nostres dels darrers anys: *la ciutat és el mitjà, el territori és el missatge*.

Ben mirat, en parlar de *ciutat* ara ja no importa gaire si aquesta és gran o petita, perquè els pobles i el camp ja estan urbanitzats i perquè la cultura que impera –si més no al món mínimament desenvolupat, com és el nostre cas– és la pròpia de la ciutat. Si històricament el poble havia estat el *camp* de la identitat i la comarca era el *país* del sentit, la ciutat –des que la industrialització i la urbanització es van estendre per les nostres contrades, preferentment al segle XX– ha esdevingut el *ter-*

ritori de l'expressió. En aquest sentit, la ciutat no sols és l'espai on es concentren més activitats de tot tipus, sinó l'àmbit on conflueixen més maneres i modalitats comunicatives, de manera que es converteix en un lloc paradigmàtic per estudiar allò que fem els ciutadans: com vivim i com ens comuniquem, aspectes que reflecteixen a bastament la nostra cultura.

D'altra banda, a la ciutat contemporània es barregen els fluxos comercials hegemònics, els símbols més dominants, els poders transnacionals, les estètiques i les idees que s'hi imposen, amb els costums tradicionals, les pràctiques singularitzades, les idiosincràsies o el veïnatge. La ciutat, doncs, és, des de fa un temps, la interfície d'allò global i allò local. I justament perquè la ciutat és l'espai privilegiat d'intermediació entre allò global i allò local actua i es comporta com a tal, com a mitjà de comunicació i, en conseqüència, des de la ciutat construïm, organitzem i desenvolupem totes les accions (comunicatives i, per tant, socials) que donen i tenen sentit a l'esfera pública. Però la ciutat com a mitjà cultural, com a eina d'acció social, no és un ens descontextualitzat sense localització, com ho són alguns dels actuals mitjans de comunicació convencionals (premsa, ràdio, cinema, televisió), sinó que pertany a un territori (perquè forma part del territori) i està ancorada a una terra (perquè és la terra de la modernitat). En definitiva, la ciutat representa i és filla d'un territori (d'un país) amb història pròpia, independentment que algú la vulgui silenciar i supllantar per una altra.

D'acord amb aquest raonament, la ciutat és l'espai preferent des del qual és possible reconstruir la memòria col·lectiva gràcies als mitjans comunicatius de proxi-

mitat, i també l'indret ideal per projectar-nos als espais propers o llunyans. Pensem, per exemple, en la necessitat que tenen les ciutats de singularitzar-se amb tota mena d'iniciatives, de voler ser diferents fins i tot dels seus veïns, de cercar maneres d'atraure els altres per treballar i comerciar, de recuperar velles tradicions, de transformar festes, de sentir-se vinculades als signes i equips que les representen i que porten el seu nom. Entre d'altres possibilitats, amb la comunicació local, el ciutadà pot satisfer les expectatives següents: informació d'utilitat immediata; qualitat d'informació perquè ajuda a saber i a comprendre aspectes globals localitzats, i locals simples o complexos; manteniment del llenguatge específic en tant que cosmovisió d'una comunitat; accés a un oci i entreteniment participatiu i no només contemplatiu o passiu, etc.

La ciutat s'ha conformat en els darrers temps en un gran escenari de llenguatges nous i en una esfera d'intercanvi multicultural, la qual cosa fa que de vegades sigui un espai de negociació i d'altres vegades ho sigui de conflicte. Tot això permet als seus habitants contemplar i comprovar costums i comportaments diferents (per edat, sexe, estatus, gènere, origen, creences, grup social, etc.), cosa que eixampla les percepcions de tothom i alhora ens acostuma a una alteritat que, malauradament, pot resultar insuportable per als més intolerants. Quant això, els mitjans locals poden contribuir a educar la mirada a través de la varietat de valors com a forma d'enriquiment sociocultural, en comptes de presentar allò que és diferent com a sorprenent, buscant el sensacionalisme fàcil, o com a estrany, tot provocant les reticències i la por. Les democràcies plurals

exigeixen una responsabilitat mediàtica subsidiària de l'ètica social sense diferenciar entre mitjans de comunicació públics o privats, perquè la informació —que és un bé públic— té un valor afegit i estratègic en la societat del segle XXI.

REINVENTAR ELS MITJANS

Si han proliferat noves sensibilitats, fruit de noves expressions i llenguatges nous, les quals ens estan ensenyant altres modes de percepció a la ciutat, a l'espai local, és prou clar que necessitem unes noves escriptures, narratives, relats que siguin capaços d'expressar les noves sensibilitats. Per tant, les diferents maneres de percebre, viure i apreciar la realitat en l'àmbit de la proximitat demanen noves maneres de comunicar. Això vol dir que, per tal de donar resposta eficaç a les particularitats ciutadanes aquí exposades, cal reinventar els mitjans locals. Aquests, a partir de les riques experiències provades i de la crítica d'aquells que han quedat obsolets, han de poder obrir el camp de mira local sense renunciar a allò que és propi, i han de saber traduir la globalització a escala local; en definitiva, han de plantejar-se ser globals i locals al mateix temps, és a dir, *glocals*. Probablement el millor exemple d'un mitjà glocal des del territori dels Països Catalans és *VilaWeb*, el primer i més desenvolupat «diari/portal» íntegrament digital o en la xarxa d'Internet, creat per dos periodistes i un dissenyador el 1995.

Reinventar els mitjans locals, més enllà de les versions electròniques o digitals, vol dir, d'una banda, saber com cada mitjà pot innovar a partir del seu caràcter, la seva essència, el seu llenguatge i fins i tot la

competència empresarial i mediàtica; per una altra, significa defugir la imitació dels grans mitjans convencionals, evitant la creació de mitjans clònics o la pràctica professional d'una comunicació clònica. Copiar els grans mitjans sense suficients equipaments ni recursos humans no té gaire sentit i acostuma a conduir al fracàs. Aprofitar de cada mitjà allò que el caracteritza i el diferencia d'altres, en l'esfera local, palesa que la imitació dels grans és una contradicció contra natura i, alhora, que el fet de no saber optimitzar la naturalesa i l'ús de cada mitjà suposa ignorar que una tecnologia comunicativa no és una simple tècnica, sinó que representa una cultura, un saber fer, una manera de conèixer i apropar-se a la realitat, a més d'una forma d'expressar-la o ensenyar-la.

A tall d'exemple, assenyalem algunes alternatives: la ràdio permet una instantaneïtat i una oralitat que una emissora local hauria d'explotar al màxim: pot practicar-se amb una unitat mòbil, per potenciar l'oralitat i la radiodifusió serveix per donar i presentar la pluralitat de veus de la ciutat, a més de preservar i desenvolupar les parles de la ciutat i del territori. La premsa, per la seva banda, a més de desplegar la riquesa de l'escriptura en els diferents gèneres (fet que ha permès fins ara el descobriment d'escriptors i poetes locals, molts dels quals han fet del periòdic local el taller d'escriptura), és un mitjà adequat per explicar i aprofundir temes i dades complexos, atès que la lògica textual facilita el raonament formal i la reflexió; per això fóra bo que els periòdics locals es concentressin en els temes més que no en les notícies, i deixessin aquestes per als audiovisuals. Finalment, les cadenes locals de televisió, entre d'altres missions, haurien

de recuperar la història pròpia, mostrar la varietat d'estils d'habitar la ciutat i, sobretot, reemplaçar les imatges sensorials i trivials (de fets rellevants o d'anècdotes) per aquelles altres que revelen l'emascarament de les formes i els símbols que, mitjançant les estratègies de seducció, embadaleixen i manipulen les consciències i els comportaments. Tot plegat no nega un tractament televisiu interessant, atractiu i entretingut; es tracta de substituir el relat dramàtic (que embolcalla, suggestiona, emociona i és fatalista) pel relat èpic (que explica, desperta, argumenta i és dialèctic).

Ara bé, aquests exemples són insuficients per dibuixar un mapa renovat de comunicació local en una societat de la informació i del coneixement, atès que, al mercat i als mercaders, només se'ls pot contrarestar amb iniciatives solvents i reeixides de caràcter cívic, amb voluntat de servei públic. En aquest sentit, un programa d'estudi per a l'acció s'emmarca en aquesta seqüència:

- sense investigació comunicativa no hi ha innovació mediàtica;
- sense innovació mediàtica no hi ha desenvolupament comunicatiu;
- sense desenvolupament comunicatiu no hi ha progrés mediàtic, i
- sense progrés mediàtic no hi ha benestar comunicatiu.

L'APROFITAMENT DE LES TIC

I el benestar comunicatiu, en una societat de la informació i el coneixement, pot ser similar al benestar social de les societats democràtiques, obertes i avançades del segle XX. Perquè, dins de les societats desen-

volupades del segle XXI, els mitjans ocupen una centralitat en totes les esferes de la vida social, política, econòmica i cultural d'un món globalitzat, i perquè, cada volta més, vivim en, amb, a través de, per a... els mitjans de comunicació. (S'estima que ara els ciutadans nord-americans estan en contacte amb els mitjans de comunicació unes dotze hores al dia.) Així doncs, no només és legítim parlar de «benestar comunicatiu» sinó que a hores d'ara és necessari que aquest esdevingui una reivindicació de la ciutadania, una demanda pública de l'acció comunicativa individual i col·lectiva que contribueixi a la renovació d'una democràcia no només formal i representativa, sinó factualment participativa i deliberativa, amb l'ajut, entre d'altres mitjans i espais, de les tecnologies de la informació i de la comunicació (TIC).

En condicions de llibertat, sense les quals no podem parlar de periodisme sinó de propaganda i manipulació, el periodisme local ha acomplert, els darrers lustres del segle XX, al nostre país, més funcions que les pròpies del periodisme, tot i que també ha estat afectat per algunes de les principals crisis de la pràctica professional, com ara la interpretativa-racional, la de dades i fets nous, la de la independència i de la crítica o la de notícies de fets rellevants; i, per descomptat, també s'ha contagiats amb la trivialització i el sensacionalisme emotiu. Tot amb tot, ha pogut conservar —justament per les seves característiques de proximitat, indagació i servei a la comunitat— la capacitat de tractar assumptes d'interès immediat per als receptors i, consegüentment, esdevenir un servei públic (almenys parcial); de vegades, fins i tot ha contribuït a l'exercici d'un cert control cívic, sempre que els poders locals

—que acostumen a fer força pressions— no s'hagin comportat de manera caciquista.

Per aquestes raons i, sobretot, perquè el periodisme local es fa, sobretot, sortint al carrer i anant a buscar la notícia fora de la redacció, podem parlar d'una informació de servei i d'utilitat. En aquest sentit, el periodisme local no ha sofert tant la davallada de la qualitat com el lligat a àmbits geogràfics més grans, la qual cosa li ha permès —si més no al periodisme corresponent a mitjans prou independents— ser més fi, més ajustat a la realitat; és a dir, més precís, més contrastat i més ponderat, perquè ha de donar la paraula a totes les veus. Això el fa més plural i polifònic, pel fet d'haver d'anar més amb compte amb tot allò que diu d'un tema o la manera de presentar-lo, ja que els afectats i/o interessats acostumen a ser coneguts o hom se'ls pot trobar a qualsevol indret de la localitat. Aquesta doble vigilància, del mitjà sobre la cosa pública i de la ciutadania sobre els poders (inclosa la premsa, evidentment), és una condició *sine qua non* per tal que l'equilibri entre poders i ciutadania facin operativa la democràcia. Tot plegat comporta que el periodisme local, en el procés de globalització, adquireixi una dimensió més social i completa.

ELS NIVELLS DE COMUNICACIÓ

Fa anys, abans que fos una realitat això que darrerament anomenem globalització, els tres grans àmbits o nivells de la comunicació (la més general o *macrocomunicació* [la internacional i/o estatal/nacional], la mitjana o *mesocomunicació* [la regional o de nacionalitat/nacional] i la local o *mi-*

crocomunicació) eren o podien ser relativament diferents. Cadascuna tenia uns horitzons i uns objectius, i totes juntes es complementaven, tot dedicant-se a fets i afers més o menys diferenciats. D'uns anys ençà, però, particularment per la competència ferotge que implica el procés de globalització i per l'ampliació i les possibilitats de les TIC per a tothom, els nivells *macro*, *meso* i *micro* de la comunicació estan tendint a homogeneïtzar-se, a semblar-se cada cop més en allò que informen i com ho tracten, fins al punt que alguns mitjans semblen clònics. A la televisió aquesta tendència ha arribat a extrems patètics en cadenes locals de fireta o de la *senyoreta Pepis* en què, amb uns equips molt precaris i uns professionals *amateurs*, s'adopten actituds i s'actua amb uns posats típics d'una gran cadena nacional o internacional (un fet lamentable).

D'altra banda, als esmentats tres nivells comunicatius sembla haver-se'n afegit un altre, el global, encara que, filant prim, aquest àmbit informatiu és una mena de parcel·la temàtica que utilitzen tots els tres nivells de comunicació tradicionals, però preferentment el *macro*. Bona part d'aquesta informació global és fruit d'una geoestratègia de la globalització, perquè és igual per tot arreu, no només perquè molts mitjans de molt països parlen dels mateixos assumptes, sinó perquè l'enfocament, el tractament i fins i tot la ideologia que traspuen és la mateixa aquí i a les antípodes: marcs de referència, teories que fan servir, termes que utilitzen... semblen els tòpics d'allò que se'n diu el «pensament únic». Aquest *global journalism* ja no fa referència pròpiament a la informació de fets rellevants internacionals que acostumaven a tractar i tracten (cada cop menys)

els diaris d'elit, sinó a aquell altre periodisme que conforma planetàriament una agenda temàtica induïda precisament per la globalització com estratègia mundial politicoeconòmica. Després dels atemptats de l'onze de setembre del 2001, els patrons periodístics globals són més estrictes i, per tant, més calcats que mai.

TOTA INFORMACIÓ ÉS LOCAL

Però potser allò que encara crida més l'atenció d'aquesta nova informació o parcel·la temàtica global de matriu planetària és que, malgrat que *strictu sensu* tota informació és local, perquè és produïda o surt d'algun lloc, justament no sembla localitzada enlloc. Sembla tan planetària, tan ajustada a la metàfora de l'aldea global, que resulta deslocalitzada, tal vegada pels efectes de la virtualitat mediàtica i, potser també, per l'estratègia comunicativa mundialitzada a què hem al·ludit. Probablement perquè allò que busca la globalització simbòlica és aconseguir que hi hagi fets que interessin a tots els humans, ja que pertanyen a la cosmovisió que es vol naturalitzar gairebé com si vingués del més enllà, tot i que –per descomptat– algú o alguns la fabriquen o la manufacturen i les rutines de les agències de premsa internacionals i els mitjans de gran abast la fan córrer, tot multiplicant-se o clonant-se per tot arreu. Per les seves característiques quasi «màgiques», aquesta informació global sembla acomplir una funció similar a la de les *Dei Vox* medievals, les Cartes de Déu que llegien o reproduïen els religiosos professionals catòlics, l'escriptura anònima de les quals s'atribuïa a Déu. En de-

finitiva, unes i unes altres veus de suprema autoritat recorden els oracles del món antic.

Certament, part d'aquesta informació global és qüestionada per algunes veus prestigioses o per col·lectius socials particularment alternatius, i la seva contrainformació és recollida per alguns mitjans de comunicació. No obstant això, la balança està molt desequilibrada i sovint les opinions o informacions crítiques arriben a unes audiències relativament reduïdes en termes comparatius. D'altra banda, perquè la contrainformació global es relocalitzi, és a dir, sigui reinterpretada, tot provocant reacció i acció (democràtiques i socials) localment, i esdevingui una comunicació glocal, resulta imprescindible una consciència crítica, a més d'un coneixement de la complexitat de l'actual ecosistema comunicatiu. La conformació de totes dues coses no és pas fàcil si no es disposa d'un bon nivell de formació multidisciplinària i d'eines d'anàlisi (político-econòmiques, socioculturals, comunicatives o mediàtiques), a més de mitjans de comunicació que puguin contrainformar i contribuir al debat social, alhora que actuïn d'organitzadors sociomediàtics. Per aquestes raons, la col·laboració i l'assessorament dels investigadors en comunicació glocal a les organitzacions socials i associacions cíviques són necessaris per a la ciutadania.

Actualment, la comunicació local és la que millor pot acomplir el servei públic que hauria d'orientar tot periodisme de qualitat; és a dir, fer de la informació un bé públic, un bé ciutadà. És, per tant, en l'àmbit local on es possible practicar un veritable periodisme cívic, per la proximitat, ja que és l'espai idoni perquè els receptors no siguin només consumidors, sinó

ciutadans actius, amb dret a participar en la vida pública, dins i fora d'aquest àmbit, i més enllà de l'opció de vot cada cinc anys. A tots ells convé facilitar-los elements informatius sense els quals és difícil que assolixin un bon coneixement de la realitat més pròxima, i també facilitar-los hi canals que propiciïn el debat i la democràcia deliberativa. I això no són utopies. Tenim exemples prou actuals: pel que fa a la participació amb els afers municipals, ja es practica a Albacete i a Rubí (Barcelona), tots dos seguint probablement el model de Porto Alegre (Brasil). Els polítics locals també podrien fer servir els telèfons mòbils per esbrinar —encara que fos a títol orientatiu— què en pensa la ciutadania sobre alguna qüestió local; al cap i a la fi, aquest mitjà interactiu fa un temps que ja està sent prou utilitzat en programes de televisió (com un aparell de sondeig, i també —convé no oblidar-ho— com un negoci dels operadors telecomunicatius).

L'anomenat periodisme cívic —o *public journalism*, ja que així es anomena aquest moviment originat als Estats Units fa cosa de deu anys— a més de relatar i aprofundir en notícies importants, té la funció de contribuir a millorar la vida col·lectiva. El periodisme cívic ha de substituir les notícies episòdiques per les temàtiques, de manera que segueix un assumpte, n'investiga el rerefons i estimula la reflexió. Aquest tractament dels temes fa que la gent no consumeixi superficialment els temes, ans al contrari, que es posi a debatre'ls i s'interessi en el perquè de les qüestions. Per exemple, el periodisme cívic treballa en projectes que poden durar mesos. Proporciona informació bona i àmplia, tot posant els que viuen o pateixen una situació en contacte; pregunta als res-

ponsables; fa enquestes; demana anàlisis a experts i, finalment, posa cara a cara ciutadans i responsables per trobar conjuntament solucions; és a dir, en comptes simplement d'entretenir, el periodisme cívic ajuda a fer participar els ciutadans en els assumptes públics, la qual cosa pot contribuir molt eficaçment a enfortir l'àmbit de la ciutadania, a construir ciutadania.

ESPAI PÚBLIC I INTERÈS CIUTADÀ

La reivindicació d'allò que és públic és a hores d'ara més necessària que mai. I no ens referim a la demanda de subvencions de l'Estat o que aquest i els seus succedanis facin de pare o mare generoses, tot proporcionant-nos allò que ens cal perquè és de primera necessitat, atès que l'estat del benestar te les seves limitacions; això té el perill d'apaivagar les iniciatives personals i acostuma a conduir al clientelisme, al burocratisme i a la inoperància. Parlar, doncs, de protegir i desenvolupar allò que és de l'interès públic (com ara l'educació, la sanitat, la informació...) en una societat avançada del segle XXI suposa rebutjar que la informació i el coneixement siguin vedats i/o simplement comercialitzats, tant pel seu valor d'ús (social i estratègic) com per les possibilitats d'intercanvi gràcies a les TIC. És similar a permetre, per exemple, patentar *software*, ja que, enlloc d'un simple programa, s'està patentant un nou llenguatge que, com a tal, és un patrimoni de la humanitat (tant com alguns monuments, perquè bona part dels monuments culturals del futur ja no seran materials, sinó virtuals; no seran pedres, seran bits).

En aquest sentit, el concepte d'allò que és públic, en l'actual societat, està canviant, com han palesat diferents teòrics de la filosofia, la sociologia, la ciència política o l'enginyeria de telecomunicacions. (Un fet recent important i esperançador va ser, el desembre de 2002, la declaració/recomanació d'un comitè francès –com a resultat d'un estudi d'experts encarregat pel govern conservador– que equiparava la televisió pública amb altres serveis (públics) obligatoris, com ara la sanitat o l'educació.) No obstant això, el debat al carrer sobre aquesta qüestió és encara molt incipient en els moviments socials i en les agrupacions ciutadanes, i aquesta mancança dificulta la innovació d'alternatives, tot reproduint-se sovint reivindicacions que, malgrat poder ser correctes, no s'ajusten a un món globalitzat i a una cultura mundialitzada. En aquest context, individus i col·lectius han de readaptar-se, en les seves accions i lluites, buscant noves estratègies. Sense flexibilitat i capacitat de maniobra és fa molt difícil de respondre adequadament als reptes de la nova societat i això fa que les respostes socials, massa sovint, vagin a remolc dels manaires mundials o locals i, en conseqüència, siguin titllades –de vegades amb raó– de conservadores i de regressives. Cal que els moviments progressistes reformulin les seves anàlisis i accions comunicatives. I en l'àmbit glocal, també, perquè és el nou terreny de confrontació entre globalitzadors i globalitzats. Aquesta és la raó perquè els poderosos ens facin creure que no tenim res a fer aquells que volem una altra globalització, quan afirmen que el món és mou ara a escala planetària. Això, però, emmascara que el patiment (la fam, la guerra, la tortura, la manca de drets...),

com el nostre gaudi –fins i tot aquell que és digital: la nostra quotidianitat, en definitiva– estan perfectament localitzats en un temps i un espai brutalment reals, gens virtuals.

Justament per tot això calen propostes integradores (de grans majories plurals, amb el bé comú com a denominador i no a com a frase buida, perquè no oblidem que la massificació cultural al segle XX va suposar una democratització revolucionària), però alhora alternatives originals (adequades a la nova realitat, real i virtual) per tal que els depredadors locals o globals no s'avancin sempre a l'ocupació/usurpació (prevaricació) de l'espai i del temps públics; en el terreny que ens ocupa, del temps i l'espai plusmediàtic (tot el que –reiterem– vivim en, amb, a través de, per a... els mitjans de comunicació). Igualment ens cal habilitat, rapidesa i art per fer nostres, de la ciutadania, aquelles solucions pràctiques que el mercat de les TIC posen –però pagant, és clar– al nostre abast. Perquè algunes d'elles poden ser reaprofitades en benefici de la participació, la deliberació, la democràcia activa. No són els partits ni les corporacions els o les que ens han de dir què hem de votar o de comprar, què hem de fer, sinó que hem de ser de ser els ciutadans (amb les diverses formes d'organització o d'associació) aquells que hem de dir què volem d'ells i d'elles. I no han de fer-ho amb el seu màrqueting trucat, sinó amb les nostres maneres i formes d'expressió –tant amb les antigues com amb les noves que faciliten les TIC– per tal de marcar-los les pautes, encara que només sigui pel poder que representem en tant que força de consum electoral o de poder adquisitiu.

Així doncs, els mitjans glocals –aquells que vulguin i puguin– poden tenir un paper protagonista important en el segle XXI, per a la qual cosa han de replantejar-se críticament i imaginativa, innovadorament, el periodisme cívic de qualitat. En aquest sentit, i en l'àmbit *micro* i *meso* comunicatius, cal vertebrar una xarxa de cooperació de mitjans compromesos –a més de crear-ne de nous– amb aquesta nova manera d'entendre i de practicar la comunicació que apostin tots plegats, i els quals puguin ocasionalment i amb temes claus coordinar-se, per una informació glocal i cívica defensora dels drets humans no només en un sentit formal, sinó amb totes les conseqüències pràctiques (econòmiques, socials, culturals, polítiques, mediambientals) que l'escala global/local implica. □

L'eix mediterrani o la revenja austracista

Un nou context per a les relacions catalanovalencianes

Josep Vicent Boira Maiques

En un article publicat a *Serra d'Or* el gener de 2000, Ernest Lluch resumia els tres horitzons, trinxeres en deia ell, que els austracistes catalans, valencians, mallorquins i aragonesos tingueren al davant en la cruïlla de la història que va representar la guerra civil de Successió i el període posterior: lluitar per «mantenir l'Espanya plural [...], agrupar els territoris de la Corona d'Aragó amb els forals bascos i navarresos sota la protecció de l'imperi austríac [...], i la tercera possibilitat en ordre decreixent, la república catalana». Més d'un arrufarà el nas amb la comparació que ara farà. Però no cal descartar que, davant el segle XXI, valencians, balears, catalans –i aragonesos, per què no–, ens enfrontem novament amb aquest dilema i hem de triar d'alguna manera, i si més no en l'esfera del compromís moral i l'embranchada personal, algun d'aquests tres camins. No hi ha Felip V –tot i que algun dia n'hi haurà un VI que esperem distint al seu avantpassat–, però sí que continua ben viu l'intent de reduir a una mateixa i única concepció neocentralista la forma d'articular l'estat.

Davant aquesta situació, no seria arriscat suposar que novament se'ns dibuixen aquelles tres possibilitats, ara convenientment reformades, però excitades per la imaginació geopolítica i per la realitat econòmica europea.

Per una part, la possibilitat de construir una Espanya plural a partir de la ideologia federal. És sens dubte la visió que defensa Pasqual Maragall en el seu últim llibre, del qual parlarem tot seguit. Carregat de confiança i de bona fe, el líder dels socialistes catalans aspira, molt en la línia del mateix Lluch, a reconduir Espanya cap a un estat respectuós, hàbil i geopolíticament plural. Tot just el que no és, ni ha estat mai si més no en els últims tres-cents anys. La proposta de Maragall té una música que sona bé però no deixa de ser un poc beatífica. Per què demà sí i ahir no? Zapatero és distint a González? Potser sí, però estarà d'acord Maragall que haurà de fer servir més arguments que la promesa d'un món millor per a convèncer a molts de les virtuts d'aquesta primera opció. Els valencians recordem massa bé aquell període de la història (1977-1992) que Maragall enalteix fins a l'extrem per a defensar la reedició d'un temps semblant en el futur. Potser per a Catalunya fóra un bon moment, per als valencians, no tant. Coneixem la cara amarga d'una Espanya

Josep Vicent Boira Maiques és professor de Geografia a la Universitat de València i director acadèmic de la Càtedra Ignasi Villalonga. Recentment ha publicat *Euram 2010. La via europea* (Premi Joan Fuster 2002).

pèrfida representada per Abril Martorell i companyia.

Una segona opció passaria per oblidar Espanya –adéu Espanya!–, i centrar-se en revifar el vell projecte austracista d'una via directa amb Europa. Interprete que un llibre, també tot just publicat, d'Antoni Vives, un polític de la nova generació de CiU i secretari de l'últim govern del president Pujol i del primer d'Artur Mas, ens ofereix aquest camí. Catalunya i el País Valencià conformen el «nucli dur» d'una regió econòmica que mira cap a Europa, que busca raons en el seu procés de construcció i delegació de poder regional i que no està tan lluny d'aquell projecte austracista de situar-se sota l'imperi austríac, ara substituït per la *Mitteleuropa* renascuda sota la direcció del *Deutsche Bank*, com en aquell temps va voler estar sota l'ombra protectora dels Hannover. La realitat és que no estem tan lluny d'aquesta situació. Fet i fet, anàlisis recents d'alguns economistes mostren com el gran triangle hispànic conformat pel País Basc, Navarra, la Rioja, Aragó, Catalunya, el País Valencià, les Balears i Múrcia conformen un, o millor dit, l'espai exportador de l'estat, obert cap a Europa i, sense cap mena de dubte, la principal font d'ingressos, de capitalització i d'estalvi de l'economia espanyola justament per la seua obertura exterior. No casualment, quasi tots ells són territoris «forals» o satèl·lits dels forals (recordem ara el provocatiu títol del mestre Rosselló: «Múrcia, un país català frustrat»). L'èxit del model econòmic, que ha defensat en aquesta mateixa revista Francesc Roca, més l'obertura europea és la revenja austracista feta realitat tres-cents anys després!

La tercera opció, aquella mena de república catalana materialitzaria –diguem-

ho clar–, la pitjor, al meu entendre, de les opcions, si més no per als valencians i considere sincerament que també per als catalans. Catalunya diu adéu a Espanya i adéu també al País Valencià, cerca el seu futur dins de les fronteres «autonòmiques» que l'estat li ha concedit, en una reducció suïcida del seu àmbit geopolític propi, lluita per fer-se un lloc en l'Europa futura mitjançant les comparances amb Llobardia o Baden-Württemberg i resta immune a la temptació de projectes «regionalistes» pròxims i de base geogràfica i econòmica veïnal. Cal dir que ni Vives ni Maragall defensen explícitament aquesta tercera opció. I això és una bona nova per als valencians.

Tot i això, i malgrat aquests dos testimonis selectes, continua existint en la societat catalana una temptació aïllacionista, una mena d'introspecció buscada, un desig de mesurar-se amb Madrid des de la solitud d'un ideari romàntic de la seua realitat. Un llibre recentíssim que recull vint-i-tres intervencions de professionals i polítics catalans sobre el debat de les infraestructures de Madrid i Barcelona n'és una prova.

Aquest llibre desenfoca greument la qüestió. Barcelona o Madrid és un dilema fals. Quan des de Madrid es diu *Madrid*, diuen Madrid però també Castella-La Manxa o Castella i Lleó perquè totes elles, de forma indestruable, conformen una regió econòmica i demogràfica de primera magnitud en la península Ibèrica. No debades els fluxos per carretera, per exemple, entre la comunitat de Madrid i la de Castella-La Manxa són els més importants de la península i això, que beneficia Madrid, té un reflex institucional en les actuacions de l'estat en carreteres, en entrades i eixi-

des de la ciutat, ferrocarrils, etcètera. Així, quan el Ministeri de Foment declara estar disposat a finançar al cent per cent dues estacions de l'AVE a Toledo (dues!, que es diu prompte) i en canvi no vol pagar un cèntim d'euro per soterrar les vies de l'alta velocitat al seu pas per l'Horta Sud o per als accessos als aeroports de Manises o l'Altet, no fa sinó traduir a accions concretes una geopolítica pròpia que té Madrid com a centre i articula una regió econòmica més àmplia. Ben bé que saben allà què vol dir Madrid! En canvi, a la capital catalana s'entesten a caure en el parany —o ensopegar dues, tres o quatre vegades en la mateixa pedra— de parlar de Barcelona dient Barcelona o, a tot estirar, Catalunya. Sol ser estrany que allà posen també en la balança la regió econòmica que articula Catalunya amb el País Valencià, les Balears i Aragó, tan real o més que el conjunt castellà. Però sols reivindicant aquesta realitat econòmica, Barcelona podria fer veure que es troba dins d'una regió dinàmica i integrada que necessita inversions en carreteres, en comunicacions i en transports. D'aquell llibre, a més de reprovar que en la pàgina 238 Francesc Xavier Ventura (i el cite per a vergonya seua) encara anomena els valencians —supose que amb els murcians per mig—, el «Llevant espanyol», trobe destacable la contribució de Joan Trullén que encerta plenament en la filosofia a seguir —els contactes en xarxa, la regió polifuncional i plurinodal—, tot i que es quede curt en l'escala a abastar per aquesta nova de pensar el territori: sols, ai las!, Catalunya. Qüestió d'escala que, en aquest cas, fa la cosa. L'escala.

Pasqual Maragall té una frase al seu últim llibre que resumeix bona part de la discussió d'aquestes línies. Diu: «No han

canviat els problemes, ha canviat l'escala amb la qual aquests problemes s'enfiquen». Això és aplicat a temes com la gana, la guerra, la misèria, les religions enfrontades... i té una clara derivació lògica: els problemes s'han de tractar des de l'escala adient, que, en aquell cas concret i per als exemples esmentats no pot ser altra que la mundial i des de la perspectiva multilateral. La globalització ha comportat, entre altres coses, una major sensació de proximitat física i espiritual als problemes del món i ens ha fet conscients de les repercussions de tota mena que aquells poden tenir en la nostra vida, per molt allunyats que pensem que ens trobem. I dit així, sembla una veritat prou irrefutable.

Ara bé, fem la prova d'aplicar aquell principi tan ben enunciat a altres àmbits de la nostra existència. Que l'afirmació hauria de funcionar a escala mundial, no hi ha dubte. I sembla que funciona, mal que bé, també a escala local. Avui, una gran part dels problemes que pateixen pobles i ciutats són els mateixos que fa uns anys, des de l'habitatge fins a l'educació, de la salut a la cultura, del transport a la gestió de residus, però ha canviat la forma i l'escala a l'hora d'enfocar-los, en part perquè han multiplicat el seu volum, però en part també perquè hom s'ha adonat de la impossibilitat de tractar-los portes endins. Per això han nascut organismes metropolitanos, mancomunitats o comarques, justament per a fer front als reptes de la mobilitat urbana, del consum d'espai, de l'ordenació de processos econòmics i territorials, del transport i de la gestió de l'aigua, conscients de la petitesa de la major part d'ajuntaments a l'hora d'enfrontar-se a aquells problemes. També, doncs, funciona en aquest àmbit. I sembla que és un

principi també eficaç i vàlid per a l'escala dels estats. La Unió Europea té, entre altres funcions, la d'enfrontar-se a vells problemes a partir de la superació de les accions unilaterals. Però en aquest repàs de les escales de govern, ens en falta una: l'escala intermèdia o regional. I quan dic «regional», demanaria que s'interpretara la paraula tal i com s'entén a Europa, és a dir, com un concepte que fa referència senzillament a una realitat administrativa i política emergent que comparteix protagonisme amb els estats.

Pense que un dels treballs més importants que tenim per davant consisteix a analitzar precisament la relació que hi ha entre els vells problemes que ens afecten i les noves escales amb què han de ser abordats. Això que a tothom li pot semblar encertat en altres àmbits, també s'hauria d'aplicar als problemes que ens afecten no ja en la nostra condició d'éssers humans del planeta, sinó en la nostra consideració —més íntima i personal—, de valencians, catalans o balears. No sé si Pasqual Maragall, quan va escriure aquella frase, volia arribar tan lluny. Trobe que és una proposició amb moltes derivacions, massa fins i tot per a la política de curta volada a què estem habituats. I per una raó fàcil d'entendre. Canviar d'escala no vol dir que tot continue igual. Al contrari.

Els geògrafs clàssics tenien inscrita una asserció en la imaginada capçalera de la seua trona professional. Certament en tenen massa, però una n'és la següent: tot canvi d'escala a l'hora d'abordar un problema territorial comporta necessàriament un canvi en el nivell d'anàlisi i això condueix també forçosament a un canvi en el nivell de conceptualització. No és debades que els geògrafs clàssics —com qualsevol

clàssic—, perduren en el temps. La transcendència (conscient?) de la frase de Maragall és molt gran. Agafe, per exemple, el lector l'escala catalana com a base de les anàlisis econòmiques, geogràfiques, territorials, empresarials, d'infraestructures, ambientals, culturals o lingüístiques i els resultats —i els conceptes que se'n deriven—, podran ser totalment diferents als que apareguen a l'hora de treballar agafant l'escala de, per exemple, l'eix mediterrani. No dic que necessàriament haja de ser així, però tenim moltes possibilitats que sí que passe. És més, podríem tenir la sorpresa que allò que sembla oportú i necessari a l'escala local podria ser negatiu o contraproduent a l'escala conjunta.

Aquesta és una novetat que mereix una certa atenció si la relacionem amb allò que hem definit com la «geopolítica de proximitat» del País Valencià i de Catalunya, és a dir, la possible relació entre ambdues societats dins d'unes coordenades econòmiques, geogràfiques i territorials determinades. En un comentari anterior sobre cinc llibres que reflexionaven sobre el futur del Principat, publicat en aquesta mateixa revista, vam convenir que gairebé tots obviaven el tema valencià, fins i tot en el tema de la llengua. Estàvem presents a poques planes i quan hi érem, millor hagués estat no estar-hi.

Amb un poc de voluntarisme podem interpretar que la frase de Maragall sobre l'escala traspua una nova forma d'entendre les relacions de proximitat que hem de practicar entre catalans i valencians. Tant de bo fóra així! Els llibres de Maragall i de Vives són projeccions —més o menys reeixides— d'allò que Catalunya hauria de ser en els propers anys. És ben cert que cadascú ofereix una solució distinta al pro-

blema que plantejàvem en començar aquest escrit: el de l'escala. Però també és veritat que tots dos estan d'acord en algunes coses, com veurem més endavant, i una de les no menys importants és que de cara al segle XXI, l'escala estrictament autonòmica –la perspectiva, doncs, exclusivament catalana o valenciana o balear–, no serà suficient per a resoldre tots i cadascun dels reptes que les societats respectives tenen al davant. A mi em sembla una gran novetat. Pensar en clau d'eix mediterrani per a parlar d'infraestructures, de finançament o de mercat laboral a Catalunya no és una cosa que un puga escoltar o llegir massa sovint. Carregar la sort en el tema de l'economia i de les necessitats materials de les societats catalanes i valencianes a l'hora de parlar de les seues relacions no és una perspectiva massa estesa, per desgràcia, entre nosaltres, si més no, en aquests últims anys... En els últims anys. Que bé ens vindria en aquesta tasca urgent i necessària de recompondre relacions, recuperar algun clàssic!

I heus ací que el recull d'articles que l'Ernest Lluch va publicar a *Serra d'Or* entre el 1960 i el 2000 reeditats conjuntament ens ve com anell al dit per enfrontar aquesta feina.

Una de les virtuts que em criden més l'atenció de les persones és la seua intuïció, que aplicada al món intel·lectual vol dir la capacitat de preveure i avançar-se a la realitat que l'envolta i comprendre amb pocs indicis –de vegades sols amb petits detalls–, cap on van o cap on han d'anar les societats. L'Ernest Lluch em sembla que tenia aquella intuïció. Rellegir alguns dels seus articles avui –sobretot els de finals dels seixanta i principis del setanta–, és adonar-se de la capacitat suggeridora i lú-

cida de Lluch, si més no del Lluch dels anys de la dictadura.

L'oportunitat de poder llegir els articles, històrics ja, de *Serra d'Or* de Lluch un darrere l'altre i ordenats per grans temes és un exercici recomanable. La seua inclinació valenciana apareix clarament marcada en l'índex, doncs l'editor ha decidit amb bon criteri dedicar al País Valencià un dels capítols que aixopluguen els distints articles. El que cal dir és que, personalment, he trobat molt més material de reflexió en articles esparsos i en una lectura transversal del llibre que no en els que conformen aquell capítol. És una recomanació, especialment als valencians, a llegir el llibre sencer.

Repasant els articles d'aquest recull un s'adona que la intuïció de Lluch estava sols a l'alçària de la seua clarividència a l'hora de jutjar la relació entre valencians i catalans. I jo en destacaria algunes idees francament suggeridores per al seu temps i que no han perdut ni un xic d'actualitat. Vegem-ne algunes.

El 1966, destacava la importància que podria tenir per a les economies d'aquesta riba de la Mediterrània el projecte patrocinat pel Banc Mundial el 1962 d'una nova autopista de peatge pel litoral, entre França i Alacant i com podria variar la geopolítica local aquesta nova infraestructura.

El 1968, es feia ressò de la publicació a la revista madrilenya *Desarrollo*, connectada amb organismes oficials del règim franquista, de la reunió que havien mantingut a Barcelona les cambres de comerç de les zones catalanobalear «i de Llevant» per tractar de diversos problemes econòmics de llurs demarcacions. I continua Lluch «l'agenda de problemes discutits

fou realment densa. Hi destacaven: els aspectes de l'obertura de l'autopista de Llevant en l'aspecte socioeconòmic, qüestions infraestructurals derivades de l'amplada de via espanyola, carretera de Tortosa a França per la Vall d'Aran, i aprofitament de la planta de gas natural de Líbia a Barcelona i de la central nuclear de Vandellòs».

El 1969, ja advertia de l'existència d'una armadura urbana conformada per parells de ciutats (Tarragona-Castelló, València-Barcelona) que podria ser la base d'un «continuum humà i econòmic que tindria la seua sortida a través del Rosselló, a Europa».

El 1970, comentava la publicació d'un llibre titulat *Le Roussillon au coeur d'une gran ensemble euro-mediterranéen*, editat per la Cambra de Comerç de Perpinyà, i hi incidia en la seua importància per a l'articulació d'un espai econòmic nord-occidental entre França i Espanya i en la consideració de cruïlla de camins que tenia el Rosselló «entre el Llenguadoc i Aquitània, i encara el Mercat Comú amb els Països Catalans». Per cert, paga la pena reproduir, com va fer Lluch al seu article fa trenta-tres anys, un fragment del secretari, aleshores, de la institució Yves Hoffmann, de cognom no massa català per cert, que no ha perdut actualitat, tot i el canvi de context: «Rossellonesos i catalans no posen en qüestió la solidesa i la sinceritat dels lligams que els uneixen a França i Espanya, simplement consideren com una paradoxa que a l'hora en què és construïda l'Europa de les pàtries siguin contradits els retrobaments de dos països dels quals l'entesa humana, intel·lectual i econòmica troba justificació tant en les raons sentimentals com en les de la simple raó». M'agrada especialment aquesta apel·lació

a combinar els sentiments –via, per cert, sobre la qual s'ha fonamentat bona part de l'argumentari favorable a una entesa catalanovalenciana–, i la raó, entesa com una anàlisi freda i racional de les necessitats materials i tangibles de les societats respectives, potser l'única forma de cimentar unes relacions acceptables entre valencians i catalans.

I és d'una clarividència absoluta un article que sols per ell justifica comprar el llibre. Publicat el gener de 1970, portava per títol «Reforma econòmica regional i una certa por». L'article és premonitori del que havia de debatre's anys després, fins i tot, del debat que avui, Maragall i Vives –cadascú des de la seua talaia política–, ens plantegen. I ho és, si més no, per tres raons.

En primer lloc, aquell article informava de l'aparició a tota Europa de la «revolució regionalista», explicant tot seguit com aquesta es fonamentava en una reforma econòmica de base regional. I heus ací que posa el dit a la nafra quan escriu: «En altres paraules, ha estat la necessitat d'adaptar millor les polítiques econòmiques a la realitat que ha fet veure la ineludible necessitat de tenir en compte la variable espai i per tant la necessitat de regionalitzar i descentralitzar unes polítiques fins ara aplicades unitàriament a tot el territori de l'estat». La consideració de la «regió» com una unitat econòmica de primera magnitud, l'ocàs dels estats i la necessitat de fer una ullada detinguda a la realitat espacial –geogràfica i econòmica–, dels territoris, em semblen tres aspectes crucials que se'ns albiren també en el camí cap al segle XXI i que ja Lluch va intuir.

La segona raó absolutament recomanable a l'hora de valorar aquest article fa

referència a un debat essencialment català, però aplicable també al cas valencià: com conciliar la imprescindible regionalització econòmica amb la permanència d'uns fets diferencials propis. Lluch, aquell llunyà 1970, es feia ressò d'un fet que ha complicat extraordinàriament la idea d'un eix mediterrani i que encara entrebanca, si més no mentalment, la possibilitat d'articular un territori econòmic conjunt. A propòsit d'això escriu: «A Catalunya, malauradament, no crec que aquests dos corrents –el que proclama la necessitat de la regionalització econòmica i el que afirma la permanència d'uns fets diferencials–, hagin pogut fondre's en un de sol. Els intents [...] han estat parcials i fets, em sembla, al marge de la plataforma que ocupen els més explícits defensors del segon corrent» i rebla el clau amb una frase de plena actualitat: «Entre aquests hi ha hagut una posició que ha vist en tota *reforma regional* un perill de *regionalismo bien entendido* o un “parany de la tecnocràcia”. Aquesta posició tancada –que exagerant un xic, podríem anomenar historico-culturalista–, es fonamenta en uns plantejaments doctrinals heretats del passat [...] i en perjudici dels valors positius que defensen, no arriben a les noves generacions. Aquesta actitud (prou general bé que calgui esmentar excepcions com la de Vicent Ventura) ha tingut, em sembla, una baixa eficàcia perquè sovint està basada en *pactes tàcits* i en la reivindicació lingüística exclusiva».

Al meu entendre, el paràgraf clava l'assumpte que ens preocupa. Un cert catalanisme, especialment el provinent del sector nacionalista, ha vist sempre qualsevol debat sobre regionalisme econòmic (i la idea d'un arc mediterrani potent entre

les Alberes i Alacant ho és, no ens enganem) si no com una amenaça, sí com un entrebanc a la constitució d'una nació catalana com cal. Fet i fet, encara observem un cert mal costum en aquells cercles politicointel·lectuals que es materialitza en una introspecció massa profunda i un cert aïllament del catalanisme més clàssic combinat amb una dèria per tractar amb Madrid de forma exclusiva i bilateral els problemes materials que afecten el Principat. El debat recurrent entre Madrid i Barcelona és un exemple paradigmàtic d'açò que dic.

Aquell article de 1970 d'Ernest Lluch finalitzava amb una tercera consideració també de gran actualitat. Novament la claredat respecte a allò que avui constitueix la política actual del govern central en matèria autonòmica. Fent-se ressò d'un text del Grup Rossellonès d'Estudis Catalans (GREC), escrivia Lluch: «Sabem prou i massa que d'una reforma econòmica en pot sortir la figura d'un virrei, o un nou sistema que, com diu el GREC de Perpinyà, concedint a les regions un poder de gestió en amplis dominis de la vida administrativa, econòmica i social, deixaria sempre el problema cultural sota la vigilància suspicax d'un ministeri ferotgement lligat al centralisme parisenc». Ves per on que, trenta-i-escaig anys després, aquesta idea d'ampla descentralització –gairebé sols descentralització–, de la despesa nodreix la base del sistema autonòmic espanyol, encara ben lluny d'un autèntic autogovern. Organitzades com a senzilles o complexes unitats de despesa, les comunitats autònomes no sols tenen barrada la possibilitat d'acords de cooperació i col·laboració entre elles, sinó que tenen prohibida qualsevol veu particular que pugui

exposar a Europa les seues necessitats pròpies. Descentralització administrativa, doncs, però recentralització cultural, identitària i economicomaterial. Cap ni una concessió a la geopolítica pròpia.

En definitiva, la virtut d'aquell article es resumeix en tres idees importants i de plena vigència: l'emergència d'un regionalisme econòmic respecte al paper central tradicional dels estats; la compatibilitat absoluta entre aquest enfocament econòmic i l'afirmació de la identitat nacional dels participants i, per últim, la crítica al model descentralitzador de despesa i no autènticament delegador de poder.

Anys després que Lluç posara damunt la taula aquests temes, les coses sembla que van canviant a poc a poc. És tot un símptoma que el llibre d'Antoni Vives, que té per objectiu reflexionar sobre el futur de Catalunya, s'inicie amb una cita del «nostre» Joan Francesc Mira. Les sis planes dedicades a l'euroregió de l'arc mediterrani –en açò guanya de llarg al de Maragall–, en són un altre. Benvinguts siguen, sobretot si, com sembla, estem davant un llibre generacional, és a dir, exponent d'una forma de concebre la política per una nova fornada de polítics catalans. Encara queden coses per polir. Barcelona no serà ben bé la capital –si més no única i exclusiva–, d'aquesta regió econòmica, com diuen Vives i el mateix Maragall. La cosa no va per ací i com més aviat abandonem les nocions jeràrquiques de l'espai –un reflex del model territorial espanyol, tot siga dit, que no d'altres europeus–, i comencem a pensar en sistemes urbans complexos i en xarxes polifuncionals molt millor. Pense que la pròpia lògica de la cooperació econòmica, de la dinàmica territorial i empresarial –farcida de compe-

tències també i amb una economia valenciana francament dinàmica, amb els ets i uts que vulguem anotar–, farà que, tot i ser els protagonistes els mateixos, la relació s'haja de plantejar de forma diferent.

Antoni Vives té molta raó en una cosa: les comparances periòdiques amb Madrid i el parlar tant d'Espanya pot ser l'excusa per no parlar de nosaltres mateixos i quan dic nosaltres, dic de catalans, valencians i balears. Sense esperar més, ja hauríem de començar a parlar-ne. Si hem d'esperar que Espanya canvie potser trigarem massa a parlar. Els mateixos exemples aportats per Pasqual Maragall a favor de l'Espanya plural, un argument plenament acceptable en el camp sempre iridiscent de la teoria política, esdevenen el seu principal retret. El repàs del creuament de cartes entre l'avi Maragall i Unamuno sobre la necessitat d'una Espanya més comprensiva ens pot conduir a una certa fatiga mental. Encara necessitem dir coses tan obvies? Durant quants anys més? Acabarà Maragall, el nét, creuant cartes entre amargades i compungides amb un Herrero de Miñón sobre allò que podia haver estat però que mai no va poder ser? Tornarà un nét de Pasqual Maragall a repetir els planys dels seus majors? Per altra part, fins a quin punt la construcció d'un estat plural pot descansar en la interpretació per un govern central d'una llei de lleis ambigua i mal-leable segons si dispose de majoria absoluta o relativa o depenent del tarannà del seu president? Alternativa massa fràgil.

Però més enllà del debat sobre aquest tema, Vives i Maragall estan d'acord en algunes coses: la necessitat de reformular el catalanisme cap al segle XXI i de basar-lo en propostes concretes menys ideologitzades, l'esterilitat de la síndrome Madrid, el re-

forçament del context europeu en les solucions, la importància de l'eix mediterrani en les polítiques pròpies, la necessitat de parlar amb els valencians... És un bon començament que augura canvis. □

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- MARAGALL, Pasqual, *Els orígens del futur*. Planeta, 2002.
 VIVES, Antoni, *Catalunya, entre la perplexitat i el somni*, Pòrtic, 2002.
 LLUCH, Ernest, *Apunts sobre economia i cultura*, Pòrtic, 2002.
 DIVERSOS AUTORS, *Barcelona o Madrid?* Angle, 2002.

L'ESPILL

Núm. 11 — tardor 2002

Espanya científica i altres vaixells errants. Miquel Barceló
Les fragilitats identitàries del País Valencià. Alfons Cucó

CIÈNCIA I CONEIXEMENT HUMÀ

Humanisme, ciència i sospita. *Josep Lluís Prades*
 Cent cinquanta anys eran suficients? *Juli Peretó*

Revifada del pensament humanista? Acotacions a propòsit d'un cas singular. *Adolf Tobeña*
 Poder i límits de la ciència. *Josep Lluís Barona*
 Una derivació anòmala del racionalisme: impostures de la ciència contemporània. *Ferran Sáez Mateu*
 El separatisme en la cultura científica. *Jordi Mundó*

DOCUMENTS

Els jueus i l'autoodi. *Kurt Lewin*
 Vladimir Nabokov o el joc de la memòria. *Alfred Mondria*
 Ciutadania i identificació política. Apunts per a un model d'anàlisi de la societat catalana. *Salvador Cardús*
 Cap a on hauria d'anar l'economia catalana? *Francesc Artal*
 Universitat, societat i poder polític. *Josep Guàrdia*

LLIBRES

Terry Pinkard: Hegel. Una biografia. *Vicent Raga*
 Alfons Cucó: Roig i blau. La transició democràtica valenciana. *Agustí Colomines i Companyes*

El mapa en la pàgina i el llibre inexistent

(Inscripcions literals en *Il cavaliere inesistente*)

Salvador Company

l'arte di scriver storie sta nel saper tirar fuori da quel
nulla che si è capito della vita tutto il resto

ITALO CALVINO

D'Amor ho dich, qui-m trenqua lo pensar
que per null temps seré per vós amat,
e per açò yo-m trob desesforçat
car tot assaig se causa d'esperar

AUSIÀS MARCH

Vull parlar d'un llibre que no existeix; que només existeix, com el seu protagonista, per un esforç de fe i de voluntat. Es titula *Il cavaliere inesistente* i el narra una monja que es diu sor Teodora i que tampoc no acaba de ser una monja.

I és que, en realitat, el llibre no existeix com el còdex amb mapes, fins i tot miniats, que aquesta monja diu compondre quan narra la persecució dels seus personatges; de fet, en la seua no existència, ni tan sols no-existeix per ell mateix: l'autora afirma que el compon al seu convent com a penitència i «seguendo su carte quasi illeggibili una antica cronaca».

Ara, també jo inexistent i lector penitent d'allò quasi il·legible, com a autor d'aquest assaig hauré de buscar i transcriure o desenvolupar ací els meus subratllats i les meues anotacions al cos i al marge d'aquell infòlio inexistent, verbal però, de sor Teodora.

Si bé el punt del mapa d'Europa on comença la història d'aquest llibre se situa possiblement a terres que més tard serien catalanes, no són els límits de l'idioma (de l'italià al català, de l'original a la traducció/interpretació; malgrat que alguna cosa caldrà dir dels combatus torsimanys d'aquest llibre) el meu punt de partida, sinó els del llenguatge.

Salvador Company (València, 1970) és escriptor i traductor.

Ha publicat el recull de contes *El cel a trossos* (Empúries, 2001) i la novel·la *Voleriana* (Empúries, 2002. Premi Documenta 2001). Ha traduït al català autors com ara Oliver Sacks, Denis Guedj i Pierre Vidal-Naquet.

Hi ha un moment que, superada per la quantitat i qualitat dels esdeveniments que ha de narrar i conscient de la seua afició a la digressió, sor Teodora declara que «meglio sarebbe, per aiutarmi a narrare, se mi disegnassi una carta dei luoghi» on es desenvolupen les històries. Dit i *fet*. Però com –cal preguntar-se–, si *de fet* no es deixa mai de traçar itineraris amb lletres? Una resposta possible és que la materialitat de la pàgina –aspecte recurrent en la seua digressió prèvia–, com la de l'armadura del protagonista de *Il cavaliere inesistente*, fa de suport d'allò que existeix no existint. Almenys, no només existint com a tal armadura, com a tal pàgina; i ahora, però, només com a tal armadura i com a tal pàgina: ni que siga amb les línies negres sobre fons blanc que hi dibuixen un mapa o un escut.

El llibre comença amb Carlemany passant revista als paladins de França i trobant-se'n un amb immaculada armadura blanca que, en alçar-se la visera per a mostrar la cara a l'Emperador, només aconseguix mostrar un negre buit. A la pregunta d'aquest de com s'ho fa per prestar servei a l'exèrcit sense ser-hi, el cavaller respon: «Con la forza di volontà [...] e la fede nella nostra santa causa», resposta que, és clar, plau molt al vell Carlemany.

Qui és aquest cavaller inexistent, si és que «qui» i «és» són paraules escaients en aquest cas? El seu nom, com diu ell mateix a Carlemany quan aquest li'l pregunta, és Agilulf Em Bertrandi dels Guildiverns i dels Altres de Corbentraz i Sura, cavaller de Selímpia Citerior i Fes. El primer que ve a esment en escoltar-lo és que aquest cavaller, a banda d'armadura, és tot nom, des del principi a la fi: «Il mio nome è al termine del mio viaggio», declara Agilulf

quan ha hagut de deixar l'exèrcit imperial per a provar que mereix el seu nom de cavaller, el qual Rambald cridarà inútilment cap a la fi del llibre quan el buscarà pel bosc on aquest ha desaparegut; molt abans, la narradora ha explicat que en aquells temps confusos en què té lloc la seua història, la voluntat i la consciència d'alguns no s'utilitzaven, ja que aquests no feien res, de manera que ambdues, com el vapor d'aigua, es condensaven fins que trobaven un nom i un grau de l'escalafó vacants –i una armadura lliure– on *ploure*, i se n'emparaven. En poques paraules: en aquella Edat de la història de sor Teodora, un que no fos ningú es podia fer un nom amb els seus fets, començant pel fet mateix de començar a existir gràcies al nom... I si aquests fets es demostraven falsos, podia deixar de respondre a aquest nom.

Aquest esforç de voluntat i de fe, com el nom i l'armadura que en són l'efecte i la causa, s'han de mantenir constantment intactes, com la virginitat en les donzelles: «Agilulfo, lui, aveva sempre bisogno di sentirsi di fronte le cose come un muro massiccio al quale contraporre la tensione della sua volontà, e solo così riusciva a mantenere una sicura coscienza di sé». Aquesta mena d'existència fa d'Agilulf el soldat perfecte; una perfecció tan inhumana que el fa antipàtic a la resta de soldats i que, en canvi, fa que Bradamant, la dona/cavaller, s'enamore d'ell. Perquè Agilulf és la freda netedat blanca de la pura norma quan aquesta esdevé un fi en ella mateixa; quan, literalment en el seu cas, esdevé l'única raó de l'existència. És així que el cavaller inexistent *menja* exquisidament: executa un joc virtuós amb el menjar, que talla i disposa en el plat amb pulcritud i precisió absolutes, com no podria fer cap

altre dels paladins de França, tan brutals i fartons; però una vegada ha preparat el menjar, òbviament Agilulf no se'l menja: ordena als servents que se l'enduguen. És així també que *fa l'amor* durant l'episodi tan kafkià de la seua nit al castell de la senyora Priscil·la: des del capvespre fins a l'alba, Agilulf desplega amb virtuosisme totes les activitats preliminars del perfecte amant cortès; tanmateix, l'acte posterior que les justificaria com a preliminars —el de l'amant carnal o *drutz*— òbviament no arriba (fóra Agilulf, per tant, l'exemple perfecte de l'enamorat que volia ser Ausiàs March en molts dels seus poemes, ja que un amant així no existeix, com el mateix March demostrava no només amb els seus *dits*).

Així doncs, l'existència conté l'inexistent, que només pot existir com a tal —és a dir, de manera absolutament immaculada, sense cap ombra del pas del temps, com l'armadura d'Agilulf— oposant-se a l'existent, a l'imperfecte o caduc, i buscant la identitat perfecta i eterna amb ell mateix. De fet, com deia Benjamin parlant del món de Kafka, el de Calvino en aquest llibre n'és un basat en lleis més o menys antigues i arbitràries, sense molta més justificació que la seua promulgació i el seu acompliment consuetudinari; unes lleis encarcarades i una mica oblidades, com aquella armadura/cavaller anomenada Agilulf. I això val tant per a les normes de cortesia com per a les cavalleresques:¹ a pesar de totes les intendències que planifiquen a l'estil administratiu l'estament militar i les batalles, aquestes són un embolic, els cavallers de Carlemany uns terrossos gens cavallerosos i els de l'orde del Sant Graal una colla d'il·luminats, una secta que, en la seua rauxa mística, deixa que

«l'infinito amore del Gral» els faça caure en «ogni rilassatezza di costumi», i malgrat això «pretendevano d'esser sempre puri». I no sols purs, sinó merament instrumentals: són un *cos* de cavallers/monjos, unes armadures humanes, corporals, on actua el terrible esperit del Graal canalitzat pel seu Elegit, el Rei del Graal. Heus ací, per tant, una altra forma d'existir en la inexistència; aquesta, però, relaxada i col·lectiva: la dels que han estat privats de la voluntat individual.

Què, com és, doncs, Agilulf? És la mateixa pregunta que fan a Priscil·la les seues serventes després de la *nit d'amor*. Ella només pot respondre: «Oh, Agilulfo»; és a dir, l'exclamació i el nom: cap sentit, cap significat que no siga idiosincràtic i material, perquè Agilulf és un híbrid d'individu i armadura sense cos; ni tan sols és com l'Odradek kafkià en paraules de Benjamin: «la forma que adopten les coses durant l'oblit», sinó una figura commemorativa, neta i fosca, de l'oblit: la forma que adopta en la matèria l'oblit. Per contraposició, la materialitat corporal gairebé absoluta, que tot ho suporta, també té el seu personatge híbrid en aquest llibre: l'escuder d'Agilulf, Gurdulú, un home amb un rostre «in cui si mischiavano caratteri franchi e moreschi» i uns comportaments on s'amalgamen l'ésser racional amb l'irracional i l'inanimat. Ara bé, el que no té aquest bon home és un sol nom, llarg o curt; en té quasi tants com persones li'l diuen («un uomo senza nome e con tutti i nomi possibili», inclosos, és clar, d'híbrids: Gurdulú, Omobó, Martinzul, Gurdurú, Gudi-Ussuf, Ben-Va-Ussuf, Ben-Istambul, Pestanzul, Bertinzul, Martibó, Omobèstia, l'Animal de la Vall, Jan Paixàs, Per Peixuga, Boamolús, Carotun, Balingatxo,

Bertel·la), perquè «é soltanto uno che c'è ma non sa d'esserci» i que s'identifica amb qualsevol ésser viu o objecte fins al punt de pensar que ell l'és o en forma part i d'actuar en conseqüència. Per tant, mentre que Agilulf ha d'establir una comparació contínua, física, amb allò existent –fent-ho clar i ordenat– per a (no) existir, el seu escuder, l'home-amb-qualsevol-nom, s'ha de barrejar amb tot el que l'envolta, fins i tot el que no té consciència humana d'existir, per a (no) anorrear-se.

L'armadura tan blanca, eternament i miraculosament impol·luta malgrat els treballs i els dies, és l'única part existent *material* d'Agilulf (purament material a diferència de la seua veu); i com a tal, doncs, ha de poder suportar, com la pàgina en blanc que sor Teodora ompli parlant de la recerca de la veritat en les pàgines en blanc, qualsevol cosa o persona (recordem que un dels noms d'Agilulf inclou la paraula *Altres*, en majúscula, i que el jove Rambald n'heretarà i n'erosionarà l'armadura quan Agilulf desapareixerà). En aquesta història, l'armadura, exemple d'antropomorfisme, és el suport material de l'amor de certa dona i de la seua peripècia: a la fi de la novel·la i d'aquest assaig veurem que, un colp més, el nom fa l'ésser i l'ésser exigeix un nom, o dos.

Abans de continuar, però, cal deixar clara una cosa: no podem solucionar la (in)existència d'Agilulf dient simplement que es tracta d'una ficció, que com els éssers de ficció *existeix* i *no existeix*. Aquesta possibilitat queda col·lapsada, si no abans, des del moment que el mateix Agilulf, per alliberar la –il·legítima– princesa

Sofrònia, es fa passar per una armadura sense vida; la qual cosa és, però no és. Agilulf és el que hi ha dins de l'armadura: una veu, una consciència, i al mateix temps només pot ser el que s'hi veu i s'escolta des de fora estant: l'armadura blanca immaculada i immaculable, buida, i les seues paraules. Agilulf és, doncs, una materialització (meta)literària: una reflexió sobre els límits de l'existència (verbal); de la mateixa manera que aquest assaig voldria ser l'armadura de lletres que el componen i, alhora, tot el que explica, tot el que té a dins, l'edifici anomenat *Il cavaliere inesistente* d'Italo Calvino (com suggereixen l'ordre i la grandària diferents de les seues inicials idèntiques: *Il c. i. d'I. C.*). Tot, el que es pot dir i el que no, com en una mena d'incest narratiu que diu allò que fa, com és el cas d'un/a narrador/a «che tutto ciò che pensa gli si trasforma in quel che fa», com diu Calvino parlant del que ha fet en aquest llibre seu que, com veiem i veurem, aconsegueix dir el que fa mentre fa el que diu. Un incest, això sí, que té lloc només com a incest inexistent, com ara el de Torrismont i Sofrònia. Un incest aquest últim que només existirà durant unes línies per al lector i, per sempre més, per a Agilulf.² Perquè Agilulf, com no podia ser d'altra manera tractant-se del protagonista d'aquesta narració, és tan (in)humà que és un híbrid d'esperit i matèria, d'armadura i veu, de record i d'oblit («une sorte d'hyperbole métaphysique», en diu Genette); un ésser d'una naturalesa molt semblant –més abstracta, però, i simètrica– a la dels (in)oblidables i reflexius animals d'aquell món intermedi de Kafka de què parla Benjamin.

I ara, abans d'acabar, tornarem al començament: el mapa en la pàgina, la pàgina/ mapa:

Ora disegno, qui nel mare, la feluca. La faccio un po' più grossa della nave di prima, perché anche se incontrasse la balena non succedano disastri. Con questa linea ricurva segno il percorso della feluca che vorrei far arrivare fino al porto di San Malò. Il guaio è che qui all'altezza del golfo di Biscaglia c'è già un tale pasticcio di linee che si intersecano, che è meglio far passare la feluca un po' più in qua, su per di qui, su per di qui, ed ecco accidenti che va a sbattere contro le scogliere di Bretagna! Fa naufragio, cola a picco, e a stento Agilulfo e Gurdulù riescono a portare Sofronia in salvo a riva (el subratllat és meu).

I tornarem, és clar, a l'acte performatiu de l'esforç de voluntat i de fe d'Agilulf que no fóra res sense la seua armadura i el seu llarg nom. Perquè, en açò, Agilulf i la narradora són iguals: ella construeix la història amb el seu mapa en lloc de descriure-la. Fa el que diu, literalment, com ho demostren els seus deíctics, és a dir, dient el que fa, constituint la clàssica figura d'una metalepsi de l'autor/a: el/la poeta *produeix* els efectes que canta. Potser dit d'aquesta manera semblarà que la narradora fa el que vol, que pot fer qualsevol cosa, com abans quan ha dibuixat la balena i ha fet que es trobe amb el vaixell d'Agilulf camí de Berberia, però no és ben bé així: arriba un moment que la marca que ha fet en el mapa adquireix independència respecte del gest que l'ha feta, es torna un material –ratlles i dibuixos– que no es pot esborrar. Ens trobem, doncs, davant d'aquella inversió de la figura clàs-

sica de la metalepsi de l'autor que descriu Genette en *Figures III*: el que passa en la diègesi n'afecta el narrador/a; el que passa en el llibre, l'autor/a.³ Blanchot, parlant de les diferències entre l'escriptor i el lector en *L'espace littéraire*, explica l'origen futur d'aquesta paradoxa retòrica quan diu que l'escriptor és despatxat de l'obra acabada, a la qual ja només s'hi pot acostar com algú que no hi té res a dir, performativament, en aquella obra; llavors, només la pot llegir. I només un altre, o ell en tant que un altre, i en una altra obra podrà tornar a dir/fer alguna cosa respecte d'això (com Calvino quan parla de la seua trilogia *I nostri antenati* en una nota del 1960; com jo mateix quan parle d'una obra d'aquella trilogia en aquest text); un altra obra de la qual serà autor i lector ja present tot i que futur, alhora que és també lector de la primera, fins que en acabar-la –interminablement, incessantment– descobrirà que, com els cavallers d'aquest orde amb el Graal o Agilulf amb les coses clares, exactes i organitzades de què s'envolta, allò que ha escrit ja no li pertany, que mai no li ha pertangut. És pur nom, pur món: una pura barreja, aliena, de performativitat i materialitat. És la inexistència, la literatura que és la lletra i alguna cosa més a banda de la lletra: una reflexió sobre l'escriptura feta amb escriptura, la qual, no obstant això, sempre parla del que no és escriptura.

Diu Italo Calvino que quan escrivia *Il cavaliere inesistente* «pensai allora di estrapolare questo mio sforzo dello scrivere facendone un personaggio: e feci la monaca scrivana, come se fosse lei a narrare, e questo serviva a darmi delle spinte più riposate e spontanee, e mandava avanti il resto». Això li permetia que la seua

attenzione si spostasse dalla vicenda all'atto stesso dello scrivere, al rapporto tra la complessità della vita e il foglio su cui questa complessità si dispone sotto forma di segni alfabetici [...] la storia della penna d'oca della monaca che correva sul foglio bianco [...] la monaca, la penna d'oca, la mia stilografica, io stesso, tutti eravamo la stessa persona, la stessa cosa, la stessa ansia, lo stesso insoddisfatto cercare.

Potser els personatges de *Il cavaliere inesistente* a banda de la narradora que millor exemplifiquen aquesta voluntat de l'autor són els torsimanyes de les batalles: només amb ells, amb el seu discurs –traducció més o menys encertada dels insults i la resta de paraules que cristians i musulmans s'adrecen, la qual determinarà el grau d'acarnissament de la venjança–, es fa possible establir d'acord amb les normes els termes de la lluita cos a cos. Per tant, els intèrprets participen en la batalla com a combatents: «truppa rapida, d'armamento leggero, montata su certi cavallucci». Participen en la lluita i ho fan, sobretot, amb la paraula, com l'autor i el narrador i el lector i el narratori ho fan en la història narrada; patint-ne, com ells, el materialisme que se'n segueixca («la guerra è guerra, e ogni tanto qualcuno ci restava»), encara que els intèrprets no siguin l'objectiu dels cavallers ni tampoc siga fàcil, per la seua rapidesa i la seua naturalesa esmunyedissa, encaçar-los i colpejar-los (a més, en caure morta la seua clientela, aprofiten aquesta rapidesa i la seua situació privilegiada per a endur-se la millor part en l'expoliació dels cadàvers). Si fa no fa, com certa mena de crítics.

Una altra mostra d'aquesta voluntat és la influència de la realitat del convent en

l'escriptura: els sorolls de perols i vaixelles a les cuines han fet evocar la batalla a sor Teodora; les olors de col bullida, el dinar dels soldats després de la batalla. Cal dir, però, que la monja no només percep/evoca i transcriu les activitats de la gent que l'envolta al convent, sinó també les de la gent que hi ha a fora. De fet, la penitència, que ha sigut el motor performatiu de la narració –«questa storia che ho intrapreso a narrare per mia penitenza», confessa la monja–, té les seues compensacions: parafrasejant Blanchot quan parla del «recurs al diari», es pot dir que sor Teodora es recorda a ella mateixa com és quan no escriu, quan fa la seua vida fora del convent, quan és vida vertadera i no moribunda i sense veritat. A continuació veurem, però, que en la penitència hi ha el pecat.⁴

I ho veurem perquè arribem, al capdavall, a la pàgina/cantonada, el final i, alhora, el límit de les pàgines/mapa d'aquest llibre, les quals també poden ser el seu centre si, un colp les hem fet servir, el desplaçem plegant-les o tancant el llibre:⁵ «La pagina ha il suo bene solo quando la volti e c'è la vita dietro che spinge e scompiglia tutti i fogli del libro. [...] El capitolo che attacchi e non sai ancora quale storia racconterà è come l'angolo che svolterai uscendo dal convento». I a l'altre costat de la pàgina, però encara dins dels seus límits, ha aparegut Rambald –l'oblit aparentment vençut, la memòria miraculosament feta carn– que arriba al convent per a dur-se amb ell ¿sor Teodora? No, Bradamant, ja no sor Teodora. Perquè si bé qui ha narrat la història fins a l'arribada de Rambald ha sigut sor Teodora, després i abans es tracta de Bradamant, l'enamorada i l'amor de Rambald, el jove cavaller desitjós de provar-se. I Brada-

mant, que ha fet penitència com a sor Teodora i ha après que «anche ad essere si imparo...», narra en present però com a futur la seua fugida del convent i adreça un apòstrofe a aquest futur seu. Tanmateix, ni el futur ni el llibre, el qual ha apostrofat abans la narradora com a narratori seu («Libro, ora sei giunto alla fine»; «Sì, libro»), no li donaran cap altra resposta que no siga l'apòstrofe mateix, l'ens mateix apostrofat: el llibre o capítol, de tan present, encara futur;⁶ en altres paraules –les de Blanchot–, el mitjà que ha fet servir la narradora per a aprendre a ser, per a recordar-se i refer-se ella mateixa amb un altre nom i, finalment, amb el mateix nom, és, ni més ni menys, l'element mateix de l'oblit: escriure. Un infinitiu, com Agilulf, d'allò més repetitiu i (in)humà.⁷

Quin pot ser, doncs, el final? Fins a on arriba en *Il cavaliere inesistente* aquella degradació kafkiana de la llei de què parlava Benjamin; la d'unes normes que només Agilulf podia complir de manera natural i perfecta? De la figura de Calvino en aquest llibre –deixant a part justament Agilulf, ja que no existeix...– Benjamin no podria dir, com diu de la de Kafka, que «a condició que se sentís segur del fracàs final, entremig tot li reeixia com en un somni», sinó que a condició que (la seua narradora) se sentís segur(a) de l'èxit final, entremig bé podia patir la impotència reiterada d'un malson melangiós.

De l'èxit final de sor Teodora/Bradamant, però, en realitat no se'n pot saber res: «ecco, o futuro, sono salita in sella al tuo cavallo», diu poc abans d'anar-se'n del convent per segona vegada, si més no. La

resta –després d'uns punts suspensius: «tu mio regno da conquistare, futuro...» i d'una data entre parèntesi: 1959–, que si és serà una variació («Un po' galoppo per i campi di guerra tra duelli e amori, un po' mi chiudo nei conventi, meditando e vergando le storie occorsemi, per cercare di capirle»), depèn ja d'una altra llei i un altre nom: les coordenades d'un assaig futur. □

1. A casa nostra, en el tardomedieval *Tirant*, hi ha llargs parlaments sobre virtuts cristianes i cavalleresques de les quals, moltes vegades, l'actuació del protagonista i de la resta de personatges en desmenteix la vigència, com també feia sovint la realitat diària de les *midons* i els trobadors amb el rígid codi de la *fin'amors* occitana.

2. Si arran de l'anagnòrisi d'aquest incest –i abans que se sàpia que no existeix– el cavaller inexistent desapareix de dins l'armadura o, millor dit, aquesta deixa d'existir com a cavaller –no es pot dir que deixa de ser(-hi) un que abans no (hi) era, ni que és ben bé mort un que no era ben bé viu–, és perquè la condició de cavaller i paladí d'Agilulf depèn de la conservació d'un himen: el de Sofrònia, la jove verge que va salvar fa quinze anys d'uns violadors; és a dir, que la seua existència, la d'aquell que no és a dins ni tampoc a fora de l'armadura, sinó en l'armadura, depèn d'una membrana que separa i uneix l'interior i l'exterior, que és aquesta separació.

Per a una explicació de la relació d'aquest llaç himeanal «the strange logic of the “para” membrane which divides inside from outside and yet joins them in a hymeneal bond» – amb la tasca del lector i del crític, vegeu «The Critic as Host», de J. Hillis Miller.

3. La màxima expressió d(e la inversió d') aquesta figura narrativa en Calvino potser es troba en *Se una notte d'inverno un viaggiatore* (1979), text basat en les transicions transgressores entre el nivell diegètic i l'extradiegètic. Cal recordar, a més, que en la segona part de les aventures de cert cavaller de la Manxa gairebé tan (in)existent com Agilulf hi ha un dels casos més famosos i *reals* de metalepsi de l'autor i de la seua inversió.

4. «Ci si mette a scrivere di lena, ma c'è un'ora in cui la penna non gratta che polveroso inchiostro, e non vi scorre più una goccia di vita, e la vita è tutta fuori, fuori dalla finestra, fuori di te, e ti sembra che mai più potrai rifugiarti nella pagina che scrivi, aprire un altro mondo, fare il salto. Forse è meglio così: forse quando scrivevi con gioia non era miracolo né grazia: era peccato, idolatria, superbia», admet sor Teodora.
5. Al final dels altres dos *antenati* també trobem, bé el límit literal, que el narrador no pot ultrapassar: «Ma già le navi stavano scomparendo all'orizzonte e io rimasi qui, in questo nostro mondo pieno di responsabilità e di fuochi fatui» (*Il visconte dimezzato*), bé una altra barreja tant del diegètic i l'extradiegètic com de la matèria i el contingut llibrescos: el baró Cosimo Piovasco di Rondò es mou en un escenari on «las frondas crecen como un proceso de escritura (en la página final de *El barón rampante*, los brotes de la caligrafía, las volutas de tinta y las hojas descartadas son idénticos al bosque donde el protagonista ha pasado como un caprichoso signo de puntuación)», diu Juan Villoro en «Calvino: El mapa de la lluvia».
6. Segons Gérard Genette en *Palimpsestes*, «A ma connaissance, mais je n'ai pas encore lu tous les livres, c'est la première fois que l'un d'eux, invité à se lire soi-même, joue le rôle de son propre public».
7. Com diu de Man parlant de Kant i Schiller en *Aesthetic Ideology*, en la tradició filosòfica postkantiana des d'aquest darrer, l'humà és un principi de clausura que ja no es pot analitzar racionalment; és el que permetria harmonitzar les antinòmies que el rigor mateix de l'anàlisi crítica kantiana de la categoria de l'estètic havia evidenciat: aquell materialisme en què havia culminat el seu intent rigorosíssim d'aïllar un judici estètic transcendental que permetés establir el nexa causal entre filosofia crítica i ideologia. No obstant això, d'aquesta finalitat de la tercera *Crítica* kantiana, quan parla del sublim, cal dir el que deia Benjamin en «La tasca del traductor» sobre el problema de fer madurar el germin del llenguatge pur en la traducció: que sembla no resoldre's probablement ni determinar-se mai amb cap mena de solució. I tant de bo això siga, per sempre, una qüestió de futur.

afers

fulls de recerca i pensament

42/43

Joan Fuster (1922-1992)

Vicent S. OLMOS I TAMARIT

Pensar Fuster, avui

Francesc PÉREZ MORAGÓN

Alguns moments de la vida de Joan Fuster

Faust RIPOLL DOMÈNECH

El món cultural valencianista a la València dels primers anys de la postguerra

Enric PUJOL

Joan Fuster, símbol de la represa nacionalitzadora dels anys cinquanta

Josep Maria BUADES I JUAN

La cultura a Mallorca a la fi del franquisme (1962-1975)

Antoni FURIÓ

Notes sobre la correspondència de Joan Fuster

Ferran ARCHILÉS

Una posteritat de paper. Una dècada d'estudis i d'edicions fusterianes (1992-2002)

Xavier FERRÉ I TRILL

Lectures de Nosaltres, els valencians (1962-1977)

Ferran GARCIA-OLIVER

Una estranya parella. Fuster i la universitat

Pau VICIANO

La nació de Fuster. Revisions i persistències

Vicent PITARCH:

Joan Fuster; d'esquena als polítics

Vicent RAGA

L'originalitat de Joan Fuster

Xavier SIERRA LABRADO

Suggeriments per a una exegesi rigorosa dels aforismes fusterians

editorial afers

La llibertat, 12 • 46170 Catarroja (País Valencià)
Tel. 96 126 86 45 • e-mail: afers@provicom.com

Els cenotafis de Danilo Kiš

Simona Škrabec

L'escriptor serbi Danilo Kiš (1935-1989) descriu, en el seu últim treball, el recull de prosa breu titulat *Enciclopèdia de la mort*, el projecte utòpic d'una enciclopèdia que conté tots els detalls de les vides d'aquelles persones anònimes el nom de les quals no surt enlloc més, l'existència de les quals s'ha dissolt després de la mort com una gota d'aigua en el mar de l'oblit. Aquesta visió és la prova de la valentia d'un poeta que va decidir enfrontar-se directament amb la historiografia per demostrar el que ja sabia Aristòtil: a part de les recopilacions de dades exactes, fets particulars pacientment enumerats i recollits en les enciclopèdies i en els arxius, té sentit contar històries no del tot així com van esdevenir, sinó crear-les perquè siguin versemblants i puguin explicar les coses en universal.

Avui Danilo Kiš és un autor llegit, traduït, admirat. La seva literatura posseeix la força que captiva el lector encara que no sàpiga gran cosa sobre l'autor o la cultura de la qual procedeix. Una recepció favora-

ble més enllà de la frontera de la seva llengua és deguda segurament a la capacitat d'embruixament inherent a la literatura: crear un univers poètic capaç de viure una vida pròpia i independent. No obstant aquesta qualitat literària indiscutible, la seva projecció internacional compta amb un punt d'inflexió. A partir de l'any 1979 l'escriptor serbi es va establir definitivament a París. No hi pot haver cap dubte que la seva presència en aquest melic de l'Europa literària va contribuir significativament a la presència internacional de la qual gaudeix actualment la seva obra. El seu exili fou voluntari, però tanmateix desencadenat per una forta polèmica provocada per un desacord profund amb les idees estètiques que aleshores predominaven al seu país. Aquest debat agre va produir tota una sèrie d'articles d'opinió que discutien o defensaven el valor de la seva tècnica narrativa, alhora que va donar peu a un volum escrit en defensa pròpia, *La lliçó d'anatomia*.

En el camí internacional de Kiš tot aquest debat ha estat relegat a un nivell secundari reservat a les qüestions d'història de la literatura local que no ha d'entorbir per res la recepció de les seves obres en un context que Pascale Casanova anomena «la república mundial de les lletres». En el llibre que porta aquest mateix títol,

Simona Škrabec és doctora en Teoria de la Literatura i Literatura Comparada. Ha traduït diverses obres al català i a l'eslovè. És autora del llibre *L'estirp de la solitud. El sentit tràgic en la narrativa breu de les literatures centreeuropees*, que editarà properament l'Institut d'Estudis Catalans.

la crítica francesa constata que el reconeixement internacional de Kiš coincideix amb «la seva traducció-consagració en francès que el va treure de les ombres serbocroatas». Segons aquesta opinió unes obres com les seves, redactades en una llengua poc o gens literària, en el sentit de no ser reconeguda en el mercat verbal internacional, han hagut de ser traduïdes a una llengua de gran divulgació per obtenir així un *certificat de literarietat*. Kiš era ben conscient que la seva trajectòria s'havia de sotmetre a les regles que ell anomenava la gran cuina francesa, sobretot després d'haver-se atrevit a provocar les estructures més rígides de la vida literària del seu país, els autors còmodament asseguts a les poltrones del Club dels Escriptors i els intel·lectuals que freqüentaven amb una incidència sospitosa els tribunals encarregats d'atorgar els grans premis literaris. Després que li fos interdit de participar en el concurs per al premi Andrić sota l'acusació del tribunal d'haver presentat una obra que era un plagi, Kiš va tenir clar que la seva lluita particular, la lluita de conservar la diversitat i la capacitat d'innovació de la seva cultura, l'havia de dur a terme des de fora. Però tanmateix, en l'entorn cosmopolita tampoc no era fàcil trobar l'acceptació per a tota l'envergadura del seu projecte. Les obres literàries trobaven editors i lectors, però el volum apassionat que dóna fe del motor amb el qual impulsava la seva obstinada rebel·lió, *La lliçó d'anatomia*, tot i els seus múltiples intents, no va ser publicat en francès fins sis anys després de la seva mort.

No hi ha cap barrera que pugui separar la microversió de la història de la literatura de la seva macrovariant. Els successos relacionats amb Danilo Kiš es van produir

dins dels límits estrictes d'una sola tradició literària, però impliquen una lliçó d'història tan rellevant per al context cultural d'allò més ampli com ho pot ser el mateix contingut de la novel·la que va provocar tot l'enrenou, *Una tomba per a Boris Davidovič* que abraça la història moderna d'Europa d'una sola mirada i s'enfronta als seus capítols més foscos, des de la guerra civil espanyola fins a les *purgues* estalinistes. En aquest sentit, la importància de la disputa que va sacsejar la vida literària a Iugoslàvia al final dels anys setanta és semblant a l'efecte dels diaris argentins de Witold Gombrowicz. Aquest *enfant terrible* de la literatura polonesa és potser qui ha sabut explicar millor on rau la raó que certs afers interns d'una cultura tinguin una rellevància àmplia, gairebé es podria dir que universal. En una de les entrevistes amb Dominique de Roux va dir: «Els passatges del meu Diari que tracten de Polònia van ser llegits superficialment pels lectors occidentals. Van arribar fins i tot a dir-me: No seria millor suprimir-ho, quin interès pot tenir això per a nosaltres? Ja és hora que els hereus de les cultures superiors deixin de fer tanta ostentació. Substituïu el terme Polònia per Argentina, Canadà, Romania, etcètera, i ja veureu com les meves declaracions (i els meus sofriments) s'amplien fins a cobrir bona part del globus».¹

Havent publicat un primer llibre notable, que incloïa el poema satíric *Mansarda* i la novel·la *Psalm* (1962), una trilogia de novel·les encara més remarcables, *Jardí, cendra* (1965), *Penes precoces* (1969) i *El rellotge de sorra* (1972), i alhora havent-se fet conèixer també com a crític literari, traductor i autor dramàtic que col·laborava amb un dels teatres més aclamats de

Belgrad, *Atelje 212*, Danilo Kiš era un autor molt consolidat quan es va presentar en 1976 davant el públic amb una obra encara més trencadora del que ho havien estat les anteriors, la novel·la *Una tomba per a Boris Davidovič*.

La publicació d'aquesta obra va provocar el més gran escàndol literari que va conèixer la Iugoslàvia socialista. L'escriptor fou acusat de reproduir en la seva novel·la el testimoni atges sobre els *gulags* soviètics,² de manllevar cites literals sense indicar d'on procedien³ i finalment de presentar un document històric datat l'any 1330 sobre la persecució de jueus a Occitània com si fos el més pur resultat de la seva força creativa i induir el lector a considerar-lo un fruit de la imaginació.⁴ Va ser sobretot el professor de filosofia de la universitat de Belgrad, Dragan Jeremić, qui va voler demostrar amb alguns articles i amb el llibre *El Narcís sense rostre*⁵ que Kiš transfigurava i alterava els testimonis sobre l'horror estalinista recollits en llibres ben documentats, acusant-lo també de fer servir cites i fragments d'altres obres sense indicar-ne la procedència. Amb aquesta última acusació l'inculpava directament de plagi.

Les acusacions en contra seu són certes mirat només des d'un determinat punt de vista. Els atacs van ser dirigits des de la posició més ingènua possible, la que considera que la literatura és fruit d'un acte creatiu en el qual tot sorgeix d'una única font, la imaginació de l'autor. En aquest sentit, l'originalitat és la mesura de totes les coses. Prenent com a base aquest criteri, la novel·la de Kiš mostra semblances pertorbadores amb els textos abans especificats, si més no. A través d'aquest criteri, que de tan objectiu que es vol considerar

sembla gairebé jurídic, Kiš podia ser efectivament acusat d'un plagi, tal com va succeir. Aquesta acusació el va portar davant un judici que tot i la seva absurditat no tenia res de fictici.⁶ L'autor del primer article difamatori en contra del llibre, que es va publicar sota l'eloqüent títol «Un collaret de perles robades» a la revista *Oko* de Zagreb el mes de juny de 1976, Dragoljub Golubović, va arribar a exigir en aquest procés judicial un examen de les capacitats mentals de l'acusat i va voler imputar a Kiš que la seva activitat literària servia als objectius de la Guerra Freda. Sortosament l'escriptor va ser absolt sense més, però la pugna va continuar i no es va tancar fins a la publicació de *Lliçó d'anatomia*, dos anys més tard, quan els seus detractors van emmudir sota el pes dels arguments que va exposar l'escriptor en defensa pròpia i en contra de la literatura que ells creaven i defensaven, exemplificada sobretot en obres de Branimir Šćepanović i també de Miodrag Bulatović.⁷

El primer corall del collaret del patiment humà que ens presenta la novel·la *Una tomba per a Boris Davidovič*, de color de porpra com la sang, el posa Mikša tot degollant fredament una col·laboradora acusada de traïció, seguint les ordres del cap de la seva cel·la comunista il·legal. La segona pedra de l'enfilall l'afegeix Gould Verschoyles, un irlandès, que fuig de la seva terra per incorporar-se a les brigades internacionals en la guerra civil espanyola on els agents secrets soviètics l'acusen d'espionatge i el fan portar a Rússia per deixar-lo morir en un dels camps de treballs forçats i poder esborrar així literalment tot rastre darrere seu. El polític francès Édouard Herriot és el protagonista de la

tercera història i amb un simulacre grotesc d'una missa a la seu de Kíev completament devastada es deixa convèncer que el règim soviètic respectava la llibertat de culte. En el quart conte, el revolucionari hongarès Karl Taube, en canvi, perd la vida simplement a causa del desenllaç d'una partida de tarot entre els capitosts mafiosos tancats a la mateixa presó que els presos polítics i cau víctima innocent d'una sagnant venjança feta segons les indesxifrables regles del submón criminal. En la cinquena història del llibre, Boris Davidovič Novski lluita no per preservar la vida, sinó per aconseguir que el procés en contra seu només provoqui l'anihilació física i espera en va que la persecució a la qual va ser sotmès no alteri el record de la seva exemplar trajectòria de revolucionari. El sisè corall tenyit de sang d'aquest cicle d'històries particulars enfilades amb un únic fil fet de sofriment data de l'Occitània del segle XIV i dibuixa un paral·lel entre la persecució i aniquilació de jueus, els bateigs forçosos a l'única fe veritable, i els intents d'eradicar qualsevol amenaça d'oposició que va realitzar Stalin durant els anys trenta i que exemplifica el cas de Boris Davidovič. La novel·la, estructurada com un compendi de narracions independents, es clou amb la breu semblança del poeta A. A. Darmolatov, que va arribar a la fi dels seus dies i va trobar el seu lloc en els anys de la història a causa d'haver patit elefantiasi. Aquest són els *Set capítols d'una sola història comuna*, tal com ho especifica el subtítol del llibre.

L'exemplaritat amb què exposa la trajectòria poètica insignificant de Darmolatov justifica l'última frase de la novel·la, una frase corrosiva, àcida: «per escriure no

n'hi ha prou amb tenir collons». Darmolatov mor a causa d'un augment de volum patològic dels seus genitals externs. Però Kiš, mestre de la retòrica, no exposa el seu cas perquè hagi de ser entès literalment, sinó que encarna una expressió, que tot i el seu registre vulgar es troba en l'ús quotidià de moltes llengües i ve a dir sempre el mateix. Presumir dels atributs d'un mascle és sinònim de l'afirmació de la valentia, de l'atreviment i del valor. Per ser poeta, doncs, no n'hi ha prou amb el coratge de mostrar el que ningú gosa fer públic. Per ser poeta no n'hi ha prou amb denunciar, comprometre's, destapar secrets, mostrar-los amb el dit índex. Cal alguna cosa més. *Una tomba per a Boris Davidovič* és, per això, molt més que un intent de colpir el lector amb una espiral d'escenes esgarrifoses amb la intenció de mesurar el pols fins on els espectadors atònits són capaços d'aguantar l'horror. En *Lliçó d'anatomia*, Kiš ironitza sense embuts sobre les raons que el van dur a acabar així la seva novel·la i al·lega que l'atribut que se li demanava a un bon escriptor serbi era crear obres fermes, dignes d'un home ben dotat. Ell, però, no va voler participar mai en una empresa on l'ingrés es condicionava amb ser prou home per ser un dels nostres.

La posició que sostenien els seus adversaris no era pas ingènua. Tal com ho va exposar més tard el mateix autor, es tractava d'una manipulació malintencionada de l'opinió pública amb la qual es va intentar negar el que tot lector avesat a llegir literatura és capaç de reconèixer intuïtivament. Un document, per molt autèntic que sigui, incorporat dins d'un altre context, perd el seu caràcter original perquè canvia la tessitura amb la qual cal llegir-lo.

Quina finalitat perseguien els crítics que van voler oblidar la transformació de tota realitat quan entra en la literatura i van proclamar que se l'havia de jutjar amb criteris «objectius»?

L'exemple més obvi d'aquesta apropiació il·lícita seria, segons Jeremić, la descripció de l'església de Santa Sofia a Kíev, emplaçada al principi del relat «Els lleons mecànics». Amb una lectura paral·lela del manual sobre la història de l'art de Louis Réau és possible establir que hi ha quatre o cinc paràgrafs que guarden una similitud important, encara que no arriben mai a coincidir del tot. En realitat, però, la recopilació d'algunes dades sobre la ciutat serveix per a un simple teló de fons d'una història colpidora que és la que realment importa. En aquests paràgrafs no trobarem més que en un grapat de característiques de la ciutat de Kíev tan àmpliament conegudes que a Kiš finalment li hauria pogut servir per al mateix propòsit qualsevol guia turística de la ciutat. Els autoproclamats crítics literaris van descobrir indignats que per descriure Dublín, en canvi, va fer servir les frases que va trobar en el llibre sobre James Joyce de Jean Paris. Kiš va indicar clarament que les belles descripcions d'Irlanda i de Dublín no eren pas seves, posant-les entre cometes, però el fet que provinguin d'una biografia de Joyce, se sap només gràcies a la perspicàcia dels investigadors impulsats per la malícia de descobrir l'entramat dels seus textos. A aquesta tasca va contribuir molt el primer traductor que es va oferir a Kiš per traslladar la novel·la al francès. Per ajudar-lo, l'escriptor li va facilitar algunes dades dels llibres que havia emprat per a la gestació de la novel·la i el traductor va sorprendre l'opinió pública amb la revelació

d'aquestes indicacions, reforçada amb la declaració que se li demanava que traduís al francès una cosa que ja havia estat escrita originàriament en francès. No cal dir que aquesta declaració va afegir llenya al foc i va ser rebuda en alguns sectors gairebé amb ovacions. La culpabilitat de l'autor semblava confirmada, evident.

El contrasentit d'aquest encaç de fragments manllevats es fa palès per si sol, però no se'ns hauria d'escapar a més a més que aquesta obsessió per les citacions parodia subtilment les societats comunistes on les cites i les reminiscències explícites dels ideòlegs de l'Estat formaven una part essencial i obligatòria de qualsevol escrit amb unes mínimes pretensions de ser ben rebut.

Pel que fa a les altres suposades apropiacions que se li imputaven, no sols estan lluny també de ser censurables, sinó que il·lustren d'una manera extraordinària els conceptes de la teoria de la literatura introduïts sobretot pels formalistes russos. En *Lliçó d'anatomia*, Kiš subratlla la importància que adquiria en les seves obres una de les característiques bàsiques de tota obra literària que va descriure Victor Šklovskij: la literatura ha de ser capaç de mostrar les coses conegudes sota una nova llum. El relat «Gossos i llibres» conté pràcticament la totalitat d'un procés inquisidor contra un jueu que es va deixar batejar però que va tornar a viure segons la seva fe. Però aquest document es transforma completament com a conseqüència d'haver estat incorporat en un context inusual. Tothom sap alguna cosa sobre la sagnant història de la Inquisició. Però un cop el document que testimonia els procediments emprats, amb tanta fidelitat que podem considerar que fou reproduït gaire-

bé íntegrament, és posat al costat d'altres històries, sobretot al costat del relat titular, canvia completament la recepció del passat a la qual estem avesats. La història de Boris Davidovič Novski i la de Baruch David Neumann són paral·leles. L'autor ho ha indicat amb el nom del protagonista i ha construït una trama paral·lela en els punts essencials tal com ho subratlla en la nota inclosa a la novel·la. L'analogia entre els dos personatges es troba en la insistència de no voler abandonar les pròpies conviccions morals tot i que provoquen el vessament de sang innocent, i és així que tots dos homes, separats per una distància de 600 anys, queden atrapats en un dilema que els tortura terriblement. Gràcies a aquest procediment Kiš explica que la història és cíclica i que considera la Inquisició equiparable amb el terror estalinista, o viceversa.

La força dels seus gairebé imperceptibles canvis de contingut és molt gran. Així, per exemple, afegeix al manuscrit medieval una nota a peu de pàgina en la qual parla de Jean Gui de Fer amb la intenció que el lector sigui capaç de descobrir en aquest personatge anomenat «de ferro» un paral·lel amb Stalin que per a tots els parlants del rus serà recordat sempre com un home «d'acer», perquè el seu cognom recorda inevitablement l'adjectiu *staljnji*, 'd'acer'. En l'elaboració d'aquesta reminiscència Kiš va encara més enllà i sempre quan parla dels rius freds del nord o de la superfície del mar, el color de l'aigua és descrit fent servir aquesta mateixa comparació. Més d'un lector atent es deu haver sorprès perquè les aigües són de color d'acer, i en cas de no llegir-ho en l'original potser ha atribuït aquesta estranya expressió a un traductor maldestre.

Només cinc anys abans d'aquests afer, el 1972, l'última novel·la de la trilogia destinada a la complicada història de la seva família, *El rellogge de sorra*, va rebre un dels premis més prestigiosos de les lletres sèrbies, el premi NIN. En esclatar la polèmica, l'autor va fins i tot retornar aquest premi en protesta per la manera com van ser rebuts els *Set capítols d'una sola història comuna*. Però tanmateix *El rellogge de sorra* ja conté la mateixa barreja de documents autèntics manlevats d'un altre context i es basa en alguns fets estrictament verídics, que queden englobats en una narració fictícia. Sembla estrany que pogués ser acusat de plagi quan anteriorment havia estat premiat precisament per una novel·la que es clou amb la transcripció literal de l'última carta que la família conservava del seu pare, mort a Auschwitz en 1944. Aquesta carta, aquest document autèntic i real, és l'origen de tota la novel·la. És cert que està emplaçada al final del llibre, però en aquest lloc s'hi troba sota un títol inequívoc «La carta o l'índex». Abans d'arribar fins a aquest document cap lector no podrà desxifrar els complexos lligams entre els personatges d'una novel·la estructurada com un compendi de narracions fragmentàries on cadascun dels protagonistes narra una sèrie de successos comuns a tots ells, però que es mostren cada vegada des d'un sol punt de vista particular i diferent. Danilo Kiš va reconstruir els anys més terribles de la seva infància a partir d'una relíquia familiar, desgranant mot per mot la carta del pare per reconstruir les circumstàncies que la van originar. A més a més, aquesta no va ser la primera obra en la qual va fer servir el procediment de muntatge i recomposició de fragments. La primera obra seva,

Mansarda, conté una pàgina sencera de *La muntanya màgica* de Thomas Mann i la novel·la següent, *Psalm 44*, parteix dels testimonis periodístics sobre la matança de jueus a Novi Sad el gener de 1942 que va omplir de cadàvers els forats fets en el Danubi gelat. Aquesta saturació de cadàvers va ser la circumstància que va salvar el seu pare, inspector de ferrocarrils, i va posposar per poc temps la seva mort. En aquesta recerca de fragments autèntics de la realitat cal destacar que fins i tot el manual que havia elaborat Eduard Kiš, pare de l'escriptor, d'acord amb les tasques professionals, *Horaris d'autobusos, trens i avions a Iugoslàvia* va ser incorporat en una novel·la, *Jardí, cendra* amb la finalitat expressa de demostrar com per a la literatura tots els detalls aparentment insignificants són importants i hi poden quedar integrats.

El procediment en la novel·la dedicada a Boris Davidovič descansa sobre una recerca arqueològica semblant. A partir de dades històriques que contenen les enciclopèdies, a partir de testimoniats de persones que es van veure involucrades en els esdeveniments que recrea, Kiš busca la manera d'examinar i de reelaborar el discurs ja existent. En lloc d'oferir-nos una narració desproblematitzada sobre el passat, referint els esdeveniments que es van esdevenir, contant la història, les anècdotes, els fets, Kiš qüestiona directament la possibilitat de contenir en un discurs la totalitat de l'experiència. Deutor d'obres tan emblemàtiques com *Funes, el memo-rioso* de Jorge Luis Borges, Kiš ens fa saber que per recordar un sol dia de la vida d'un home en tots els detalls es precisaria un altre dia igual, sencer. Kiš sap que per descriure un arbre amb la capacitat inhumana

de percepció d'un Funes, els mitjans de l'escriptura objectiva no basten. No és possible contenir en un discurs cadascuna de les fulles, de les branques, els seus moviments precisos captant alhora la remor que produeix el vent. Escriure és, necessàriament, una selecció. Per això tota memòria té inevitablement l'estructura d'un discurs. Kiš, com molts altres escriptors i pensadors notables de la segona meitat del segle XX, desvetlla la narrativitat de tot el coneixement humà i sobretot la narrativitat de la història. Sap molt bé que no és possible oferir una imatge objectiva del passat, perquè els llibres d'història també tenen l'estructura d'un text. Igual que jutjaríem el món possible d'una novel·la a partir de la posició que adopta el narrador, a partir del punt de vista subjectiu que recrea l'univers literari, en la història també importa qui la escriu, des de quin punt de vista i amb quina finalitat. No hi ha un punt de fulcre més enllà de tota determinació ideològica, en el sentit de l'anelhada posició d'Arquimedes, que faria possible observar la societat amb els ulls d'un científic.

Però si no és possible referir l'experiència utilitzant la via directa de l'enumeració, de l'objectivitat de les ciències exactes, hi ha una altra manera de fer palesa la totalitat, el món: la poesia. Kiš no admet la constatació cínica del món postmodern que després d'haver desvetllat l'engany de les narratives dominants, ja no pot concebre l'home com a un individu, sinó com una xarxa de discursos encruats, com una ment captiva.

La literatura de Kiš, tot i admetre la força brutal que tenen les idees per sotmetre els individus, representa una rebel·lió constant en contra del convenciment

que no hi ha res a fer. Les seves obres representen una advertència reiterada que contemplar la realitat com si fos només una de les possibles veritats és la millor manera de convertir els homes en testimonis impassibles de tota mena d'horror i injustícies. Cal ser conscient que avui és possible concebre la humanitat com una massa de persones que s'empassen la informació però no la processen, que són pur testimoniatge. La idea de la relativitat s'utilitza per imposar una actitud generalitzada de la inèrcia i el conformisme. La intenció de Kiš és despertar d'aquesta anestèsia provocada per l'excés d'informació. Refuta la possibilitat d'una única veritat però alhora adverteix del perill d'un relativisme omnipresent. El rellotge de sorra, la més bella metàfora del món que va elaborar Kiš, requereix sempre la mà humana per donar-li la volta i deixar que la sorra torni a mesurar el temps i s'escolli una altra vegada a través dels mateixos paisatges. El món de les seves obres, fet de fragments, correspon finalment a la pregunta de Theodor Adorno de si després d'Auschwitz l'art encara és possible. Kiš, a qui precisament aquest lloc li va marcar indirectament tota la seva vida, hi respon. Crea obres en les quals el lector està encarregat de recompondre la realitat que s'hi descriu, recordant així l'enorme responsabilitat còsmica de cadascú. De mateixa manera que en la literatura existeix un lector implícit, en la història de la realitat existeixen no només els qui la creen, sinó també els qui la viuen. Tant en la vida com en la literatura el receptor és, doncs, una figura cabdal.

Per poder realitzar el seu projecte de revisar la manera com els homes concebem el món, Kiš s'ha armat fins a les dents

amb una suspicàcia crònica. Amb la potent lupa de la seva ment analítica examinava els discursos i textos existents, rascant la seva superfície allà on percebia la més mínima incongruència. És un arqueòleg del saber en el sentit més literal que es pot conferir a aquesta metàfora.

Així, per exemple, recorda de la seva infància un dia de Pasqua impregnat de la més pura misèria. Tots els veïns i parents, com és el costum del país, el van passar, tot i els temps difícils de la guerra, davant una taula reblerta de menjar, però ell, la seva germana i els pares havien passat el dia embolicats en unes mantes amb sentor de cavall, en una casa freda, prenent per a esmorzar, dinar i sopar només una tassa de llet. No obstant això, el dia podria haver estat molt diferent perquè el pare havia comprat un bon tros de carn per poder celebrar la Pasqua com és degut. Però de camí cap a casa, uns gossos deslligats van olorar aquesta delicadesa que el pare portava amagada dins d'una cartera i el van atacar. El pare, espantat, els va donar sense lluita el tros de carn embolicat en paper de diari. Quan va tornar a casa, d'aquest incident no en quedava cap prova palpable, només unes gotes de sang dins de la cartera.

En la novel·la *El rellotge de sorra* Kiš examina aquest record imprès com amb ferro roent en la seva jove ànima i documentat amb una carta d'una autenticitat irrefutable i es pregunta si realment hi va haver la possibilitat que aquell dia de Pasqua hagués pogut menjar carn. Hi va haver el tros de carn a la cartera del pare? I els gossos afamats, rondaven realment pel poble? El carnisser recorda que li va vendre la carn? La novel·la es compon de les respostes a aquestes preguntes, així que l'obra literària neix de la necessitat de sa-

ber per què un dia de la seva infància que havia de ser una festa només va poder apaivagar la gana amb unes tristes glo-pades de llet.

Si era capaç d'examinar d'una manera tan despietada els seus propis records més dolorosos, com no hauria de ser capaç de penetrar darrere les frases contingudes en els llibres que testimonien un patiment fet públic, documentat.

«Una certa necessitat creativa d'afegir, potser innecessàriament, als documents de la vida real els colors, els sorolls i les olors, aquesta decadent trinitat sagrada dels moderns, no em permet reprimir-me per no imaginar tot allò que el text de Čeljustnikov no conté»,⁸ així és com descriu el narrador d'*Una tomba per a Boris Davidovič* les seves intencions i aquest és alhora el millor resum de com funciona la poètica de Kiš. En aquest sentit es va proclamar seguidor de la vella màxima continguda en el IX capítol de la *Poètica* d'Aristòtil, que ofereix el paral·lel entre la poesia i la història i on podem llegir que «en algunes tragèdies només un o dos noms corresponen a noms coneguts, mentre que els altres són inventats». Amb aquest procediment el conjunt de la seva obra, que es nodreix de la realitat més crua i factica, busca la justificació de la poesia que va preveure Aristòtil. Escriure de tal manera que la literatura contingui «quelcom de més filosòfic com quelcom de més sublim que la història».

En les recerques historiogràfiques destinades a construir la bastida de fets, amb la intenció d'omplir-la amb els destins particulars de la seva invenció, Kiš no va estalviar forces. No sols va consultar els llibres que documenten l'època estalinista, sinó que fins i tot va aconseguir establir

contacte personal amb un dels sobrevivents d'aquesta experiència. En 1956 hi va haver una trobada entre Khruščev i Tito, que a part d'intentar acostar posicions entre la Unió Soviètica i Iugoslàvia va servir per pal·liar un dels greuges que l'Estat iugoslau guardava envers el règim de l'anterior líder soviètic, Stalin. Tito sabia que més d'un centenar d'activistes iugoslaus havien desaparegut sense rastre en les immensitats del gran país i va demanar que es busquessin els possibles supervivents. La recerca va començar per ordre de les més altes instàncies i de Sibèria, d'aquells llocs entre els morts, en van tornar només tretze persones amb vida. Una d'elles era Karlo Štajner, que va recollir les seves experiències colpidores en el llibre *7000 dies a Sibèria*. Štajner representa la principal font dels coneixements sobre la realitat de la qual tracta la novel·la, encara que en l'obra es barregen també altres fonts, amb la intenció d'entretreixir-hi nombrosos detalls escrupolosament certs per aconseguir una narració que des del punt de vista històric pot ser considerada una recreació de circumstàncies fidel i verídica. Junt amb el vell revolucionari Štajner, l'escriptor va repassar el manuscrit de la novel·la, corregint alguns detalls que podrien no ser prou versemblants.

El procediment de l'escriptor en aquesta reelaboració que al seu dia va aixecar tanta suspicàcia és propi de l'art literari. Štajner recull, per exemple, lacònicament la referència a un tal carnisser Miška. Aquest breu passatge del llibre d'història es converteix sota les mans de Kiš en un canemàs capaç de donar vida al personatge inoblidable de la primera història de la novel·la de Kiš, el degollador Mikša. El que el cronista explica en dos paràgrafs,

s'expandeix en la novel·la de Kiš en un relat d'una vintena de pàgines. Una cosa semblant passa amb l'irònic retrat del polític francès Édouard Herriot que correspon fins al més petit detall a la descripció de la seva visita a Rússia en el llibre de štajner i de l'engany que li van preparar els agents del NKDV per fer-li creure que a Santa Sofia de Kíev es continuava celebrar el culte diari. Exactament el mateix passa amb dues històries més, la del revolucionari irlandès raptat durant la guerra civil a Espanya i el trist final d'un comunista hongarès de la mà de delinqüents comuns.

El llibre de Kiš, doncs, no és una creació del no-res, sinó una reorganització enginyosa de documents que ja existien. L'efecte més evident d'aquest procediment és que el narrador de Kiš es comporta com si fos un cronista que no s'atura mai a efectuar una anàlisi psicològica dels protagonistes. El narrador s'adreça al públic lector com si hagués de pronunciar el seu discurs en veu alta, davant d'uns oients que volen ser informats sobre un tema i amb aquesta finalitat utilitza exemples i pensaments extrets d'altres textos. Aquest procediment és l'antítesi de la novel·la realista en la qual el narrador ha de desaparèixer i fondre's amb el món que està creant amb el seu discurs. Kiš explota la força de dades verídiques i verificables, la força de fragments extrets de declaracions històriques perfectament documentades.

El gir que es va produir en la trajectòria de Danilo Kiš amb la novel·la *Una tomba per a Boris Davidovič*, en decidir de fer el pas de la recreació dels records personals a un enfrontament amb la història pública, general, posa en qüestió la validesa de la història en si, destapa la seva narrativitat. Això té la seva importància per la manera

com va ser construïda l'autoconsciència de l'Estat iugoslau, ja que no era gens propícia a fer cap mena de revisió del passat. La glòria del país i la seva unitat es basaven en una concepció d'un món èpic bastit definitivament en les dues grans guerres del segle XX. Aquests esdeveniments havien de quedar intocables, es podia parlar de sofriment, de terror, però mai qüestionar si havien tingut sentit i si realment van ser inevitables. La desgràcia d'una guerra s'havia d'acceptar com si es tractés d'un patiment que sobrevé als homes i és ineluctable. Kiš, amb la seva revisió de la revolució d'octubre, s'enfrontava indirectament amb el mite revolucionari sobre el qual descansava també Iugoslàvia, creient que a través de la sang i del foc un dia s'arribaria a un home nou i a un món millor.

Amb tots aquests precedents en la recepció de la novel·la, llegir *Una tomba per a Boris Davidovič* com si es tractés de literatura compromesa resulta gairebé inevitable. La majoria de les històries contades en el llibre indiquen amb el seu contingut que l'interès principal del llibre devia ser desvetllar la cara més obscura de l'estalinisme. Amb una precisió quirúrgica, Kiš mostra el període dels anys trenta a la Unió Soviètica, que amaga darrere una aparent confusió i caòtica distribució de forces i assassinats, presons i camps de treballs forçats emmarcats amb els paisatges gèlids de Sibèria. Com si es tractés d'elaborar un compendi sobre les maneres d'aniquilar un home, Kiš confronta el lector amb cadascuna de les històries dels seus protagonistes.

Darrere de tot el patiment que mostra Kiš hi ha una força vil que ha construït aquest sistema de repressió i tots els crims que es cometien en nom seu. Aquesta for-

ça, però, no és només Stalin, la seva ment pertorbada, no és ni tan sols el comunisme, la gran esperança que va transformar el món del segle XX. Aquesta força és molt més abstracta i la seva maldat no prové pas de les idees que proclama, sinó de la congruència amb la qual les volen executar. Kiš mostra què en deriva, de la intenció de fer aparèixer a la terra l'encarnació absoluta d'un ideal. Aquest és el lema de tots els inquisidors que retrata Danilo Kiš.

Fedjukin, el botxí capaç de dur a terme qualsevol tortura per més terrible que fos a fi d'expressar dels acusats aquella confessió que s'adeia amb la seva concepció de la història, tenia clar que era «millor fer patir així l'anomenada veritat d'un individu, d'un organisme petitíssim, que posar en perill els principis i beneficis superiors». Tot just una desena de pàgines més endavant trobem el pensament que contradiu i refuta aquesta justificació de la violència. La resposta la pronuncia un altre personatge, manllevat d'un manuscrit medieval, el savi jueu Baruch David Neumann, que adverteix els inquisidors que entren a la seva biblioteca per cremar els llibres herètics que molts llibres no són perillosos, de perillós només n'hi ha un; i els diu que no els trenquin «perquè la lectura de molts llibres porta cap a la saviesa, però la lectura d'un sol llibre cap a la ignorància armada amb el fanatisme i l'odi».

Encara que es pugui admetre que el llibre sobre els destins paral·lels al patiment de Boris Davidovič Novski forma part de la literatura compromesa, cal matisar i perfilar bé aquesta constatació. No es tracta pas només d'un retrat crític d'unes determinades circumstàncies dignes de denúncia. Sí que és cert que Kiš escriu i elabora aquesta novel·la impulsat també

per l'encegament que va detectar durant les seves estades a França, com a lector de la llengua serbocroata a Estrasburg i Bordeus, entre l'opinió pública francesa al principi dels anys setanta, quan observà que els sectors d'esquerres encara creien en la viabilitat del projecte soviètic. Però Kiš aixeca el vel d'unes realitats incòmodes no només amb el retrat irònic d'Édouard Herriot, sinó que la seva *història universal de la infàmia* penetra molt més profundament per enderrocar la imatge idíl·lica que l'esquerra europea tenia aleshores sobre la revolució d'octubre: «He viscut a Bordeus en la dècada dels setanta, en l'època de l'esquerra omnipresent a França i a l'Occident en general, quan la realitat dels camps soviètics encara no havia estat admesa. No s'ha d'oblidar que en aquell temps havia aparegut el llibre de Solženicyn; al principi el món refusava d'admetre la terrible realitat dels camps soviètics de manera que els intel·lectuals d'esquerres fins i tot refusaven de llegir aquest llibre, *L'arxipèlag Gulag*, amb el pretext que era el fruit d'un sabotatge ideològic i d'un complot de la dreta».⁹ Amb això és evident que un home que va quedar tan profundament marcat pel terror del feixisme com Danilo Kiš volia aconseguir que el món reconegués que l'altra idea utòpica d'un món perfecte, la que correspon a la ideologia comunista, es va voler realitzar amb un cost comparable de víctimes i de sofriment amb aquell que va ser provocat per la recerca d'un món digne de la raça ària.

Kiš pretenia, i de fet ho ha aconseguit, destapar l'engranatge del mecanisme que va servir per justificar els grans crims en nom d'una idea i mostrar que aquest procediment va ser emprat d'una manera tan

generalitzada que podria ser considerat patrimoni universal de la humanitat. Per això va elaborar un clar paral·lel entre les purgues estalinistes i la Inquisició. En els dos casos que exposa trobem una fe ardent; cal només pensar en l'escena al despatx de l'instructor quan l'assassí Mikša contempla per primera vegada amb una devoció absoluta el retrat de Stalin. També hi trobem sempre la violència extrema per eliminar els heretges. Kiš va afegir a la descripció de la ciutat de Kíev, *copiada* d'un llibre de la història de l'art, aquest pensament que ho resumeix tot: «el fanatisme dels fidels a la tirania d'un sol Déu és el més virulent i eficaç». Amb això, mostra el caràcter rígid de qualsevol organització basada en la confiança cega i la submissió total als ideals revolucionaris. Així, amb la base d'aquest engegament, és com un home anomenat Mikša va poder assassinar Hana, una jove, innocent activista: no és cap embriaguesa momentània, cap pèrdua de capacitats mentals, cap crim passional, sinó una execució d'acord amb el nou ordre del món que s'ha d'instaurar a la terra. El cos de la jove polonesa, alliberat d'una manera atroç dels òrgans abdominals que s'emporta el riu, és el record llunyà del cor humà extirpat del cos que encara batejava posat sobre una pedra davant la catedral de Sant Esteve a Pamiers en aquell llunyà 1330, quan els habitants de la vila havien decidit de posar els jueus davant el terrible dilema de morir o convertir-se.

No és estrany que aquest «missatge» fos extremadament molest per a les elits culturals de Iugoslàvia dels últims anys de la dècada dels setanta. En 1982 morirà Josip Broz Tito, el líder de la revolució, cap d'Estat i mariscal de les forces armades i

amb això començarà d'una manera visible la davallada d'una entitat política, la República Socialista Federativa de Iugoslàvia, que fins i tot avui conserva en un cert grau l'aurèola d'haver estat aquella màgica solució per contenir i neutralitzar el potencial perill de la barreja de pobles que habiten a la part occidental de la península balcànica. Iugoslàvia, en la seva època més pròspera i feliç, possibilitava efectivament el que cap persona sensata i oberta com ho era Danilo Kiš no podria sinó celebrar: el marc unitari d'un estat feia possible que molts dels seus llibres es publicuessin simultàniament a Zagreb i a Belgrad. Les successives edicions d'*Una tomba per a Boris Davidovič* en l'emblemàtica editorial de Belgrad, BIGZ, publicades com era el costum de l'època en l'alfabet llatí amb la voluntat d'eixamplar al màxim el cercle dels possibles lectors, van superar en pocs anys 100.000 exemplars venuts i demostren per si soles que a Kiš els lectors no li van faltar i que la seva literatura penetrava sense obstacles no només en tots els racons de l'espai dividit en diverses identitats que comparteix la llengua mútuament comprensible i aleshores denominada el serbocroata, sinó que va tocar altres habitants de Iugoslàvia que no compartien amb ell aquest mateix codi. Aquest és el cas especialment de la literatura eslovena on trobarem un dels escriptors que més hàbilment ha sabut aprofitar l'herència de Kiš, Drago Jančar, com ho demostren els reculls de contes *La mirada de l'àngel* o la novel·la *Aurora Boreal*.

La polèmica en contra de Kiš demostra en canvi que aleshores a Iugoslàvia existia el nucli dur d'una elit dogmàtica i intransigent disposada a defensar al preu que fos

els models establerts. En la literatura sèrbia aquesta veritat única corresponia a un model amb els aires del segle dinou, anacrònics. La polèmica novel·la de Kiš va dibuixar d'una manera premonitòria un paral·lel al panorama polític, social i cultural en què va acabar derivant la Sèrbia dels anys noranta. L'Occitània del segle catorze, la immensitat dels territoris soviètics sotmesa al terror de Stalin i Sèrbia en el període de la desintegració de Iugoslàvia mostren els mateixos signes d'una severa patologia del teixit social: cal silenciar tots els opositors, aniquilar-los o convertir-los, segons millor convingui. En la nota a peu de pàgina, que Danilo Kiš atribueix a un traductor fictici del manuscrit medieval del capítol «Gossos i llibres» podem llegir: «En la diòcesi de Pamiers els jueus tenien, segons les disposicions del decret d'Arnaud Dejean, el dret de viure lliurement. Aquest decret, que prohibia als habitants i als poders civils comportar-se envers els jueus d'una manera *excessivament severa o cruel*, demostra com en els temps difícils l'actitud personal i la valentia ciutadana poden canviar un destí que els porucs consideren ineluctable, convençuts que es tracta d'una fatalitat i d'un fet condicionat històricament». Aquest missatge, si hagués estat emès amb els potents altaveus que la nostra era ens proporciona, hauria pogut evitar molt de sofriment. Ben pensat, però, aquesta nota a peu de pàgina la van llegir molts lectors, Kiš va vendre molts exemplars d'aquest llibre arreu del país. Però per una vegada més, la saviesa continguda en les pàgines d'un llibre no ha servit per parar la mà de cap botxí. La llunyana escena en la cambra de Baruch David Neumann, quan el savi jueu contempla impotent com la multitud embo-

gida destrossa els seus llibres, sorda a les seves súpliques i crides a la serenitat, s'ha convertit no només en un eco de la Rússia dels anys trenta, sinó també de l'encegament que va fer possible el final sagnant de Iugoslàvia.

No és gaire recomanable llegir Kiš només amb la intenció de desxifrar el contingut de les seves obres complexes i mirar de trobar-hi el gran missatge humanista que sense dubte contenen. Un altre nivell essencial de les seves novel·les el representa la tècnica, la buscada i volguda superposició de ficció i documents amb un fort component històric. Els dos conceptes bàsics de la ficcionalitat, l'original i la còpia, estan posats a través de la tècnica narrativa de Kiš en un enfrontament tan immediat, tan instantani, que han estat capaços de produir un curtcircuit. A través de l'audàcia de Kiš en la reflexió sobre aquestes qüestions arribem a fer-nos les preguntes més pregones. Com s'estructuren les vivències d'un home? Què resta per sempre i què és allò que la memòria és capaç de retenir? Qui és que sosté el sedàs selectiu de la memòria? Les preguntes van dirigides doncs cap a la naturalesa d'aquell sedàs mitjançant el qual la història elabora el seu discurs que sembla tan unívoc i definitiu com si la humanitat tingués a la seva disposició una plomada per tirar-la a través del temps passats cap al fons on tot té el seu origen. Com si la història tingués una força gravitatòria, un epicentre que tensa la corda d'aquesta plomada fictícia i confereix a tota la narració sobre el passat la línia clara de causes i efectes. Així el passat obté l'aparença d'una cadena en la qual no hi ha cap interrupció, cap baula feble, i sembla ser un continu segur i fiable que avança fins al present. Kiš era

conscient que la naturalesa de la història no és aquesta. El que la memòria és capaç de conservar, sigui individual o col·lectiva, només són fragments que tot just *a posteriori* reben el seu lloc a la cadena causal.

Kiš ens proposa elaborar una nova èpica, com més allunyada millor de les velles epopeies que preaven les gestes dels grans herois. Escriu per rescatar de l'oblit la consciència sobre la finitud de l'home, la fragilitat individual, i destapar fins a quin punt es pot manipular el transcurs de la història.

Per això els seus llibres són com cenotafis, com enciclopèdies destinades a contenir les biografies de la gent anònima. També el títol de la novel·la que he exposat amb més detall planteja aquesta mateixa pregunta sobre com evitar que el pas de temps esborri completament les coses que testimonien la presència d'una persona a la terra. On és la tomba per a Boris Davidovič, que va escollir la mort del profeta Elies, tirant-se al foc per quedar reduït a un filet de fum que es cargola cap al cel?

La resposta de Kiš representa l'anvers de les siluetes de pedra o bronze que trobem a moltes places de moltes ciutats, orgullosos dels seus homes que no han temut cap perill. Indubtablement el nostre heroi descansa en una tomba buida, en un cenotafi de paper, cobert de lletres impreses. La memòria d'aquest home no requereix cap panteó davant el qual la gent es reuniria per commemorar la seva mort, sinó només un llarg prestatge, ple d'altres llibres, per ser fidel a la voluntat de l'autor que el va crear: molts llibres no són perillosos, el món esdevé perillós quan ens quedem només amb un de sol. □

1. Witold Gombrowicz, *Testamento. Entrevistas con Dominique de Roux*, Barcelona, Anagrama, 1991.
2. Roy Medvedov, *Le Stalinsisme*, París, Seuil, 1972. Karlo Štajner, *7000 dana u Sibiru*. El llibre de Štajner té la traducció francesa: *7000 jours en Sibérie*, París, Gallimard, 1983.
3. Louis Réau, *L'art russe*, París, Henri Laurens, 1922. Jean Paris, *James Joyce par lui-même*, París, Seuil, 1963.
4. L'autor indica en la novel·la les dades bibliogràfiques exactes d'aquest manuscrit, on es guarda l'original i quines publicacions van permetre que es transmetés fins als nostres dies.
5. Dragan Jeremić, *Narcis bez lica* ('Narcís sense rostre'), Belgrad, Nolit, 1976.
6. Boro Krivokapić, *Treba li spaliti Kiša* ('Cal cremar Kiš?'), Zagreb, Globus, 1980. El llibre representa una recopilació de la majoria d'articles publicats sobre aquest afer junt amb la documentació del procés judicial contra Kiš.
7. Algunes d'aquestes obres es troben en traduccions accessibles als lectors d'Espanya: Miodrag Bulatović, *El gallo rojo vuela hacia el cielo*, Plaza y Janés, 1961. Branimir Šćepanović, *Le rachat*, Lausanne, L'Age d'homme, 1981 (Guardada en el fons de la Biblioteca Nacional a Madrid).
8. Cito els passatges d'*Una tomba per a Boris Davidovič* de la meua pròpia traducció al català que està a punt de publicar-se. Aquesta circumstància, malauradament, no em permet indicar el número de pàgina.
9. Danilo Kiš, *Gorki talog iskustva* ('Sabor amarg de l'experiència'), Belgrad, BIGZ, 1990, p. 110.

Milers de nacions, dos centenars d'estats

Gerard Horta

La nació en la història

Anthony D. Smith

Traducció de Gustau Muñoz

132 pp., 2002, Editorial Afers-Universitat de València, Catarroja-València

El sociòleg anglès d'origen jueu Anthony Douglas Smith, nascut el 1939 i professor d'Etnicitat a la London School of Economic and Political Science, és reconegut arran de la tasca desenvolupada als darrers trenta anys entorn del que es conceptualitza genèricament com a «etnicitat» i «nacionalisme». ¹ Amb aquest llibre apareix publicat per primer cop en català (setè volum de la col·lecció «El món de les nacions») i, a més, el que se n'edita és un recull inèdit de conferències del 1999: són els dos motius pels quals s'ha de celebrar de nou l'associació Editorial Afers-Universitat de València.

L'obra se subdivideix en tres blocs en què es tracta dels paradigmes dominants als darrers dos segles a l'hora d'afrontar la teorització sobre la nació i els nacionalis-

mes, els quals són debatuts a la recerca d'explicacions més àmplies i profundes –per força, en aquesta ressenya se'n reflectirà un mínim ressò: cal llegir el llibre! Al primer capítol s'exposen les arrels històriques en què sorgeix la interpretació del caràcter orgànic o voluntari de les nacions i els nacionalismes –el paradigma historicista– i les relacions que manté amb la visió primordialista. La conclusió de Smith advoca per vincular tots dos models amb diversos casos històrics a fi de constatar la combinació variable d'elements que ell classifica com a «cívics» i «ètnics» que s'hi dóna. En aquest sentit, seguint l'autor, és imprescindible atendre el tarannà dinàmic del procés històric de les nacions amb l'objectiu d'evitar encloure societats senceres sota categories estàtiques. Això duria a qüestionar certs aspectes que potser demanarien una major reflexió crítica. Per exemple, resulta difícil remetre a l'emergència de la «França» del segle X, utilitzant l'adjectivació de Renan del 1882 sobre «la força de l'oblit lingüístic» (p. 31), menys tenint-hi el que els teòrics de moda del nacionalisme oculten massa: els processos de colonització a escala intraeuropea, conflictius no solament respecte a la formació medieval de les nacions europees, sinó especialment des del moment que els països vencedors organitzen els territoris conquerits a partir de formes estatals que impliquen, més que una clara homogeneïtzació cultural, pràctiques merament etnocides. Recordi's que rere la divisa revolucionària de «Llibertat, igualtat, fraternitat» hi subjau una quarta afirmació bandejada quasi sempre dels relats històrics: «indivisibilitat territorial» (lligada a aquella altra que deia que el francès «igualava» els drets dels ciutadans: «força de l'oblit» o repressió tota-

litarista de la diferència?). Per això resulta paradoxal remetre a R. Breton entorn del Canadà anglès i el Quebec per narrar el pas de tots dos estats d'un nacionalisme ètnic cap a un de «cívic, multicultural i inclusiu que acull un gran nombre d'immigrants no blancs i que celebra la diversitat cultural» (p. 35), sense atendre la realitat empírica dels centenars de nacions sense estat nord-americanes, societats «nadiues» que s'autoanomenen nacions,² les quals avui dia continuen veient com els seus territoris, representacions culturals, pràctiques econòmiques i de supervivència material són esclafades, fins i tot en la prohibició a aquests homes i dones (per exemple, als abnaki del Quebec) a registrar-se amb el seu nom i la seva llengua a l'administració de l'estat. Igualment, acudir a les «actituds dels bascos envers els immigrants andalusos» (p. 40) per explicitar delimitacions «exclusivistes» de la consciència ètnica fa un favor molt magre al professor Smith. En primer terme, perquè no ho demostra; i, segonament, perquè expressat d'una manera genèrica esdevé una referència impròpia de la seva altura intel·lectual, cosa que no es mereix un llibre tan interessant com aquest.

Que una societat comparteixi un sistema de símbols i significats a partir del qual representar-se el món i organitzar les relacions socials té sentit per a l'estudiós si, al mateix temps, s'hi té en compte (en el context del que es planteja a l'obra) el procés conflictiu de subjugacions militars, culturals, econòmiques i polítiques d'unes societats sobre unes altres. La construcció de les nacions, i el lligam entre la seva legitimitat jurídica i històrica en funció de si ha pogut organitzar-se en termes d'estat o no (o de si *vol* ser nació sense organitzar-se

en termes estatals), és indestruïble de les dinàmiques convulses de la història. Els nacionalismes poden vehicular-se per exercir com a forces aterridores, i també, és clar, com a forces alliberadores. El que interessa entreveure'n són els projectes socials globals que canalitzen, quines necessitats, quines demandes. En definitiva: per què interpel·len com a tals. El principi de Smith de pretendre trobar equilibris a la complexa realitat contemporània, on el dret de les col·lectivitats a existir d'acord amb referents propis té lloc entre fluxos migratoris més o menys importants i entre models distints d'inserció dels migrants en les societats de destinació o acolliment, silencia sovint, dins el conjunt de la gamma extensa d'exemplificacions a què va acudint, pràctiques històriques etnocides per part d'estats europeus com ara Espanya, França, Anglaterra o Rússia sobre les minories nacionals intrafrontereres.

La definició de «nació» de Smith (p. 20) indueix a considerar la destrucció de milers de societats al segle XX, incapaces de sobreposar-se a l'homogeneïtzació cultural dels estats i, especialment, al procés colonitzador sota formes capitalistes, per complet desestructuradors en termes culturals i econòmics dins contextos evidentment diversos. Valdria la pena, doncs, en afrontar la comprensió del paradigma modernista dominant avui dia (capítol 2), relativitzar-ne el tarannà europeocèntric industrial –culturalista i essencialista– des del qual s'atorga una categoria explícita al sorgiment de «les» (algunes) nacions. Ni la consecució d'un estat, ni la consignació documental i literària de la cultura són peatges que hagin de pagar les nacions del món per esdevenir adjectivables com a tals (Smith incideix prou bé en el segon aspecte

te). Fins i tot a Occident el pas de la tradició a la modernitat adopta formes distintes en una mateixa societat com ara la catalana, en què els projectes de nació postulats al XIX arriben a ser antagònics.³ Enllà de les dinàmiques conflictives entre la burgesia i les classes subalternes, tota manifestació social implica un model determinat d'organització i de relació cap endins i cap enfora. Assumint l'argumentació de l'autor, com interpretarien Friedrich Engels si visqués, o E. J. Hobsbawm i E. Gellner que en el context de l'adscripció proletària a l'esperitisme català es creï el 1891 a Barcelona, per primer cop a Europa i a iniciativa espiritista, una Lliga Internacional per la Pau –amb el suport del laïcisme lliurepensador, el progressisme polític i el sindicalisme més avançat, i dels representants europeus d'aquests moviments– que propugna la lliure federació dels pobles d'Europa, la supressió de les fronteres estatals i l'arbitratge i resolució dels conflictes entre els estats mitjançant el diàleg?

Al tercer capítol es tracta dels enfocaments «construccionistes» de la nació i els nacionalismes, entesos com una construcció social lligada a l'era de la modernitat, articulada per les elits (Hobsbawm lliga els moviments nacionalistes de la segona meitat del XIX amb projectes socials conservadors, la qual cosa és desmentida de nou pel cas català, o per l'escocès en períodes importants de la seva història; i dels japonesos, què se'n pot dir?) i encaminada a la seva superació per la globalització mateixa. Fora del debat sobre la condició espúria o no del passat, o de la recreació o la invenció de les tradicions, Smith remet amb encert a la memòria viva de les societats i a la seva capacitat per dotar de sentit l'empresa nacionalista. Un sentit que capdavanters

de l'enfocament modernista com Hobsbawm no deuen trobar enlloc,⁴ i que els deu impossibilitar d'explicar la supervivència de nacions com la catalana o la basca després de segles de ferotge subordinació en tots els terrenys. El paradigma del construccionisme social palesa un reduccionisme extrem que concep les classes subalternes europees com si fossin un mer apèndix passiu del dirigisme instituit per les elits a través dels imaginaris que elaboren, a més d'establir una correspondència estàtica entre nació i estat que resulta insostenible, d'aquí les paraules amb què l'autor ho rebat: «sembla difícil entendre per què hauríem d'atorgar més substància a l'«estat» que a la «nació»» (p. 87). A continuació, Smith assenyala que és plenament lícita l'acusació de Benedict Anderson (el qual no podia preveure que la seva obra *Imagined Communities*, del 1991, havia de ser tan fatalment incompresa per aquells qui han «resolt» certs processos d'afirmació cultural com el fruit d'una «invenció») cap a Gellner –i Hobsbawm i altres– pel fet que assimilen justament «invenció» a «fabricació» o «falsedat» més que no a «imaginació» o «creació» (p. 88) –en aquests termes, què no és el fruit d'una construcció social? L'autor planteja llavors un dels punts centrals de la qüestió que permet respondre-hi: on rau la raó de la perdurabilitat i l'èxit d'artefactes culturals com els epigrafiats com a nacionalismes?, quin és el motiu de la seva necessitat? La premissa durkheimiana segons la qual res no és més poderós que una il·lusió compartida –sentida, voluntària, emocional, d'ideals i necessitats col·lectius, perquè responen a les demandes individuals d'amplis sectors socials: o és que no existeix una base material de les idees?– no se

ria una porta tancada, sinó la proposta d'una obertura a la viabilitat de canalitzar, en allò compartit, el que uns homes i unes dones, de vegades una societat, consideren imprescindible de realitzar. Per què, doncs, es topa contínuament amb l'acaparadora invisibilització de la contradictòria gamma de projectes implícits en els moviments nacionalistes europeus contemporanis? Ficar al mateix sac nacionalismes de signe clarament imperialista i etnocida com els esmentats enrere, i altres que han maldat per espolsar-se la subordinació estructural a què la seva societat ha estat sotmesa històricament és difícil de justificar en termes científics –per més que dels nacionalismes estatals d'Europa se'n digui «cívics»–, una distinció que no es considera en cap dels models exposats.

Smith raona el perquè de l'enfocament etnosimbòlic que postula. Remarca la pertinència de comprendre que la categoria moderna de «nacionalismes» no respon a realitats encarnades en la història a partir del no-res. Les identitats culturals i les ideologies col·lectives s'expressen a partir de contextos determinats que s'encavalquen a través de continuïtats i trencaments en què és possible reconèixer-hi els processos estructuradors de les societats –en un gerundi continu–, i la seva capacitat per recórrer-hi, apropiar-se'n o reinterpretar-los en funció de la manera com es representen el seu present i les seves necessitats. Que la formulació que en derivi estigui lligada a les elits sembla un postulat massa arriscat per generalitzar-hi, per això el professor anglès la refusa tot apel·lant als components populars dels nacionalismes. La correspondència entre ètnies i nacions, així mateix, supera per la seva complexitat –el desenvolupament d'una nació sobre la

base de la incorporació o assimilació d'altres ètnies, o la constitució de nacions poliètniques, o l'existència d'ètnies polinacionals– qualsevol simplificació que se'n faci. En reflexionar sobre l'origen poliètnic de les nacions, l'autor manté que, en efecte, en molts casos l'ètnia dominant d'una nació posterior podrà aportar «mites i records de nacionalitat impartits a les generacions successives». Ara bé, no és menys cert –diríem– que la confusió entre estat i nació –Espanya com a nació amb una ètnia dominant, segons el plantejament de la immensa majoria d'autors que apareixen– acaba conduint els homes i dones de nacions minoritzades a esdevenir membres de «regions exteriors» (p. 106) incorporats burocràticament i sotmesos als forts i centralitzats estats moderns. És aquí que les nacions europees subalternitzades per la força de les armes no hi troben l'encaix possible, com s'està reflectint en la redacció de la futura Constitució europea, per no referir-se a les vel·leïtats militaristes de constitucions com l'espanyola entorn de la preservació de la *unidad territorial*.

Això duria a subratllar que el context globalitzador actual, per les seves mateixes característiques d'homogeneïtzació cultural des dels referents del liberalisme capitalista, no pot més que esperonar moviments d'afirmació identitària, sociocultural, en què es manifesta la lluita per la supervivència mateixa d'innombrables societats que es veuen impossibilitades de decidir el què i el com del seu present. No és possible oposar universalisme a particularisme, no sols perquè, com assenyala Claude Lévi-Strauss, res de l'esperit humà no ens és aliè, sinó perquè compartir-nos els uns als altres com a humans significa fer-ho des de referents propis. És aquest compar-

tir el que universalitza, no pas el pretendre que les categories d'una societat les han de compartir totes les societats del món. Les estructures es poden expressar en pràctiques localitzades, però en qualitat d'estructures no són locals, com ha escrit S. Narotzky: això obliga a estudiar els processos històrics i les relacions socials tant locals com globals. L'especificitat del lloc forma part de processos dinàmics de relacions socials a escala interna i externa.

La visió ideal que Smith atorga al nacionalisme, des del precepte del dret a la llibertat dels pobles i les persones, és un camí a seguir que hauria de portar a copsar la diversitat del repertori humà i les realitats històriques, en el sentit que la manera com una societat s'interpel·la a si mateixa en qualitat de «nació» –igual com s'interpel·la a si mateixa en termes religiosos o d'altres sistemes simbòlics– implica l'articulació de projectes molt distints: els moviments socials i la catalanitat que representa Companys no són els de Cambó, dit pel broc gros. I el present de les nacions està fet també d'aquestes bregues, inserides dins el camp ampli del conflicte d'una Europa la problemàtica de la qual no se ceneix a «musulmans, gitanos i afrocaribs»: les nacions europees minoritzades no són als mapes perquè colonitzar és la cara més terrorífica de la diferenciació. No es pot situar el «nacionalisme ètnic» fora d'Occident sense centrar-se en els processos històrics als estats plurinacionals actuals, dels quals els Països Catalans en són una víctima més. Utilitzant els darrers mots de l'autor, és avinent preguntar-se: quins processos de la història humana són il·luminats pels «components simbòlics i els models ètnics propis de les identitats culturals col·lectives»? (p. 113). Són alho-

ra processos tràgics que concerneixen les formacions estatals, i tota l'atracció de l'enfocament etnosimbolista trontollaria si no percebés la realitat de tantes llibertats no realitzades: no disposar d'un petit espai al mapa. Smith ho té en compte, per això raona i rebutja la falsa simplificació en voga entre «ètnic» i «cívic». No seria gratuït, doncs, citar Ted Lewellen: «“opressió” és una bella paraula per fer-la passar en còctels [...], però es converteix en una paraula lletja quan hom l'associa a la gent real, que pateix fam real, privacions reals i potser tortura i mort també reals» (*Introducción a la Antropología política*, p. 166). I, no és una privació social néixer i morir amb l'obligació de justificar per què un se sent cors, irlandès, lapó o català, privat del seu dret de ser? Mentre una plèiade d'historiadors i sociòlegs europeus embadaleixen davant de Hobsbawm i Gellner, es podria suggerir als científics socials catalans que es plantegessin de rebatre, sobre la base del coneixement empíric de la seva pròpia realitat, el munt de models explicatius que redueixen, compartimenten i moralitzen l'univers de les nacions, en comptes de reproduir les mirades d'aquests autors acríticament. No és casual que l'antropologia, com insisteix I. Terradas, es fonamenti en el realisme etnogràfic (per això els antropòlegs tampoc no surten al mapa).

Som davant d'un llibre excel·lent per pensar entorn de les perspectives historiogràfiques i sociològiques dominants sobre el paper de les nacions i els nacionalismes, del tot recomanable en la mesura que l'autor mostra elasticitat, erudició i incisió crítica en les seves reflexions, i que permet copsar el sentit de l'eclosió, les mancances i els aspectes recuperables de cada paradigma (aquí rau el valor magnífic, indiscuti-

ble, de l'obra): la immensa majoria dels plantejaments de l'autor podem fer-los nostres. Però que no s'oblidi: milers de nacions, dos centenars d'estats... i mitja dotzena d'exèrcits. □

1. L'especialització sostinguda de la seva recerca aflora el 1971 amb el llibre *Theories of Nationalism*, seguit entre innombrables altres de *Nationalism in the Twentieth Century* (1979), *The Ethnic revival in the Modern World* (1981), *The Ethnic Origins of Nations* (1986), *National Identity* (1991), *Nations and Nationalism in a Global Era* (1995) i *Nationalism and Modernism* (1998). Del conjunt se'n poden trobar, traduïts al castellà, *Las teorías del nacionalismo* (Península, 1976), *La identidad nacional* (Trama, 1997) i *Nacionalismo y modernidad* (Istmo, 2000).
2. Vegeu una interessant aproximació als noms i els llocs de milers de nacions sense estat del món (incloses les europees) a l'*Atlas of World Cultures* de D. H. Price (Sage, Londres, 1990). Bàsicament per comprovar-ne la desaparició.
3. Vegeu *Panoràmica del nacionalisme català* de Fèlix Cucurull (Ed. Catalanes de París, 1975). I, també, l'obra del primer teoritzador modern del catalanisme, Josep-Narcís Roca i Ferreras, sobre els vincles entre independentisme o alliberament nacional i internacionalisme, cinquanta anys abans que l'anticomunista V. I. Lenin tractés el tema (*Josep-Narcís Roca i Ferreras i l'origen del nacionalisme d'esquerres*, Toni Strubell, 2000, «Els llibres del Set-ciències»).
4. Mancança que ja es dona en una obra primerenca com *Rebeldes primitivos* (Ariel, Barcelona, 1974 [1958]).

Història i llibertat

Vicent Raga

Freedom and its Betrayal. Six Enemies of Human Liberty

Isaiah Berlin

182 pp., 2002, Chatto and Windus, Londres

Hi ha una forta tendència a considerar que l'increment de coneixement només pot tenir lloc com un seguit de respostes a qüestions empíriques o a aquelles altres que poden ser susceptibles d'un tractament formal. Aquesta actitud que, en la seua forma elaborada caracteritza tot un corrent –i un de ben sòlid– del pensament occidental, té manifestacions molt barroeres en les quals s'insisteix ara potser amb més eficàcia que mai. La insensibilitat o el menyspreu que molts es creuen obligats a mostrar davant una qüestió amb l'aparença de filosòfica es presenta en determinats cercles intel·lectuals i acadèmics com una marca de rigor i seriositat. Aquesta actitud s'hauria de titllar, com a mínim, de paradoxal. Perquè, si ens fixem en l'àmbit de les anomenades ciències socials –l'economia o la psicologia, per posar-ne algun exemple–, ens trobem que les qüestions que es formulen i, sobretot, les respostes que es donen per bones poc tenen a veure amb els problemes veritables que, suposadament, encaren. I això passa perquè les exigències de «rigor i seriositat» que plan-

teja el tractament científic en aquest àmbit esbiaixen de manera inevitable les qüestions de les quals s'ocupa.

Una altra de les claus que sol adduir-se per explicar aquesta mancança, rau en la facilitat aparent amb què poden encarar-se els problemes que es plantegen d'aquesta manera. El vertiginós creixement que experimenten els treballs dits monogràfics al si d'institucions que es lliuren expressament a la seva producció massiva, contrasta amb la lentitud, les dificultats i l'escassetat amb què es presenta l'elaboració i la difusió del treball filosòfic genuí. Si hom pot insistir en aquesta mateixa línia, hi constatarà fàcilment la mesura en què s'esdevé aquest fet en el camp de la teoria econòmica o de la teoria política «pures», en els models de desenvolupament econòmic que es presenten com asèptics —com per exemple en les aplicacions de la teoria de l'elecció racional a l'estudi dels fenòmens més complexos que gosa estudiar la sociologia—, en les forçades i abstruses manifestacions de l'estructuralisme aplicat o fins i tot en les pràctiques «deconstruccionistes» a les quals, segons sembla, ha de lliurar-se la teoria literària. Així, hom defuig de manera deliberada l'anàlisi de conceptes tan rellevants per a totes aquestes disciplines com ara són els de llibertat, igualtat, deures o drets, creativitat o crítica. Aquests conceptes —així com les connexions i les derivacions que se'n desprenen— es donen per sabuts (si no per irrelevantes). Ocupar-se'n, doncs, és vist com una tasca del tot ociosa, «improductiva», en l'idiome que en regeix l'activitat.

Isaiah Berlin (1909-1997) va abandonar la seua carrera de filòsof quan s'adonà que no tenia talent per conrear-la com ho

feien alguns dels seus coetanis, en l'etapa d'esplendor de la filosofia analítica al si de la qual s'havia format i on romangué durant una primera època. Berlin ambicionava proporcionar-se un coneixement positiu del món en què vivia, un tipus de coneixement que, per problemàtic que fos, pogués arribar a fer créixer al llarg d'una vida de dedicació. La seva decisió va estar, doncs, la d'instal·lar-se en un camp que aleshores no gaudia al seu medi acadèmic de gaire consideració, el de la història de les idees, en la peculiar accepció que, com es veurà tot seguit, va encertar a donar-li. Perquè el que pretenia obtenir era, extraient-ho d'aquest camp, algun aclariment conceptual sobre qüestions que jutjava vitals en el domini de la filosofia política, entesa aquesta com una branca de la filosofia moral i en el context més ampli d'una teoria de la societat i de la cultura. En el centre hi era la qüestió principal, la de la llibertat. Una qüestió a la qual va dedicar els cinquanta anys més productius de la seva vida. Ell mateix sempre es mostrà, això sí, extraordinàriament crític amb el seu treball, com si alhora que en reconeixia la importància s'adonés de la radical inestabilitat i de la insuficiència del seu esforç en contrast amb l'enormitat de la tasca que enfrontava. Aquest escepticisme el va portar a mantenir poc menys que inèdita durant molts anys la major part de la seva obra, que va romandre esparsa en publicacions especialitzades.

Ara bé, per darrere de l'aparent manca de coherència que presentava el seu treball, es fa explícita des d'un primer moment una percepció que aquí interessa destacar: que la comprensió del fenomen intel·lectual —i del social i del polític que n'és associat— no pot fer-se sense adoptar-

hi una perspectiva psicològica i històrica, en una singular barreja de perspicàcia i erudició. Una actitud intel·lectual els resultats de la qual havien de ser menystinguts interessadament i amb afany pels científics socials dels corrents al·ludits abans (incloent-hi molts dels acadèmics que gaudeixen d'un reconeixement independent en l'àmbit de les ciències socials i les anomenades humanitats). Però és justament d'una bona part de la seva obra —és a dir, del que es desprèn de la seva investigació sobre la significació de les idees— d'on han resultat alguns assaigs de conceptualització que avui són tinguts com a referents per la ciència política.¹

Mark Lilla, en una recensió recent de *Freedom and its Betrayal* qualifica el seu autor de mestre en l'art de captar el significat dels conceptes polítics rellevants, capaç de copsar la importància d'aquests bé directament, amb l'examen de la seva incidència en la vida política durant el període de vigència, bé mitjançant l'estudi dels seus antecedents històrics, endinsant-se en la vida dels personatges rellevants.² Per comprendre el significat del que Berlin considera que són els conceptes centrals d'un període històric determinat s'ha de reconèixer, primer i sobretot, la necessitat d'entendre —dedicant-hi una atenció especial— les condicions sota les quals aquests conceptes van guanyar el sentit que tingueren per als que en feien ús i, des d'aquí, esbrinar-ne el que encara tenen. El reconeixement d'aquesta exigència és, per a Berlin, una part principal del que cal posar en joc en l'examen del fenomen de la cultura i, en particular, a l'hora d'estimar la naturalesa i el pes de les idees en el desenvolupament històric en general. És

d'aquí d'on Berlin desprèn molts dels elements que posa en joc a les seves anàlisis. El jove autor d'una biografia de Karl Marx (1939, encara a l'abast), sembla que tenia molt en compte algunes aplicacions del materialisme històric que devia jutjar excessivament grolleres. En qualsevol cas, la seva idea no requereix, per trobar-ne la justificació, la consideració de les diverses elaboracions que se n'han fet, des de Dilthey fins a Collingwood. Més aviat les bandeja deliberadament. Berlin mostra de manera clara el rerefons del seu pensament en treballs historiogràfics, com els dedicats a Herder i a Vico —que havien fet aportacions significatives en el camp de l'antropologia i de la història— i que ell va transformar amb tota naturalitat en una eina de treball d'alt rendiment filosòfic. Així doncs, sap trobar en els autors que estudia els antecedents i la inspiració d'alguns dels valors que més s'estima, siga de manera positiva, siga perquè els hi veu negats. En el primer cas es troben els estudis dedicats a Maquiavel i Herzen o —com ja s'ha dit— a Vico i a Herder. En el segon, hi ha l'estudi dels que presenta com a enemics de la llibertat —«membres d'una societat antiliberal», en diu—: Helvetius, Rousseau, Fichte, Hegel, Saint-Simon, De Maistre. Al treball que fa sobre els uns i els altres, l'objectiu és descobrir-hi el pensament bàsic que —com havia advertit Russell— s'oculta per davall de l'expressió formal dels més envitricollats sistemes filosòfics. Sol tractar-se d'una idea —habitualment una de ben simple— que, una vegada identificada, ens permet de veure el conjunt de l'obra amb una llum potent. Sota aquest pressupòsit, present tothora, Berlin reconeix com a enemics de la vertadera llibertat autors que —amb l'excepció de De

Maistre (que n'és l'enemic declarat)—apareixen com a grans defensors. Ara bé, la singularitat d'aquest procediment de recerca, i les llicències que es permet, van fer d'ell —en la consideració dels seus col·legues acadèmics (i, com ja s'ha dit, en la que ell mateix fins a cert punt es tenia)—poc més que «un assagista refinat, un retratista reeixit».³ En contrast amb aquesta apreciació, el seu treball ha passat a ser tingut molt en compte en l'espectacular desenvolupament que ha experimentat la filosofia moral i política durant els darrers anys. El fet és, doncs, que la perspectiva psicològica i històrica des de la qual Berlin aborda el seu objecte d'estudi és la que aplica —de manera poc acadèmica— a l'estudi del desenvolupament de corrents intel·lectuals tan importants com el romanticisme, el nacionalisme o el feixisme, identificant-ne les fites principals (i moltes de secundàries). És també la que, de manera tàcita, aplica a l'anàlisi de conceptes aparentment inconnexos —de fet, formalment inconnexos— i la que li permet albirar el sentit global del que s'hi forma. Amb això, s'allunya quan ho estima pertinent no sols de les accepcions canòniques d'aquests mateixos conceptes, sinó també de les que, de manera reactiva i interessada, solen adduir-se com alternatives. El que se'n desprèn és, en definitiva, l'anàlisi de conceptes que com els abans esmentats —llibertat, drets, etc.—, són a la base d'una àmplia gamma de problemes el tractament dels quals no sols és genuí sinó que és del tot indefugible. I ho és tant abans com després de Berlin: la idea de llibertat —per tornar a la que és central al seu treball i que ho fou també en els autors que estudià— és massa «gran» per donar-la per resolta d'una vegada per totes. Per això,

l'esmentat Lilla, en la conclusió de la seva ressenya, escriu que si el conjunt de l'obra de Berlin no és filosofia política o una cosa que s'hi assembla molt, no sap què és. Ho diu fent front a alguns comentaristes que han volgut mostrar-se severos: un addueix una manca de precisió que el situaria en un estadi «prefilosòfic»; un altre, una mena de fanatisme en la defensa de la llibertat que el faria objecte dels mateixos retrets que ell fa als seus enemics.⁴ I ha, encara —com s'apuntava abans—, els que s'han estimat més d'ignorar-lo.

Del retrat simplificat que s'ha fet fins aquí sorgeix —resultat al qual l'abocaven treballs primerencs com els continguts a *Freedom and its Betrayal* (sèrie de sis conferències radiofòniques el 1952)—, la imatge d'un filòsof. És però a «Dos conceptes de llibertat» (1958) on Berlin apareix amb aquest perfil de pensador original. De fet, aquest darrer text és un dels clàssics de la filosofia política contemporània.⁵ Al primer d'aquests treballs és on exposa —referint-se a Fichte— la coneguda distinció entre «llibertat negativa» i «llibertat positiva». La primera equival al dret a actuar sense coerció externa de cap tipus. La segona és l'orientada a la consecució d'objectius preestablerts que, amb independència del seu atractiu, suposen la imposició de restriccions importants, volgudes o no. La primera d'aquestes concepcions de llibertat fou la que s'optà per conrear als Països Baixos i a Anglaterra. La segona és la que s'imposà a l'Europa continental, i inclou aspectes importants del que es derivà de la revolució francesa. La idea de llibertat negativa tenia, com és clar, precedents: un d'ells és el que li proporciona Maquiavel, que s'hi refereix, «ingènuament», als *Dis-*

corsi.⁶ L'altre tipus de llibertat, la llibertat positiva, s'anunciava clarament –d'acord amb la interpretació de Berlin– en Rousseau, per arribar al seu punt més alt en Hegel i mantenir-se llargament.

«Aquestes són les dues nocions de llibertat que s'estengueren per Europa a començament del segle dinou –escriu–; demanar-se quina d'elles és vertadera i quina és falsa és una pregunta superficial i que no té resposta. Representen dues concepcions de la vida que són irreconciliables: la liberal i l'autoritària, l'oberta i la tancada. El fet que la paraula *llibertat* hagi estat, de manera genuïna, un símbol central per a tots dos corrents és un fet a la vegada remarcable i sinistre». Ara bé: el mateix Berlin és també qui escriu amb contundència: «L'essència de la llibertat sempre ha romàs en la capacitat per a escollir el que hom vol escollir, perquè així ho vol fer, sense intimidacions, sense haver de veure's enxampat per un sistema o un altre; hi roman en el dret de fer-se fort, de ser impopular, de mantenir les conviccions pròpies, simplement pel fet que són les pròpies. Aquesta és la vertadera llibertat i, sense ella, no hi ha llibertat de cap tipus, ni tan sols n'hi ha la il·lusió» (*Liberty*, cit., pp. 103-104). La contradicció entre aquestes dues citacions és només aparent. Més aviat sembla deliberada i aprofita per a cridar l'atenció sobre una confusió persistent i fins a cert punt inevitable. L'anàlisi de la llibertat, tal com se la planteja Berlin, no admet simplificacions.

Potser convé recordar que pocs anys abans de l'aparició de l'esmentat article de Berlin –just després d'acabada la guerra– Karl Popper havia publicat *The Open Society and its Enemies*, un llibre molt celebrat –juntament amb el seu al·legat anti-

feixista i antimarxista *La misèria de l'historicisme*, un text potser més ben articulat– on coincideix, si més no formalment, amb el propòsit d'un altre escrit de Berlin, «Historical Inevitability» (1954). En principi, podrien associar-se aquests llibres de Popper amb els textos de Berlin. L'associació, però, no permetria establir més que un paral·lelisme epidèrmic. El pensament de Popper –siguen quins siguem els seus mèrits, els reals i els atribuïts– es troba mancat de la perspiciàcia dels de Berlin, un pensador, aquest darrer –com escriu Ignatieff–, «més intuïtiu, interessat –com mai no ho estigué Popper– en l'angoixa interior, els dilemes personals i el conflicte entre els valors humans», caracterització que no serviria, certament, per identificar l'autor de *The Open Society and its Enemies*.⁷

Amb altres recursos retòrics que els emprats per Popper és, doncs, com Berlin dona consistència a les matisacions que proposa. Aquest darrer mai no perd de vista la perspectiva històrica, que és justament la que li n'ha proporcionat les claus. Això no vol dir, és clar, que no s'hi plantegen dificultats. Aquestes però no tenen res de trivials. Més aviat, forcen a reconèixer la dificultat extraordinària que presenta el tractament de la qüestió de la llibertat; és també la manera amb què l'autor pot permetre's de dir alguna cosa que, justament, no siga trivial. Als llargs anys que Berlin va dedicar a la qüestió, s'ha d'afegir –és clar– el que des de temps ben remots se n'havia dit. I s'hi afegeix el que ara, seguint-ne la petjada, amb ulls més o menys crítics, se'n continua dient en uns anys en què la filosofia moral i política experimenta un impuls notable degut, en gran manera, a la influència exercida per Isaiah Berlin. □

1. Això s'ha esdevingut amb alguns dels elements que incorpora Berlin a «Two concepts of Liberty», com tot seguit es veurà. Henry Hardy és el responsable del reconeixement que ha guanyat l'obra de Berlin durant els darrers anys, en editar-la amb cura. Als set volums publicats fins ara Hardy n'ha afegit recentment un altre, *Liberty* (Oxford University Press, 2002; 382 pp.; reedició de *Four Essays on Liberty*, amb importants addicions i aparell crític. Vid. nota 5), que, juntament amb *Freedom and its Betrayal. Six Enemies of Human Liberty*, mostren la dimensió de l'obra de Berlin que es vol emfasitzar en aquesta nota.
 2. «Inside the Clockwork», *New York Review of Books*, vol. XLIX, núm. 7 (25 d'abril de 2002), pp. 43-45. Sobre un llibre recent de M. Lilla, que convé esmentar aquí, *The Reckless Mind. Intellectuals in Politics*, ja ha cridat l'atenció, molt oportunament, Pol Ferrando a *Caràcters*, 2a. època, núm. 21 (2002), p. 32. Lilla és un «deixeble» de Berlin que prova brillantment de seguir-ne les petjades. En un dels seus treballs, referit expressament a Berlin –recollit en un volum d'homenatge– es mostra, però, ben crític amb algun dels seus plantejaments: «Wolves and Lambs», dins R. Dworkin, M. Lilla i R.B. Silvers: *The Legacy of Isaiah Berlin*, Nova York, 2001. D'aquest darrer, també Ferrando ha donat notícia a *Caràcters*, id., núm. 17 (oct. 2001), p. 34.
 3. De fet, fou molt brillant com a conversador i això potser va fer que es ressentís la seva reputació (mentre que l'obra romanía, com ja s'ha dit, pràcticament inèdita). En aquesta condició de conversador Berlin va haver de pagar un preu que, almenys en un dels casos reportats, no podia deixar-lo indiferent. Segons conta el seu biògraf, per distreure el seu auditori, es complaïa a referir que el dramaturg Lope de Vega, a les portes de la mort, havia confessat: «Pues bien, Dante me aburre». Aquestes paraules, sens dubte sinceres però sacrílegues –com les qualifica Ignatieff–, sobretot per ser les darreres de l'eximí poeta, sovint feien riure, com pretenia el bon conversador. Creient que s'ho podia permetre, va insistir en l'anècdota davant Picasso. «El resultat fou desastrós. Mentre que Isaiah avançava en el seu relat, el rostre de Picasso s'enfosquia [...]; el pitjor de tot era que les paraules finals d'un espanyol famós eren objecte de ridícul (en la circumstància de la seva mort). Picasso va marxar corrents, enfurismat [...]. [Berlin] –afegí el seu biògraf– es va quedar sense saber què havia fet malament. Per una vegada en la seva vida es va quedar sense saber què fer.» (Michael Ignatieff: *Isaiah Berlin: Su vida* (1998), Madrid, Taurus, 1999; pp. 293-294.)
 4. Jonathan Rée: «Talking philosophy», <www.prospect-magazine.co.uk>, 26 de juny de 2002. Stein Ringen: «Hélvétius and friends», *Times Literary Supplement* (15 de novembre de 2002) p. 26.
 5. Hi ha traducció castellana: *Cuatro ensayos sobre la libertad*, Madrid, Alianza, 1988. Ara, però, s'ha de veure –amb l'afegit, entre altres, d'un cinquè assaig– *Liberty*, citat a la nota 1. Sobre el fort impacte que continua exercint l'obra de Berlin –més gran ara que mentre visqué–, vegeu, per exemple, Maria Baghramian i Attracta Ingram (eds.): *Pluralism. The philosophy and politics of diversity*, Londres i Nova York, Routledge, 2000, on és l'autor que atreu la major part de les discussions. En castellà, hom pot veure P. Boadillo i E. Bocardo (eds.): *Isaiah Berlin. La mirada despierta de la historia*, Madrid, Tecnos, 1999.
 6. Vegeu *Discorsi* I, 16 (Cf., Mauricio Viroli, *Machiavelli*, OUP, 1998; cap. 4.) En qualsevol cas, l'Accademia de la Crusca assajaria poc després una definició igualment contundent en la seva simplicitat tot i que –com s'havia de veure des d'aleshores– també ben problemàtica: «(la verdadera) llibertat és la capacitat de viure com es vol; el contrari de la servitud».
 7. Cf. M. Ignatieff: *Op. cit.*, pp. 238 i ss. Popper empetiteix davant Berlin com també ho fa –en un altre terreny– en enfrontar-se amb Wittgenstein. El filòsof convencional es troba en un cas i en l'altre davant el pensador o el filòsof original. De fet, Berlin feia un comentari sarcàstic sobre el títol mateix del llibre de Popper –cosa que, evidentment, pretenia ser més que un divertiment enginyós–: es vantava de dir que el títol del llibre de Popper hauria d'haver estat *La societat tancada i els seus amics*. La discrepància, però, era de fons. (També era una discrepància de fons la que oposava el mateix Popper a Wittgenstein. Discrepàncies que donen llum sobre el que separava Popper d'aquests dos autors. Vegeu David Edmonds i John Eidinow: *Wittgenstein's Poker*, Londres, Faber and Faber, 2001. Hi ha traducció espanyola: *El atizador de Wittgenstein*, Barcelona, Península, 2002.)
- Per a una consideració ben ponderada del llibre de Popper, al capdavant però negativa, vegeu les dues ressenyes que Emilio Lledó li va dedicar (amb motiu de l'aparició de la seva traducció alemanya el 1959 i de la castellana, el 1982) recollides a *La memoria del Logos. Estudios sobre el diálogo platónico*, 1984; Madrid, Taurus, 4a. ed., 1996; pp. 261-268.

Zygmunt Bauman: la sociologia com a empresa ètica

Daniel Arenas

Postmodern Ethics

Zygmunt Bauman

256 pp., 1993, Blackwell, Oxford

Globalització: les conseqüències humanes

Zygmunt Bauman

174 pp., 2001, Edicions de la UOC,
Barcelona

La ambivalència de la modernidad y otras conversaciones

Zygmunt Bauman i Keith Tester

220 pp., 2002, Paidós, Barcelona

L'extensa obra del sociòleg Zygmunt Bauman s'ha convertit en els darrers anys en un comentari imprescindible per a comprendre la complexitat contemporània, car Bauman és un dels pocs pensadors capaç de relacionar amb lucidesa el debat sobre la modernitat i la postmodernitat, amb temes com el de la globalització, la societat de consum, la justícia o el poder dels mitjans de comunicació. Certament seria un error buscar en l'obra de Bauman un gran sistema, però no hi ha dubte que s'hi pot trobar una brillant síntesi del que està succeint al nostre voltant, un comentari profund i eclèctic sobre l'experiència humana dels nostres temps, que

manté sempre dos punts de mira fonamentals: alerta sobre els perills que amenacen allò que ens caracteritza com a humans (és a dir, denuncia els processos deshumanitzadors) i mostra que el món no ha de ser necessàriament com és (és a dir, afirma la llibertat de l'ésser humà). I això és així perquè Zygmunt Bauman ha defensat sempre que la sociologia és una empresa ètica, que no pot ser una ciència neutral sinó que s'ha de preocupar per la humiliació i el sofriment humà.

Nascut el 1925 a Polònia al si d'una família jueva humil, Zygmunt Bauman va emigrar amb tota la família cap a Rússia el 1939 escapant de la invasió nazi. El 1940 Bauman va tornar a Varsòvia amb un cos de voluntaris polonesos que lluitava contra els nazis i més tard va treballar com a professor de sociologia a la Universitat de Varsòvia. Però degut a les pressions de les autoritats, va marxar cap a la Gran Bretanya el 1968 i el 1971 va fer-se professor de sociologia a la Universitat de Leeds. La seva dona, Janina Bauman, que és també polonesa de religió jueva, va patir en pròpia carn l'experiència dels camps de concentració i n'ha escrit un important llibre. A part de la importància de l'experiència de la seva dona, que el va portar a tractar també el tema de l'holocaust (a *Modernity and the Holocaust*), Bauman reconeix les influències de Gramsci, que segons diu el va salvar tant de l'ortodòxia determinista marxista com de l'antimarxisme, i de Simmel, que li va ensenyar que l'ambivalència i la incertesa són característiques permanents de la vida social. A més, en les converses amb Keith Tester (recollides en *La ambivalència de la modernidad y otras conversaciones*), Bauman afirma la importància de la literatura per a comprendre la realitat

i reconeix la influència d'escriptors com Robert Musil, Georges Perec, Italo Calvino i Jorge Luis Borges.

Per motius d'espai, en les línies que segueixen ens centrarem només en tres de les qüestions transversals de l'obra de Bauman: la postmodernitat, l'ètica i les figures del vagabund i el turista. En primer lloc, per a Bauman la postmodernitat és una crisi, una crisi que ens aporta més saviesa i claredat, però que també ens fa més difícil l'actuació. La postmodernitat significa adonar-se que el projecte modern de creació d'un ordre racional, lliure de contingències, d'accidents i descontrols té inevitablement un aspecte destructiu, en tant que sempre provoca l'entropia en un altre lloc o moment. En altres paraules: més ordre ara i aquí crea més desordre allà o després. Així, el denominador comú de tota empresa moderna és l'intent de substituir la diversitat i l'ambigüitat per la uniformitat i la certesa, però a costa d'una altra desigualtat, i d'unes divisions i una ambivalència encara més grans (a costa d'uns efectes col·laterals imprevisibles). Contra la imatge que es fa d'ella mateixa, la modernitat és una civilització incapaç d'universalitzar-se, perquè només pot donar-se aprofundint la diferència entre ella i la resta. El corollari és que més modernitat no és la solució als problemes de la modernitat. Ara bé, la postmodernitat tampoc ha de ser entesa com una resposta definitiva. Segons Bauman, la postmodernitat no és la negació radical de la modernitat, sinó que és una època de modernitat *liquida*, una època en la que l'edat moderna arriba a un estadi autocrític, es despulla de les seves pròpies il·lusions i s'adona que no s'apuntala sobre fonaments i institucions sòlides.

Com Rorty i altres pensadors postmoderns, Bauman creu que el principal descobriment postmodern és que no hi ha sofriment defensable o justificable i que el que cal és declarar la guerra a tot sofriment, per petit que sigui. La raó moderna només feia la guerra al sofriment sense sentit o funció. Segons aquesta raó, si el dolor fos un pas necessari per a aconseguir un fi lloable, hauria de ser tolerat: així es consideraria raonable sacrificar mil vides per a salvar-ne deu mil. Però, segons Bauman, avui hauríem après que el dolor d'ahir no tenia el sentit i la funció que havia de tenir, i que cap grau de sofriment no ens pot apropar mai a un futur més feliç.

La condició postmoderna, que no només és filosòfica sinó també sociològica, no significa per a Zygmunt Bauman el final de l'ètica. Ans al contrari: ens permet desfer-nos dels prejudicis moderns sobre l'ètica. La modernitat entenia l'ètica com a universal, recíproca i ben fonamentada sobre la raó. La postmodernitat, en canvi, revela el cor de l'ètica, un cor que és anterior a les construccions socials i els sistemes ètics, que és, de fet, una «moralitat sense ètica». Aquest cor de l'ètica és, segons Bauman, el que ha mostrat el filòsof francès de religió jueva, Emmanuel Lévinas: l'assumpció de la responsabilitat per l'altre sense càlcul i sense límits. Una assumpció de responsabilitat que no es pot donar mai per satisfeta, que no pretén ser universal, que se sap infundada i indefensable, irracional i mancada de criteris per a ser mesurada, i que és asimètrica en tant que es dona fins i tot (o sobretot) quan l'altre no pot ser recíproc (per exemple, amb infants o éssers encara no nats). Segons aquesta visió, l'intent de Rawls de basar la idea de justícia en la reversibilitat

de les perspectives no seria ètic. Aquesta «ètica postmoderna» és, en canvi, una ètica d'apropar-se a l'altre, de «ser-per», de «viure-per», una ètica que sempre comença de zero i no fa mai cap progrés. Mentre que la filosofia moderna intenta sufocar i amagar la moral en tant que vol fixar-la i trobar certeses, la postmodernitat redescobreix que la incertesa i l'ansietat són el terreny propi de la decisió moral, car ser moral no vol dir ser bo, sinó al contrari: no sentir-se mai suficientment bo, és a dir, saber que hi ha un bé i un mal però no saber amb certesa quines coses i accions són bones o malvades. Així, per a Bauman, l'etapa postmoderna, tot i que és plena de perills, obre també noves oportunitats per a la vida moral. I això pot fer també que la vida social es moralitzi.

Aquesta ètica d'impulsos infundats troba la seva expressió més genuïna en «la festa moral entre dos», és a dir, en l'amor. Què passa, però, quan hi entra un tercer i neix la societat? La resposta de Bauman és que la moral és indispensable, encara que insuficient, per a la societat i que l'extensió de la moral a l'àmbit social és la política, l'àmbit de la preocupació per la justícia. En altres paraules, la moral pot començar la tasca socialitzadora però no continuar-la. Ara bé, en una societat com la nostra, dominada cada cop més per la velocitat, la mobilitat, la precarietat i la contingència (una societat «líquida» i individualitzada), queda molt poc espai per a «la festa moral entre dos», és a dir, per a desenvolupar i tenir cura de l'art d'estimar, que és el lloc on es cultiven els sentiments morals i on s'aprèn i es desenvolupa l'art de la preocupació per l'altre i de la responsabilitat. La crítica de Bauman a la globalització es basa, en última instància, en

què, malgrat la retòrica sobre la interconnexió i la proximitat, els processos globalitzadors dificulten la proximitat moral entre les persones degut a la manca d'estabilitat de les institucions, l'increment de la mobilitat i la velocitat, i l'erosió dels espais socials.

Les dues figures que representen, per una banda, l'augment de la transitorietat i la fugacitat de la vida contemporània i, per l'altra, la distància creixent entre persones són, segons Bauman, la del turista i la del vagabund. El turista és l'ideal de l'home contemporani, el nou estàndard de felicitat: el poder moure's a plaer d'un lloc a l'altre (encara que no sempre necessàriament físicament, també d'un canal de televisió o lloc web a un altre). El vagabund, en canvi, es mou perquè no té més remei, perquè no és benvingut enlloc. En realitat, el que voldria el vagabund i el que voldria tot individu és ser turista –ser el turista ideal–, mentre que tot turista es mira el vagabund amb por i se'l vol treure del davant perquè representa allò en el que es podria convertir si rellesca o perd l'equilibri durant els seus viatges i moviments. Ambdós, però, tenen en comú que no saben on aniran a continuació, tot i que saben que no es quedaran molt de temps allà on són: uns pel desig de viure noves experiències i consumir noves sensacions, els altres perquè són rebutjats al país on han emigrat o perquè van d'un treball temporal a un altre. Turista i vagabund es mouen a través dels espais que habiten els altres sense veure's afectats profundament pel que els altres fan, tenen encontres breus i superficials amb aquells amb els quals es troben i per això la proximitat física que hi assoleixen no esdevé gairebé mai proximitat moral. Turista i vagabund són,

doncs, figures reservades i distanciades que defugen la responsabilitat moral.

Aquest repàs breu a alguns dels temes importants de l'obra més recent de Zygmunt Bauman ens permet reconèixer, en primer lloc, que és possible que Bauman exageri les tendències que detecta en la societat. Segurament es poden trobar encara molts humans sedentaris, que no viuen vides completament «líquides». Al mateix temps, sembla que per a Bauman la postmodernitat obre només dues portes: la de l'oportunitat d'una vida moral autèntica i la del risc d'una societat de viatgers sense contacte moral. Sovint passa, però, que la realitat no escull ni una porta ni l'altra sinó que tira pel camí del mig, o per un altre encara no previst. D'altra banda, seguint la crítica que en fa el sociòleg alemany Hans Joas, la narrativa que ofereix Bauman sobre la modernitat i la postmodernitat pot acabar convertint-se en una nova metanarrativa teleològica (com les grans metanarratives modernes), que postula la superació irreversible i necessària d'una etapa històrica i el començament d'una de nova. En aquest sentit, el terme «modernitat líquida» presenta menys problemes que el de postmodernitat, si es té la cura d'afegir que no hi ha cap certesa que impossibiliti la tornada a una altra època de fonaments sòlids. Finalment, tampoc podem tenir la certesa que aquesta època de postmodernitat o modernitat líquida sigui vertaderament una època d'incerteses o sense valors fermes com postula Bauman. Si estudiéssim les opinions i els hàbits de la majoria dels ciutadans de les societats occidentals, potser trobaríem que, malgrat l'augment del sentiment de transitorietat, aquests expressen conviccions profundes, compartides i estables, com el rebuig a la

violència o el respecte a la vida. Aquests breus apunts crítics no impliquen que l'obra de Zygmunt Bauman sigui menys interessant o provocadora, o que se'n pugui prescindir. Ans al contrari: és un estímul per repensar la nostra societat i repensar les nostres relacions amb els altres, a més d'apuntar els camins que ha de seguir l'estudi sociològic avui. □

Nacionalisme sense complexos a l'institut

Carles Sirera Miralles

Història d'Espanya: què ensenyar? Debat al voltant de l'ensenyament de la història d'Espanya

Joan del Alcàzar, coord.

120 pp., 2002, Publicacions de la Universitat de València

El 29 de desembre del 2000 s'aprovà en Consell de Ministres el Reial Decret 3474/2000 amb la finalitat d'ampliar i modificar els continguts de l'assignatura Història d'Espanya de 2on de Batxillerat que havia fixat l'anterior decret 1178/1992. Pilar del Castillo aconseguia, així, culminar la fallida Reforma de les Humanitats que havia promogut la seva predecessora i el govern donava les primeres

mostres d'aquest nacionalisme espanyol sense complexos que està caracteritzant la legislatura de la majoria absoluta. Evidentment, aquest decret anava a provocar reaccions adverses i a obrir un debat al si del gremi d'historiadors, i una de les primeres mostres de discrepància van ser les jornades organitzades pel Servei de Formació Permanent de la Universitat de València el febrer del 2001 sota el títol «Història d'Espanya: què ensenyar?», el fruit de les quals és el llibre que, amb el mateix títol, ha estat publicat recentment.

El debat es va desenvolupar en tres sessions que corresponien a tres mesos, dues de les quals giraven entorn de «L'ensenyament de la història d'Espanya en el context polític actual» i estaven integrades per professors d'història contemporània de distintes universitats de l'Estat espanyol. La tercera de les mesos corresponia a l'enunciat de «L'ensenyament de la història d'Espanya al nostre país» i la formaven professors de secundària del País Valencià, a més de l'antic coordinador de l'examen d'història de la PAU de la Universitat d'Alacant. El llibre, encara que no de forma explícita, manté aquesta estructura en dos blocs: el constituït per les participacions dels professors universitaris, que tenen un discurs més teòric i, per tant, amb major rerefons polític, i el bloc dels professors d'institut que, en general, presenten un enfocament més pragmàtic i concret de la qüestió.

La primera ponència és la de Pedro Ruiz Torres, titulada «La supuesta reforma de las humanidades», que és un atac frontal al decret, el qual acusa de ser només una ampliació de temari, que ha passat de començar en el segle XVIII a incloure el jaciment d'Atapuerca, els ibers, la romanització... tot, fins arribar a l'euro, i que, per

contra, no ha suposat cap augment d'hores lectives, que continuen sent tres a la setmana, a més de proposar una visió de la història centralista i carregada de connotacions essencialistes sobre l'ésser d'Espanya. Una mica més moderada, i també més incisiva, és la intervenció de Ramón Villares, de la Universidade de Santiago de Compostela. Primer de tot, resalta que, mentre que en la resta d'Europa el debat sobre l'ensenyament de la història nacional ha respost a uns problemes morals referents a la formació de la consciència cívica, a Espanya aquest no es dirigeix de forma directa cap als fonaments polítics del sistema democràtic, sinó que s'està transformant en una lluita d'identitats legítimes, que pretén carregar sobre les esquenes dels professors d'institut la feina de ser els propagadors de la lleialtat constitucional. I, com el mateix autor reconeix, voler que la Història tinga una funció nacionalitzadora com la va tenir en el segle XIX no deixa de ser un anacronisme, ja que el sistema educatiu no pot ser un instrument eficaç de creació de la identitat i de la memòria col·lectiva en el segle de la indústria de l'oci i dels *mass media*. No es pot negar que un encontre de la Selecció Espanyola de Futbol desperta més fervor patriòtic que un comentari de text del *Manifiesto de Manzanares*, per molt que Cánovas fos un gran escriptor. És una llàstima que deixi per al final i tracte d'una forma breu i accelerada la idea de construir una història d'Espanya integrada, que permeta el coneixement en igual nivell d'importància de les distintes trajectòries històriques dels regnes que han configurat l'actual Estat espanyol, i que símbols com l'onze de setembre i l'arbre de Guernica siguin entesos per tots els ciutadans.

Una postura molt distinta és la que manté Guillermo Cortázar, professor de la UNED i diputat del PP que, com és lògic, és un decidit defensor de la reforma. La seua argumentació és una apel·lació constant a la Constitució de 1978 per tal de legitimar la reforma, que, com no deixa de repetir l'autor, té els seus fonaments en els valors recollits en la Carta Magna. En un segon nivell, Cortázar també posa l'èmfasi en el retorn a la història política i de les elits per tal d'abandonar definitivament la història «sociologista», que havia provocat la dissolució de l'eix cronològic i de la referència espacial.

En una línia menys política i més centrada en els problemes actuals de la disciplina històrica es troba la ponència d'Anna Maria Garcia Rovira, de la Universitat de Girona. Lamenta que en l'actual crisi de les humanitats, produïda per una hiperespecialització que sols ha comportat una miniaturització del coneixement, el debat tinga una càrrega ideològica que fa oblidar totes les implicacions que hi ha al darrere de l'ensenyament de la història: la funció de la memòria col·lectiva avui dia, la dificultat de comprendre la contingència i mutabilitat de les societats humanes per a una generació que s'ha criat sota la cultura del videoclip, l'escassa preparació intel·lectual dels diplomats en Magisteri que no utilitzen cap referència bibliogràfica més enllà del manual... L'autora acaba preguntant-se si no seria millor pensar ja a donar una Història d'Europa, o com a mínim, que l'estudi d'Història d'Espanya fos rigorós i englobàs la pluriculturalitat de la península per trencar així amb la inevitable equiparació entre Espanya i Castella.

Una de les aportacions més suggestives és la del professor Manuel Martí, de la

Universitat de València. Presenta un ampli recull de comentaris sobre la identitat nacional fets pels estudiants que cursaren amb ell una assignatura centrada en l'anàlisi de la construcció de la identitat nacional a partir dels treballs de Gellner i Hroch. En síntesi, es pot comprovar com qüestions que eren assumides de forma acrítica i residien en el pla afectiu i quotidià, un cop sotmeses a una crítica coherent i fonamentada provoquen una sana confusió i desconcert entre la majoria dels estudiants.

Lola Valverde, de la Euskal Herriko Unibersitatea, tanca el bloc dels professors universitaris. La seua intervenció porta el títol de «Reflexiones en torno al nacionalismo, la historia y la escuela nacional» i comença situant l'actual reforma com una resposta del nacionalisme espanyol a la confiança i agressivitat que la línia maximalista i independentista del PNV ha adquirit en els darrers anys. Després, fa una ràpida comparació entre el procés nacionalitzador de la III República i el de l'Espanya de la Restauració, que, com sempre que es fa aquesta comparació, acaba en èxit en el primer cas i en fracàs en el segon. També demana que es trenque d'una vegada amb la història nacional.

José Miguel Santacreu Soler, del Departament d'Humanitats Contemporànies de la Universitat d'Alacant, obre el segon bloc amb una anàlisi concreta i ponderada del nou programa d'Història. Crítica amb duresa que aquest haja sorgit d'una total desconexió entre legisladors i professors, i que el diàleg podria fer-se possible sense moltes dificultats a través d'Internet. Després, destaca que la principal queixa que presenten els professionals de l'ensenyament és la falta d'hores i la desmesurada

extensió del temari. Ell proposa una programació d'un any acadèmic amb molt de deteniment, i calcula que es disposa d'unes dues hores lectives per epígraf. Al final, hi adjunta els continguts del pla del 94 i els actuals, que entraran en vigència el curs 2003-04. La següent ponència és de les més rigoroses i completes, i correspon a Dolores Sánchez, de l'IES Ramon Llull. Fa un repàs dels dos models d'ensenyança que sempre han inspirat els reformadors espanyols: el francès, uniforme, centralitzat, estrictament tipificat i practicant d'un culte laic a l'Estat; i l'anglès, divers, autònom, amb criteris variables per homologar títols i respectuos amb les creences individuals. La influència de les dues tendències es remunta a la Institución Libre de Enseñanza i la Escuela Moderna i fou una constant que interrompé el franquisme i es recuperà durant la Transició, moment en què començaren a sorgir reformes educatives que culminarien en la LOGSE. L'autora compara la professionalitat i la profunditat que caracteritzaren aquesta tasca, amb la superficialitat i autoritarisme amb què s'estan imposant les actuals reformes. Per concloure, es qüestiona si és possible parlar d'amor a la pàtria i al seu passat sense xovinisme.

Rosa Enguix, de l'IES de Massamagrell, i Joaquim Seró, de l'IES Ferrer i Guàrdia, comencen posant en relleu la incoherència que hi ha entre la LOGSE, partidària del currículum obert i el Decret d'Ensenyances Mínimes, que suposa tornar al temari tancat. També li retrauen que en lloc de potenciar la capacitat crítica i de pensament abstracte converteix l'assignatura en un exercici de memòria, que fomenta la confusió entre Estat i país, i que elimina apartats de l'anterior programa, com l'exili

i la repressió franquista. Tanca el llibre Robert Cerdà, de l'IES de Puçol, que desmunta l'informe de la Real Academia de la Historia que serví de base «científica» per a la Reforma. Posa en relleu l'absència d'una metodologia més elaborada que el simple «yo pienso...», els seus atacs contra els nacionalismes perifèrics, i la seua reacció ferotge contra la història estructuralista o sociologista i la defensa dels fets i la cronologia. Analitza els avantatges i inconvenients d'una història a salts i conceptual enfront d'una altra narrativa i memorística, comenta algunes experiències pedagògiques pròpies i acaba posant l'accent en què finalment serà la pràctica docent i la PAU els qui definiran amb nitidesa els nous temaris.

Açò és el que, en resum, podem trobar darrere de les cent pàgines que han quedat d'aquelles jornades. Fer una valoració de conjunt és impossible pel simple fet que ens trobem davant onze veus que convergeixen i divergeixen de forma asimètrica. Tanmateix, sí que es pot dir que en quasi totes es pot percebre certa precipitació. Precipitació obligada tant pel registre –cap auditori és mai tan pacient com una pàgina en blanc–, com per la necessitat de donar una ràpida resposta a una nova mostra de prepotència del MEC. Desgraciadament, la rapidesa sol comportar feblesa; la falta del temps necessari per elaborar argumentacions sòlides i contundents ha provocat que, per exemple, moltes de les crítiques que es fan al respecte del retorn de la història política i cronològica no tinguin més fonament que recórrer a tòpics de l'imaginari propi del discurs progressista. No es pot simplificar una visió historiogràfica sòlida amb la imatge de «ahora hay que aprenderse la lista de los reyes

godos». Tampoc no es poden presentar alternatives, que perfectament podrien ser reals, com un anhel utòpic que, per ser utòpic, no cal detallar i dotar de continguts. Substituïm la identitat nacional per una supranacional, bé; Europa en lloc d'Espanya; però... Europa acaba en Viena, Varsòvia, Kiev...? Una mitologia històrica en comú ens uniria, i alhora ens allunyaria d'Àfrica, Turquia... Tots aquests temes es poden plantejar, no han de quedar implícits. També s'ha parlat d'ensenyar una Història que no fos ni centralista ni unificadora; però no s'ha especificat per què aquesta ho és,¹ ni què s'hauria de fer per tal que deixàs de ser-ho. Si ens atenim estrictament al que diu el Decret, hem de dir que fins al segle XVI no es fa menció d'*Espanya*, sinó de la *Península Ibèrica*, o que podem trobar frases de l'estil de: «adquirir una visión de la evolución histórica de España en su conjunto y en su pluralidad», o «la posibilidad de pertenecer de manera simultánea a más de una identidad colectiva». Només els professors Manel Martí i Lola Valverde remarquen que identitats col·lectives se'n poden tenir moltes, però de nacional, sols n'hi ha una.

És clar, tampoc no s'ha d'oblidar que no ens trobem davant una monografia, i això fa que no es pugi aprofundir. Molts temes són llocs comuns per als participants i assistents a les jornades i, per tant, no s'hi entra en detalls. La tan coneguda tesi de la dèbil nacionalització espanyola és una constant, i s'hi comenten coses interessants. La preponderància d'una identitat catòlica enfront d'una cívicoespanyola, la dispersió dels temaris d'història a finals del XIX, l'excés de mites nacionals... Tot i això, no es matisa, són pinzellades ràpides que no arriben a configurar un dibuix. És evident que no és aquesta la intenció; malgrat tot, són idees tan gastades que és el matís l'únic que pot aportar-hi alguna cosa nova.

Finalment, cal dir que la presència d'historiadors no contemporanistes hauria enriquit el debat i hauria aportat una visió sobre l'ampliació del marc cronològic que no fos exclusivament negativa. També, lamentar que no s'hi hagen recollit els col·loquis posteriors a les ponències, que estigueren marcats per un intens diàleg entre professors universitaris i de secundària. □

1. Sí que ho és, i per comprovar-ho només s'ha de llegir: F. García de Cortázar (coord.): *La nación española: historia y presente*, Papeles de la Fundación, Madrid, 2001.

L'ESPILL

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Nom i cognoms _____

Adreça _____ Població _____ Codi postal _____

Telèfon _____ c/e _____

Em subscric a la revista *L'Espill* per 3 números (1 any) a partir del número _____, raó per la qual:

- Us tramet un xec per valor de 24 euros* a nom de: Universitat de València. Revista *L'Espill*.
- Us adjunte fotocòpia de l'ingrés de 24 euros*, a nom de la revista *L'Espill*, en el compte corrent de la Universitat de València (Bancaixa, Urbana Sorolla de València: 2077-0735-89-3100159143).
- Rebut domiciliat al meu compte corrent _____ (20 dígits) del Banc o Caixa _____ (En aquest cas la renovació, si no s'indica el contrari, serà automàtica).

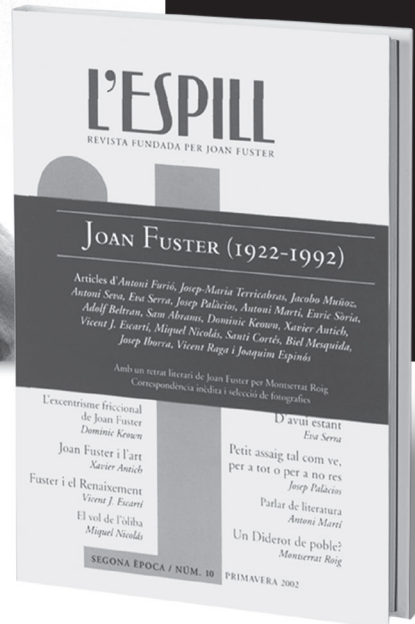
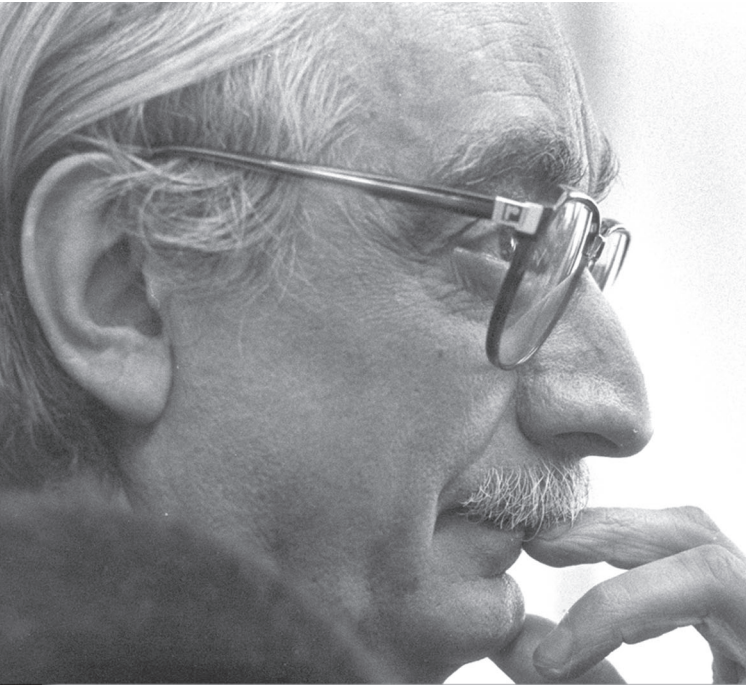
* Preu a Europa: 27 euros Rest a del món: 30 euros

Data _____

Signatura

L'Espill. Publicacions de la Universitat de València
c/ Arts Gràfiques, 13 – 46010 València
lespill@uv.es

Joan Fuster
1922-1992

L'ESPILL Núm.
10

Número especial dedicat a Joan Fuster

als deu anys de la seua mort i als quaranta
de l'aparició de *Nosaltres els valencians*

Articles d'Antoni Furió, Josep-Maria Terricabras, Jacobo Muñoz, Antoni Seva, Eva Serra, Josep Palàcios, Antoni Martí, Enric Sòria, Adolf Beltran, Sam Abrams, Dominic Keown, Xavier Antich, Vicent J. Escartí, Miquel Nicolás, Santi Cortés, Biel Mesquida, Josep Iborra, Vicent Raga i Joaquim Espinós

Amb un retrat literari de Joan Fuster per Montserrat Roig,
Correspondència inèdita i una selecció de fotografies

**Una aproximació imprescindible a la personalitat i l'obra
de l'intel·lectual valencià més influent del segle XX.**